

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

На правах рукопису

Музиченко Ганна В'ячеславівна

УДК 321.01:327:339.924

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО
ПРОСТОРУ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

**Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
політичних наук**

Науковий консультант:
Наумкіна Світлана Михайлівна,
доктор політичних наук, професор

Одеса - 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СУЧАСНИХ КРАЇН	15
1.1. Концепт «державна політика» в сучасному суспільно-політичному дискурсі.....	15
1.2. Сучасні методологічні підходи до дослідження державної політики в межах суспільно-політичних дисциплін.....	32
1.3. Державна політика в контексті сучасної парадигми сталого розвитку.....	54
Висновки до розділу 1.....	78
РОЗДІЛ 2. ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР ЯК ОБ’ЄКТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ.....	81
2.1. Еволюція теоретико-методологічних підходів до дослідження політичних процесів на пострадянському просторі.....	81
2.2. Особливості формування та здійснення державної політики країн пострадянського простору в умовах глобалізації.....	104
Висновки до розділу 2.....	123
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ СВІТОВИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА КОНТЕКСТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СУЧАСНИХ КРАЇН.....	126
3.1. Глобалізація як основний чинник впливу на політичні процеси в світі.....	126
3.2. Ідейно-політичне підґрунтя формування та здійснення державної політики сучасних країн.....	154
3.3. Ідеологічна криза та її вплив на зміст державної політики сучасних країн світу.....	176
Висновки до розділу 3.....	198

РОЗДІЛ 4. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ АРХІТЕКТУРИ СВІТОУСТРОЮ.....	201
4.1. Трансформація місця та ролі держави в архітектурі глобалізованого світоустрою.....	201
4.2. Функціональний вимір державної політики сучасних країн.....	221
4.3. Ідеологічний вимір державної політики країн – колишніх республік СРСР.....	242
4.4. Просторовий вимір державної політики розвитку країн пострадянського простору.....	263
Висновки до розділу 4.....	289
РОЗДІЛ 5. АКТИВІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ НА ШЛЯХУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	292
5.1. Реформи як механізм активізації державної політики сучасних країн.....	292
5.2. Трансформація діючого суб'єкта державної політики як умова подальшого розвитку країн пострадянського простору.....	313
5.3. Адміністративно-територіальні реформи в контексті активізації державної політики просторового розвитку.....	333
Висновки до розділу 5.....	353
ВИСНОВКИ.....	356
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	366
ДОДАТКИ.....	419

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасний світ охоплений кризовими процесами в сфері суспільно-політичного розвитку, науки, ідеології, держави тощо. Затяжний період кризи в економіці, який призводить до соціально-політичних напружень в суспільстві, вимагає знову повернутися до питань ефективності сучасної держави та державної політики зокрема.

Як об'єкт наукової рефлексії, державна політика тримає міцні позиції у всі часи та в будь-якому суспільстві, незалежно від територіального розташування та рівня розвитку країни. Однак, поява двадцять років тому в результаті розпаду СРСР цілої низки молодих країн, що утворили спільну геополітичну суб'єктність регіонального рівня під назвою «пострадянський простір», викликає науковий інтерес та зацікавленість з боку дослідників щодо вивчення досвіду державотворення та трансформаційних процесів в цих країнах.

Одним з найбільш актуальних питань в даному аспекті є дослідження державної політики країн – колишніх республік СРСР, яка формується та здійснюється в умовах дії багатьох внутрішніх та зовнішніх ефектів, впоратися з якими не в змозі навіть економічно розвинуті країни світу. Перш за все, державна політика даних країн формується в умовах ідеологічної кризи, коли неоліберальні ідеї зазнають краху в більшості країн світу, вимагаючи переоцінити роль держави та державного регулювання в економіці.

Іншим вагомим зовнішнім чинником є глобалізація з притаманними їй процесами поляризації суспільства, становленням мережевих організаційних форм і появою нових політичних агентів, що, з одного боку, послаблює роль держави, а з іншого – вимагає від неї вирішення соціальних питань, а саме заходів щодо боротьби із бідністю.

Сама архітектура сучасного світоустрою не відповідає вимогам часу. Традиційна Вестфальська система світового порядку заснована на

домінуванні держави-гегемона, свідчить про формування та поступове ствердження нових центрів влади, серед яких все більше проявляється Схід із ренесансом буддизму та східних духовних практик, а також стрімко набираючим потенціал економічного розвитку Китаєм.

Зовнішні ефекти підкріплюються внутрішніми проблемами розвитку сучасних держав, а саме відсутністю чіткої програми реформ, вектору подальшого розвитку, політичною нестабільністю, слабкістю політичних еліт тощо.

Як один з варіантів виходу із ситуації, що склалася в країнах пострадянського простору, національні уряди бачать в інтеграції або до Європейського союзу, як те зробили країни Вишеградської групи, які мали спільне з ними ідеологічне минуле, або до Митного союзу та ЄврАзЕс, яке більшість цих країн розуміє як інтеграцію з Росією.

Куди рухатися, з ким об'єднуватися та на яких умовах, що реформувати в першу чергу та багато інших гострих питань стоїть сьогодні перед національними урядами та потребує свого уособлення в концепції державної політики країн пострадянського простору.

Розробка такої концепції державної політики, яка б вбирала всі аспекти діяльності сучасної держави в умовах швидкоплинної реальності, вимагає наукового обґрунтування всіх зазначених питань в межах міждисциплінарного підходу, здійснити який й має на меті дане дослідження.

Отже, перед сучасною політичною наукою та практикою постає *проблема* розробки нової концепції державної політики, яка б сприяла подальшому сталому розвитку новоутворених країн та перетворенню пострадянського простору на регіональний геополітичний центр влади в новітній архітектурі світоустрою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» в межах науково-дослідної теми «Трансформаційний

процес в Україні: основні проблеми та умови їх вирішення» (№ держреєстрації 0109U0002215), одним з виконавців якої є дисертант.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є розробка концептуальних засад формування та реалізації державної політики країн пострадянського простору та виявлення основних напрямів її активізації на шляху до сталого розвитку та перетворення пострадянського простору на регіональний геополітичний центр влади в новітній архітектурі світоустрою.

Досягнення поставленої мети зумовило постановку та вирішення наступних **задач**:

- проаналізувати концепт «державна політика» в сучасному суспільно-політичному дискурсі;
- дослідити сучасні методологічні підходи до дослідження державної політики в межах суспільно-політичних дисциплін;
- ідентифікувати державну політику в контексті сучасної парадигми сталого розвитку;
- простежити еволюцію теоретико-методологічних підходів до дослідження політичних процесів на пострадянському просторі;
- виявити особливості формування та здійснення державної політики країн пострадянського простору в умовах глобалізації;
- визначити глобалізацію як основний чинник впливу на політичні процеси в світі;
- з'ясувати ідейно-політичне підґрунтя формування та здійснення державної політики сучасних країн;
- проаналізувати ідеологічну кризу та її вплив на зміст державної політики сучасних країн світу;
- дослідити трансформацію місця та ролі держави в архітектурі глобалізованого світоустрою;
- ідентифікувати функціональний вимір державної політики сучасних країн;

- дослідити ідеологічний вимір державної політики країн – колишніх республік СРСР;
- проаналізувати просторовий вимір державної політики розвитку країн пострадянського простору;
- визначити реформи як механізм активізації державної політики сучасних країн;
- ідентифікувати трансформацію діючого суб'єкта державної політики як умову подальшого розвитку країн пострадянського простору;
- дослідити адміністративно-територіальні реформи в контексті активізації державної політики просторового розвитку;
- розробити рекомендації щодо активізації державної політики країн пострадянського простору на шляху до сталого розвитку та ін.

Об'єктом дисертаційного дослідження виступає державотворчий процес в країнах пострадянського простору.

Предметом дослідження є засади формування та реалізації державної політики країн пострадянського простору в умовах глобалізаційних змін.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених задач використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні методи пізнання. При побудові дисертаційного дослідження автор роботи спирався на діалектичну методологію дослідження та дедуктивний метод викладення матеріалу, тобто будував роботу шляхом руху від загального до часткового, що дало змогу просуватися від загальнотеоретичних визначень державної політики сучасних держав до аналізу її структурних компонентів, зокрема місця та ролі держави в ньому. Крім того, при дослідженні окремих тем застосовувалися аналітичний, порівняльний, системний, структурно-функціональний методи тощо.

Так, застосування аналітичного методу дозволило якісно проаналізувати літературні джерела, які накопичила наукова думка щодо визначення теоретичних засад формування та здійснення державної політики сучасних країн світу та країн пострадянського простору зокрема.

Аналітичний метод також сприяв виявленню прогалин в наукових знаннях щодо особливостей формування та здійснення державної політики в умовах глобалізаційної, ідеологічної, економічної, наукової криз та обґрунтуванню необхідності проведення окремого наукового дослідження державної політики новоутворених країн пострадянського простору в умовах сучасних трансформаційних процесів в світі.

Історичний метод застосовувався для дослідження еволюції уявлень про державну політику, її сутність та значення в політичному та державотворчому процесі країн світу та в межах політичної теорії, завдяки чому вдалося провести різницю між визначеннями «публічна політика» та «державна політика» в сучасних демократичних країнах, підкреслюючи перше визначення як більш широке, яке включає в себе державну політику, а також політику інших політичних акторів – органів місцевого самоврядування та інституцій громадянського суспільства.

Завдяки даному методу було проведено й історичну ретроспективу політичних ідеологій та їх впливу на контекст державної політики сучасних держав, де зокрема було виявлено неоліберальну ідеологію як домінуючу ідеологію сьогодення, а також наявність низки нових молекулярних ідеологій, які в сукупності утворюють ідеологічне поле, в межах якого й формується державна політика сучасних держав.

Історичний метод допоміг дослідити глобалізаційний процес та виявити три етапи його розвитку, а також ідентифікувати сучасність як кризовий стан глобалізаційного процесу, який характеризується зміною функцій та ролі основних політичних акторів, зокрема держави, трансформацією архітектури світоустрою тощо.

Системний метод застосовувався при дослідженні змісту державної політики, а також виявленні та аналізі впливу внутрішнього та зовнішнього середовища на процес формування та здійснення державної політики сучасних країн. Так, в якості найбільш вагомих чинників зовнішнього впливу визнано глобалізаційний процес з характерними йому поляризацією

суспільства, появою нових політичних акторів, нових центрів влади та мережових організаційних форм, а серед внутрішніх – повільний процес демократизації, слабкість політичних еліт, відсутність харизматичних лідерів, здатних взяти відповідальність на себе.

При аналізі сучасної державної політики застосовувався структурно-функціональний метод, який дозволив виявити ідеологічний, функціональний та просторовий виміри державної політики сучасних країн пострадянського простору, як найбільш вагомими при здійсненні державної політики в сучасних умовах та водночас як напрями активізації державної політики в країнах пострадянського простору.

Застосування емпіричного та соціологічного методу аналізу документів дозволило проаналізувати положення Конституції України та інших країн пострадянського простору, Європейської Хартії місцевого самоврядування, нормативно-правових актів та їх проектів, які внесені на розгляд Верховної Ради з питань здійснення державної політики та проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні, що сприяло виявленню потенціалу та перспектив подальших реформ в Україні на шляху до сталого розвитку.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена як сукупністю завдань, так і способами їх розв'язання. В межах здійсненого автором дослідження отримано результати, що мають наукове значення.

Вперше:

- здійснено політологічне дослідження державної політики сучасних країн пострадянського простору як єдиного геополітичного простору в умовах домінуючої в світі парадигми мислення – концепції сталого розвитку, яке ґрунтується на засадах міждисциплінарного підходу та синтезу знань з різних дисциплін та наукових підходів, а саме запропоновано розглядати державну політику як сукупність цілей і засобів політики, а також самого процесу її творення;

- розроблено теоретико-методологічні рекомендації щодо активізації державної політики України та інших країн пострадянського простору,

спрямованих на забезпечення подальшого сталого розвитку національних держав шляхом проведення масштабних реформ, спрямованих на трансформацію держави як діючого суб'єкта державної політики та подальше реформування просторового розвитку сучасних держав;

- рекомендовано в складі державної політики країн даного регіонального простору посилити зовнішньополітичну складову, спрямовану на ствердження пострадянського простору як спільного геополітичного регіонального утворення, повноправного центра влади в новій архітектурі світоустрою, яка здійснюється шляхом формування спільного бачення подальшого розвитку регіону, заснованого на євразійських цивілізаційних цінностях та реалізується шляхом м'якої, такої, що не загрожує національному суверенітету, регіональній інтеграції країн пострадянського простору;

- виявлено особливості здійснення державної політики в країнах пострадянського простору, а саме визнано провідну роль держави щодо подальшого суспільного та економічного розвитку, невідповідність неоліберальної ідеології як ідеологічного підґрунтя державної політики, пріоритет економічних над політичними перетвореннями в процесі трансформації держави та суспільства на шляху до сталого розвитку, що свідчить про збереження рис азійського цивілізаційного шляху в національній свідомості політичних еліт та всього суспільства в цілому;

- доведено доцільність застосування управлінських реформ як засобу активізації державної політики сучасних країн пострадянського простору, а саме визначено пріоритетність реформування суб'єкта державної політики – держави та її апарату управління, перетворення його на сучасного політичного актора, повноправного суб'єкта нової архітектури світоустрою, а також адміністративно-територіальної реформи як способу формування ефективної просторової організації держави, де в якості центру суспільно-політичного та економічного розвитку стверджується регіональний рівень та великі міста-мегаполіси.

Вдосконалено:

- теоретичне знання про державну політику сучасних країн, а саме визнано різницю між поняттями «публічна політика» та «державна політика», де перше є більш широким, здатним описати дії всіх учасників політичного процесу на національному рівні, однак в умовах незрілості демократії та громадянського суспільства в країнах пострадянського простору дані терміни є тотожними, оскільки саме держава є провідним актором національного політичного процесу;

- знання про вплив глобалізаційного процесу та інститути влади та державну політику, а саме в частині зміни архітектури світоустрою (криза держави-гегемона та ствердження нових регіональних центрів влади), функцій держави (криза економічної і соціальної функцій, актуалізація інноваційної та інтегративної), актуалізації просторового виміру державної політики сучасних держав (перенесення акцентів з загальнодержавного рівня на регіональний та місцевий рівень влади та управління);

- уявлення про ідеологічне підґрунтя державної політики сучасних держав, що надасть можливість розглядати сукупність всіх ідеологій – і сучасних молекулярних, і традиційних, як спільного ідеологічного поля для формування концепції державної політики сучасних країн пострадянського простору;

- знання про політичні та управлінські реформи як способи активізації державної політики сучасних держав, умови та закономірності їх здійснення в умовах пострадянських країн, а саме визнано першочерговість трансформації самого суб'єкта подальшого реформування державної політики, досягнення згоди в суспільстві щодо предмету та засобів реформування, а також необхідність проведення виваженої адміністративно-територіальної реформи, ініційованої потребою низових ланок, а не уряду.

Дістало подальшого розвитку:

- парадигма сталого розвитку та напрями її впровадження в умовах країн пострадянського простору, а саме визнано її основною концептуальною

засадою формування державної політики національних держав, складність запровадження в життя якої обумовлено невизначеністю самої парадигми, відсутністю чітких орієнтирів розвитку, однак потребуючою від національних урядів країн пострадянського простору значних зусиль та матеріальних вкладень, які змушують їх до інтеграції та інколи загрожує втратою національного суверенітету;

- методологія дослідження державної політики сучасних держав в умовах кризи науки в частині запровадження міждисциплінарного підходу та синтезу знань з різних дисциплін, а саме в частині розкриття знань про досвід впровадження неолібералізму в політиці та економіці країн пострадянського простору, розгляду реформ як способу активізації державної політики в межах політичної теорії та науки про державне управління тощо;

- визначення понять «державна політика» та «пострадянський простір» в сучасній політичній науці, а саме обґрунтовано необхідність визначення державної політики як комплексної конструкції серединного рівня, де пострадянський простір крім свого географічного виміру перетворюється на певну геополітичну суб'єктність, тобто отримує політичний вимір;

- просторовий вимір державної політики, а саме визнано регіональний рівень як найбільш вагомий для подальшого розвитку країни та суспільства;

- знання про досвід здійснення загальноуправлінських та адміністративно-територіальних реформ в країнах пострадянського простору, а саме визначені основні помилки їх проведення, серед яких найвагомішими визнано відсутність політичної волі з боку політичних лідерів та еліт, невідповідність обраних цілей реаліям життя, відсутність згоди в суспільстві тощо;

- знання про державу як основний інститут політичної системи, а саме про трансформацію її функцій та ролі в світовому політичному процесі та ін.

Практичне значення одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад щодо активізації державної політики сучасних країн пострадянського простору на шляху до сталого розвитку.

Результати, отримані в ході дослідження, можуть бути використані органами державної влади та місцевого самоврядування при проведенні адміністративно-територіальної реформи, формуванні концепції політичних та економічних зв'язків з іншими країнами пострадянського простору та світу в цілому. Теоретичні узагальнення, висновки і пропозиції дисертації можуть бути матеріалом для подальших наукових досліджень та дискусій щодо напрямків вдосконалення державної політики сучасної України та пострадянських країн в цілому в умовах глобалізаційних змін та переходу до сталого розвитку.

Головні положення та висновки даного наукового дослідження можуть бути корисними при розробці спецкурсів з аналізу державної політики, порівняльної політології, соціальної політики, основ демократії тощо, а також навчально-методичних програм, посібників та довідкової літератури з питань здійснення державної політики в сучасній Україні, країнах пострадянського простору та в світі в цілому.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, результати та висновки, що виносяться на захист, одержані автором самостійно в ході проведеного наукового дослідження.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації викладені автором у виступах на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Україна у ХХІ столітті: економічні і соціальні проблеми та шляхи їх вирішення» (м. Одеса, 4 квітня 2007 р.), «Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть» (м. Тернопіль, 17 квітня 2007 р.), III політологічних читаннях «Посткомуністичні трансформації: зміст, тенденції, перспективи» (м. Харків, 23 квітня 2007 р.), «Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації» (м. Одеса, 31 жовтня 2007 р.), «Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації» (м. Одеса, 31 жовтня 2008 р.), «Фінансові та соціально-політичні проекти модернізації суспільства в умовах економічної нестабільності» (м. Люблін, 14-18 червня 2011 р.), «Проблеми

конструкції та розвитку форм самоорганізації людських спільнот» (м. Лондон, Київ, 21-28 квітня 2011 р.), «Ольвійський форум-2011: стратегія України в геополітичному просторі» (м. Ялта, 8-12 червня 2011 р.), «Україна в нових реаліях: політичні, економічні та правові орієнтири розвитку» (м. Ірпінь, 16-19 травня 2011 р.), Круглих столах: «Економіка сталого розвитку в країнах СНД» (м. Одеса, 12-16 вересня 2012 р.), «Економічні аспекти стратегічного вибору України в питаннях взаємодії із країнами Митного Союзу та Єдиного економічного простору» (м. Харків, 25 вересня 2012 р.), «Глобалізація: сутність, форми, концептуальні розробки та підходи» (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.) тощо.

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації знайшли відображення в 27 наукових публікаціях, 23 з яких є фаховими з політичних наук, а також в межах двох монографій.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, п'яти розділів, п'ятнадцяти підрозділів, висновків до кожного розділу, висновків, чотирьох додатків та списку використаних джерел, який налічує 515 найменувань (53 сторінки). Загальний обсяг дисертації складає 365 сторінок.

Розділ 1

Теоретико-методологічні основи дослідження державної політики сучасних країн

1.1. Концепт «державна політика» в сучасному суспільно-політичному дискурсі

На початку XXI ст. спеціалізація в суспільних і політичних науках дістала свого апогею і на порядку денному розвитку суспільних наук дедалі гостріше постає питання про об'єднання суспільствознавців навколо головного предметі та об'єкта досліджень – суспільства й людини в ньому. Такою сферою людської діяльності, де реально може й повинно відбутися стирання міждисциплінарних кордонів, є вироблення, впровадження і здійснення державної політики – особливого способу організації суспільного життя, присутнього у діях і влади, і підвладних.

Державна політика завжди перебувала в колі наукового дискурсу науковців – представників політичних, соціальних, правових, економічних, психологічних ті інших напрямів досліджень. На сьогодні наука накопичила чимало теорій, вчень, прикладних досліджень, які тим чи іншим чином відображають комплекс державної політики, а саме особливості її формування та чинники які впливають на цей процес, умови та механізм здійснення державної політики, який налічує чимало способів та інструментів впровадження конкретних рішень чи дій в політичну практику, методик та способів аналізу державної політики, умов та наслідків трансформаційних процесів в державній політиці та багато інших знань про державну політику в цілому та її окреме уособлення на прикладі конкретної держави.

Саме поняття «державна політика» в межах сучасної суспільно-політичної думки немає одного визначення, з яким би погоджувалися всі дослідники. З поширенням демократичних ідей в світі та появою нових

політичних інститутів, зокрема місцевого самоврядування, громадянського суспільства з притаманними їм інституціями та акторами, сфера дії державної політики, яка раніше охоплювала всі аспекти політичного життя в межах національної держави, розширилася й отримала назву «публічна політика», до складу якої входить державна політика. Але досить часто ці поняття вживаються паралельно і навіть, як синоніми.

На необхідність розмежування даних понять вказує чимало українських дослідників, зокрема В. Тертичка [421; 422]. Плутанину в визначеннях посилює й велика кількість перекладної літератури з проблематики державної влади та управління, яка з'явилася в українському перекладі у 2000-х рр. Б. Стойка [406] справедливо вказує на полісемію англійського слова *public* та можливі варіанти його перекладу на українську.

Після появи в українському перекладі робіт П. Кньопфеля «Аналіз і пілотаж публічної політики» [12], М. Говлета та М. Рамеша «Дослідження державної політики: цикли та підсистема політики» [102], Вільяма Данна «Державна політика: вступ до аналізу» [119], В. Парсонса «Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики» [309] поняття «державна політика» та «публічна політика» стали вживатися саме як синоніми. Про це свідчить зокрема низка монографічних видань, які вийшли в Україні на початку 2000-х рр. та присвячених державному управлінню та державній службі в Україні [133 - 136]. Саме в цей час відбувалося становлення науки про державне управління в Україні, яке переважно ґрунтувалося на наукових розробках вказаних зарубіжних авторів.

Останні наукові дослідження фахівців з державного управління вже чітко розмежовують поняття «державна політика» та «публічна політика», віддаючи перевагу останньому з огляду на те, що воно більше підходить до демократично побудованих систем влади та управління. Це зокрема простежується в одній з останніх робіт українських авторів «Публічна політика та управління» [341] під загальною редакцією Ю. Єханурова та С. Телешуна. Необхідно зазначити, що така ж тенденція прослідковується й в

російській суспільно-політичній думці, про що свідчить колективна робота «Публічна політика: від теорії до практики» [342] під загальною редакцією Н. Данилова.

Визначаючи достатньо високий ступінь наукової розробки питань формування та здійснення державної політики, необхідно зазначити, що комплексного дослідження, яке би повністю охоплювало всі аспекти зазначеної наукової проблеми, немає і бути не може через те, що кожна історична доба вносить свої корективи в процес державотворення, здійснення влади та формування державної політики щодо подальшого розвитку держави та суспільства в цілому. Людство та суспільно-політичний процес постійно розвиваються, впливаючи на розвиток окремих політичних інститутів, в тому числі і держави як провідної інституції сучасності, як би сучасні науковці це не заперечували. Зміни місця та ролі основних суб'єктів державної політики в політичному процесі на національному і світовому рівні призводять до необхідності перегляду накопичених знань про державу, про державну політику та механізм її здійснення, що й викликало до життя дане наукове дослідження.

Будь-яке дослідження має відбуватися в межах обраної дослідником парадигми. В якості такої загально прийнятної парадигми розвитку людства, в межах якої відбувається більшість сучасних наукових досліджень є концепція сталого розвитку. З 1992 року, з дати проведення всесвітнього саміту ООН у Ріо-де-Жанейро, сталий розвиток став предметом наукового дослідження, однак, і до сьогодні єдиної чіткої концепції, тлумачення, а відповідно й методології, в межах даної парадигми, не існує.

Про особливості формування та здійснення державної політики в умовах сталого розвитку зверталось чимало авторів. Зокрема, В. Акопян в своїй роботі «Концептуальні ідеї сталого людського розвитку» [7] наводить основні орієнтири переходу до сталого розвитку, де зокрема вказує на існування соціального, економічного та екологічного компонентів в межах парадигми.

Щодо перспектив переходу України до всебічного сталого розвитку, проблем та можливих перепон на даному шляху, ролі політичної влади та бізнес-структур, екологічної складової та інших аспектів державної політики щодо впровадження ідей сталого розвитку в українське буття, відповіді на ці запитання містяться в ґрунтовній роботі Б. Данилишина «Сталий розвиток в Україні: реалії і проблеми» [118]. Український дослідник Н. Багров сконцентрував свою увагу на регіональному аспекті запровадження сталого розвитку, чому присвятив свою монографію «Регіональна геополітика сталого розвитку»[22]. Вплив сталого розвитку на систему державного управління став предметом дослідження О. Нагоші [280; 281] та В. Степанова [403], який досліджував нестійкий розвиток як проблему національної безпеки.

Дане дослідження також буде відбуватися в межах парадигми сталого розвитку, в межах якого автор намагатиметься з'ясувати, яким чином дана концепція впливає на державну політику, державне управління, регіональний та локальний розвиток України та інших країн пострадянського простору.

Головна теза всіх досліджень в межах сучасної парадигми мислення та можливих методологій їх реалізації в наукових розробках, зокрема й політичних, це - неможливість старими методами описати нову політичну реальність, яка характеризується глобалізаційними процесами, поширенням інформаційних технологій, становленням мережевих організаційних форм тощо. Питання методології сучасних досліджень є постійно дискутованою темою, оскільки кожне наукова розробка має ґрунтуватися на відповідній обраній темі методології проведення наукового аналізу. Сучасність свідчить не тільки про кризу пошуку парадигми, кризу політичної реальності, а про кризу науки взагалі.

Сучасний стан еволюції науки, зокрема, суспільствознавства, став предметом дослідження таких західних авторів, як І. Валлерстайн [67], Е. Тоффлер [426] та ін. Аналіз даних робіт та висновки їх авторів стали предметом дослідження А. Гальчинського [88; 89], який пропонує в якості

методології нових політичних досліджень, в тому числі й досліджень публічної влади та державної політики, користуватися методологією складних та нерівноважних систем, автором якої вважають відомого вченого-суспільствознавця І. Пригожина.

Дане дослідження має визначену просторову локалізацію уваги, а саме необхідність зосередити на дослідженні державної політики в умовах країн пострадянського простору. Необхідно зазначити, що сам термін «пострадянський простір» і достатньо новим для аналізу, оскільки був викликаний до життя розпадом колишнього СРСР та появою низки незалежних держав, які у сукупності й утворюють пострадянський простір.

З 1992 року, коли термін «пострадянський простір» був вперше застосований у журналістській практиці завдяки Альзісу Празаускасу, він увійшов в наукові дослідження як західних авторів, які інколи до цих же країн застосовують й термін «посткомуністичні» країни, так і дослідників з самих країн пострадянського простору. Зокрема, О. Норгаард застосовує термін «посткомуністичні країни» в своїй ґрунтовній праці «Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн» [293].

Для самих країн пострадянського простору даний термін став застосовуватися в дослідженнях порівняно нещодавно. Актуалізувалися дослідження в останні два роки, що було викликано ювілеєм створення СНД. Дана подія викликала до життя роботи В. Будкіна «Двадцятиріччя СНД: потенційні можливості й несправджені надії» [55], Р. Герасимової «Країни пострадянського простору: 20 років на шляху трансформації (деякі підсумки)» [94] та ін. Необхідно також відмітити, що дослідження пострадянського простору переважно відбуваються в межах російської політичної науки. Російський дослідник В. Єгоров в межах роботи «Пострадянський простір як об'єкт наукового осмислення» [153] провів аналіз всіх напрямів наукових досліджень, що мали місце в країнах пострадянського простору за ці роки, де зокрема відмічає найбільшу

активність в даному аспекті представників економічної науки, а також спеціалістів в сфері геополітики та інтеграційних процесів. Так С. Дахін [121], М. Дорошко [142; 143], О. Дугін [146], Н. Лактіонова [210], Н. Народницька [284] та ін. автори зосередилися саме на дослідженні геополітичних аспектів державної політики країн пострадянського простору, впливу на даний процес країн світу, зокрема США та Європейського Союзу тощо.

Вплив глобалізаційних процесів на державну політику та політичний процес в умовах країн пострадянського простору став предметом дослідження Л. Зевіна [167], роль політичних еліт країн пострадянського простору в процесі інтеграції та модернізації досліджував С. Міхєєв [245], цивілізаційні аспекти розвитку країн пострадянського простору стали предметом наукового пошуку М. Дежуріна [123], досвід адміністративно-територіальних реформ в країнах пострадянського простору вивчав та систематизував Й. Вишотравка [77].

Окремі аспекти розвитку країн пострадянського простору стали й предметом дисертаційних досліджень, серед яких необхідно відзначити роботу російського дослідника В. Алчинова, присвячену процесам регіональної інтеграції в Європі та на пострадянському просторі та виявленню національних інтересів Росії в даному аспекті [8].

На початку третього тисячоліття домінуючим загальносвітовим процесом, що безпосередньо впливає на державну політику та на всі внутрішні політичні процеси в країнах пострадянського простору є глобалізація. Дослідженню сучасних процесів в світовій політичній системі присвячена велика кількість монографій, наукових досліджень, статей тощо.

Глобалізація кожного дня привносить нові аспекти дослідження, проявляючи нові наслідки свого впливу на суспільно-політичну сферу життєдіяльності людства. Досвід західних країн досліджували О. Андерсон та Д. Андерсон в роботі «Ворота в глобальну економіку» [13], розробивши нову модель соціально-економічної співпраці населення в межах певного

просторового об'єкту – концепцію глобальних воріт та хори, що обслуговує їх. Інший західний дослідник І. Валлерстайн зосереджував увагу більше на соціальних наслідках глобалізаційних процесів в світі. Свої спостереження та висновки він навів в роботі «Кінець знайомого світу» [67].

Щодо місця України в світовому глобалізаційному процесі, то необхідно відзначити, що українські вчені постійно досліджують глобалізацію та всі її можливі наслідки і в світі, і в Україні. Починаючи з кінця ХХ ст. в Україні виходить низка монографій, присвячена дослідженню місця та ролі України в глобалізованому світі. Так, одною з перших робіт слід відзначити колективну працю українських авторів «Глобальні трансформації і стратегії розвитку» [98], яка побачила світ ще в 1998 році. О. Білорус, який був одним з авторів даної праці, пізніше у власному дослідженні зосередив увагу на впливі глобалізації на національну стратегію України. Дана робота під назвою «Глобалізація і національна стратегія України» [37] побачила світ в 2001 році та знайомила читача з основними поняттями глобалізації, напрямками її впливу не тільки на економічну, а й суспільно-політичну сфери життєдіяльності українського населення.

Знаковою подією в українській політичній науці щодо розгляду проблем глобалізації став вихід у 2004 році колективної праці «Економіка знань: виклики глобалізації та Україна» [154], що вийшла в Національному інституті стратегічних досліджень та містить статті А. Гальчинського, В. Семиноженка та В. Гейця щодо розгляду реальних можливостей та перспектив участі України в світовому суспільно-політичному процесі.

Сучасний етап наукових досліджень глобалізаційних аспектів світового політичного процесу, впливу глобалізації на політичне управління країнами, регіональну та місцеву політику відбувається, переважно в межах наукових статей. Серед множини таких досліджень, необхідно виокремити декілька напрямків досліджень. Так, наприклад І. Гладій в своїх роботах зосереджує увагу на аналізі концепції воріт в глобальний світ та можливостей їх впровадження українських реаліях [97], І. Карлова досліджує сутність,

наслідки та вплив глобалізаційних процесів на соціально-політичний розвиток сучасної України [181]. Слід зазначити, що кожний дослідник сучасних політичних процесів який би аспект політичної реальності не обрав би собі за предмет дослідження, обов'язково зіткнеться з необхідністю враховувати глобалізаційні процеси, оскільки сама глобалізація стала невід'ємною складовою сучасності.

Одним з наслідків поширення глобалізаційних процесів в політичному просторі є поступове проникнення зі сфери економіки та ствердження в політичному середовищі мережевих організаційних форм. Мережі та їх можливості в політичній сфері на пострадянському просторі є одною з найпопулярніших тем сучасної політичної науки, а останнім часом її активно застосовують до аналізу демократичних перетворень. Вперше про мережі в суспільно-політичному житті стали говорити після виходу в світ відомої трилогії М. Кастельса «Інформаційна доба: економіка, суспільство і культура» (1996-98 рр.), де міститься аналіз впливу глобалізаційних процесів на сучасне суспільство та вперше вказано на головну особливість сучасного світу – мережеві структури, характерні для всіх сфер життєдіяльності. Найбільший інтерес викликає перший том трилогії під назвою «Становлення суспільства мережевих структур» [469-472], який присвячено дослідженню змін в соціальній структурі сучасного суспільства та тим наслідкам, до яких вони призводять в суспільно-політичному житті сучасного світу.

Після краху соціалістичної системи ідеологічним простором майже монополює неолібералізм як ідеологія глобалізації капіталу, що відтіснив працю постмодерністська думка виявилася нездатною створити реальну альтернативу неподільному пануванню неолібералізму. Ульріх Бек у своїй роботі «Влада і контрвлада в добу глобалізації» [34] пропонує відповідь на цей виклик, зокрема, він вважає доктрину космополітизму з його головним світоглядним принципом – утвердженням інакшості інших в такій якості. На його думку, методологічний космополітизм, що протиставляється застарілому на сьогодні методологічному націоналізму в політиці і науці, є

теоретичним підходом і водночас сценарієм-ідеологією, який покладає надію на світову громадськість і покликаний задати для неї певні орієнтири у протистоянні зі світовим капіталом і формуванні кращого світу.

Збірник статей переважно західних авторів під загальною назвою «Глобальні модерності» [100] презентує проблематику глобалізації під двома кутами зору: суспільна теорія, в межах якої досліджується, наскільки проблематика глобалізації опросторовує суспільні теорії, а також другою вузловою проблемою визнається суспільна зміна, де увага зосереджується навколо соціокультурних процесів і форм життя, які виникають мірою того, як глобальне усуває націю-державу як визначальну основу соціального життя.

Серед сучасних дослідників різних аспектів глобалізації необхідно також зазначити роботи З. Баумана [32; 33], А. Гальчинського [87; 88], В. Воронова [83], Н. Динелло [138], В. Колодко-Гжегожа [194], В. Пефтієва [315], І. Радзієвського [343], В. Чужакова [443], Ю. Шахида [451] та ін.

Окремим напрямком досліджень в сфері глобалізаційних трансформацій є дослідження мережевих форм організації, де певний інтерес викликають роботи О. Давидова [116; 117], присвячені дослідженню наслідків становлення мережевих структур в суспільстві та їх вплив на політичну систему та її основні інститути. Мережевий підхід до політики та управління досліджував Л. Сморгунов [395; 396]. Практику становлення соціально-політичних мереж на терені українського сучасного політичного простору досліджувала Л. Лясота [228]. Особливості функціонування інститутів та соціальних мереж на посткомуністичному просторі вивчали Д. Ткачов та В. Сергєєв.

Необхідно зазначити, що мережі та їх можливості в політичному середовищі пострадянського світу є предметом дослідження групи російських дослідників, до якої входять В. та Д. Сергєєви, А. Кузьмін, В. Нечаєв, К. Алексеєнкова, А. Казанцев та ін. Їх спільні роботи на сьогодні є найгрунтовнішими дослідженнями сучасних процесів на пострадянському

просторі [380-384]. Особливу привабливість цим роботам додає їх спроможність проаналізувати сучасний стан політичного управління з урахуванням не тільки глобалізаційних процесів, ствердження мережевих організаційних форм, а й культурно-ментальних та історичних аспектів. На думку російських дослідників, саме мережі здатні стати основою для нових політичних інституцій на політичній арені пострадянських держав.

Безпосередній вплив глобалізаційних процесів на державну політику сучасних держав та країн пострадянського простору зокрема, безперечно, простежується в зміні місця та ролі держави в політичному процесі. Традиційна для більшості країн сучасного світу модель соціальної держави зазнає кризи, про що вперше вказав М. Кастельс [183], а потім П. Ільчук [175], О. Скрипник [389], І. Яковюк [458] та інші. Узагальнила всі сучасні концепції соціальної держави, а також проаналізувала її функції Л. Четверикова в роботі «Сучасна парадигма метасоціального інституту: історико-теоретичні виміри соціальної держави». Автор роботи вказує на те, що жодна з сучасних країн світу не може повністю назвати себе соціальною державою, хоча майже всі країни світу в конституціях дане положення задекларували, в тому числі й Україна та країни пострадянського простору.

Зміна архітектури світоустрою, яка спричинила дією глобалізаційних процесів, криза соціальної держави та інші чинники призвели до трансформації функцій сучасної держави, про що свідчать А. Гальчинський [88 - 89], О. Ірхін [176], Д. Задохайло [161], О. Кучеренко [209] та інші.

Вагомим напрямком політологічних досліджень є ідеології та їх сучасний стан, вплив на процес здійснення державної політики. Політична наука знала різні періоди популярності ідеологічних досліджень. В середині ХХ ст. відбувалося значне зниження популярності даних досліджень, оскільки вважалося, що ідеології втратили свій вплив на державну політику. Перш за все, це стосувалося країн пострадянського простору. Однак, вже с кінця ХХ ст. відбувається значне пожвавленні інтересу до ідеологій, особливо до сучасних, так званих молекулярних ідеологій та рухів.

Серед сучасних ґрунтовних праць, присвячених масштабному аналізу ситуації, що склалася на сьогоднішній день з ідеологічною картиною світу, що містить детальний аналіз ключових ідеологій та природи взаємин між ними, вважається робота Д. Шварцмантеля «Ідеологія та політика» [452]. В межах даного дослідження автор аналізує традиційні ідеології минулого – націоналізм, соціалізм, консерватизм та лібералізм, а також деякі екстремальні форми, в які ці ідеології вилилися в останні два десятиліття, а також нових гравців ідеологічної картини – фемінізм, екологізм, тощо.

Класичні ідеології знайшли своє відображення в роботах класиків політичної думки Дж. Роуза «Політичний лібералізм» [367], К. Мангейма «Ідеологія і утопія» [233], К. Маркса та Ф. Енгельса «Німецька ідеологія: критика» [234], П. Рікера «Ідеологія і утопія» [354].

Питаннями визначення ідеології як предмета наукового пошуку займався А. Ахієзер [21], проблемами типології сучасних ідеологій переймався М. Афанасьєв [18], зміною ідеологій в контексті теорії циклів – В. Венгерська та Л. Возна [74], соціальні функції ідеологій вивчав В. Заблоцький [159-160], ліберальну ідею та її сучасний неоліберальний варіант в умовах економічних трансформацій досліджував М. Зверяков [163-165], а також Гж. Колодко [193], ідеологію як фактор консолідації суспільства вивчав М. Козловець [191], концепт ідеології в сучасних політичних дослідженнях О. Малинова [230], політологію як форму суспільної свідомості М. Михальченко [244].

Український дослідник М. Розумний [116-123] присвятив низку статей дослідженню національно-державницьких ідеологій на пострадянському просторі, а також політиці ідентичності, які вважають одним з напрямом неоідеологій в сучасному світі. А І. Смагін в своїх статтях [390-393] зосередив увагу на інтегративній ідеології в контексті формування та здійснення державної політики. Саме інтегративна ідеологія та її роль в системі адміністративного реформування стала темою його дисертаційного дослідження [392].

Різні аспекти державного управління містяться в роботах українських авторів. Зокрема, Н. Нижник в своїх роботах акцентувала увагу на централізації та децентралізації державного управління в Україні [132; 252], Ю. Наврузов аналізував внесок різних гілок влади в процес державного управління в Україні, його демократизацію та децентралізацію [134], С. Саханенко досліджував особливості політичного управління сучасним містом та ін.

В 2008 році в Росії вийшла в світ збірка робіт західних авторів під назвою «Публічна політика: від теорії до практики» [309], до якої ввійшли дослідження провідних політологів, зокрема Р. Роудса, В. Вільсона та Дж. Розенау, щодо сучасних аспектів політичного управління державами та суспільствами. Автори акцентують увагу на необхідності відходити від традиційного уявлення про управління країнами як про державне управління. Такий підхід є вузьким, а сучасність вимагає включення всіх аспектів управління, тому доцільно говорити про політичне управління суспільством, яке включає в себе державне управління.

Влада існує в просторі, що обмежується певними територіальними межами. Проведені політологічні дослідження західних політологів, зокрема Е. Сенктона [345], Дж. Милла [438], К. Худа [437] та ін. свідчать про те, що на сьогодні територіальною одиницею виміру політичного управління є держава та регіон. З ними погоджуються російські дослідники І. Бусигіна [73], Л. Смагіна [356], М. Косолапов [193], О. Дахін [124] та ін. В сучасній Україні також поділяється така точка зору. Зокрема, Л. Семів, який очолює Інститут регіональних досліджень НАН України, проводить таку думку в своїй монографії «Регіональні суспільні системи» [319]. Продовжуючи думку, він розробляє новий концептуальний підхід до розуміння процесу міжрегіональної інтеграції, згідно з яким міжрегіональна інтеграція розглядається з точки зору просторової парадигми, що дозволяє органічно поєднати просторові та організаційні форми міжрегіональної інтеграції.

Інший український дослідник В. Чужиков в своїх роботах [413; 414] досліджує застосування механізмів та інструментів регулювання регіональних асиметрій в постіндустріальних країнах. Особливу увагу він звертає на регіональну політику ЄС, зокрема, трансформацію пріоритетів ЄС на період до 2013 р., які охоплюють і регіони України. Це логічно переходить у проблематику визначення місця вітчизняних регіонів у пан'європейській моделі «Європа регіонів». Детально зупиняючись на питаннях європейської ідентифікації регіонального розвитку України, В. Чужиков основну увагу приділяє інноваційній моделі підвищення ролі регіонів України, а саме – формуванню та підтримці розвитку кластерів в Україні.

Зазначимо, що останнім часом питання регіональної політики втратили суто дисциплінарне значення, навпроти, все більше зустрічаються міждисциплінарні дослідження, переважно політико-економічного, або політико-правового спрямування. Перша група досліджень представлена роботами С. Базілова [23], А. Бузні, Ю. Денисова та ін. [130], С. Злупко [168], А. Калитенко та В. Поповкіна, Л. Федулова та Н. Буга [431] та ін. Друга група, що переважно спеціалізується на політико-правових аспектах регіональної політики, представлена роботами С. Базілова [23], С. Бірюкова [38], Я. Боренько [49], О. Коротича [201], В. Лексіна та А. Шведова [214], Є. Перегуди [314], О. Стегній та ін.

Т. Татаренко в своїй монографії «Регіональний фактор у політичному житті України» [413] приділяє увагу формуванню та функціонуванню регіонів як актора та фактора здійснення децентралізації влади. В даній роботі український регіон досліджується комплексно, однак, акцент робиться на політико-правовій діяльності регіонів, особливостях історичного, природно-ресурсного, національного факторів регіонального розвитку, формуванню реального регіонального самоуправління. Багато уваги автор роботи зосереджує і на політико-етнічних особливостях регіональної політики.

Дослідженню регіонів як політичних утворень присвятили свої роботи чимало авторів, серед яких О. Амоша [11], С. Базілов [23], С. Барзоев [30], С. Бірюков [38], С. Вдовенко [76] та інші. Одним з сучасних ґрунтовних досліджень питань регіонального розвитку України, яке містить аналіз більшості робіт вітчизняних авторів з питань регіоналістики в контексті європейської інтеграції України є робота І. М. Кулішера «Державне управління регіональним розвитком України в контексті європейської інтеграції» [208]. Автор роботи зосереджує увагу на визначенні поняття «регіон» в сучасній науці, аналізує концепції регіонального розвитку в контексті еволюції поняття в світовій суспільно-політичній думці, детально зупиняється на основах регіональної політики Європейського союзу, вимогам щодо регіональної політики в країнах-претендентах на вступ до ЄС, а також аналізує стан та перспективи регіонального розвитку сучасної України в даному контексті.

Окремим напрямком досліджень в межах регіонального розвитку відводиться великим містам-мегаполісам та особливостям управління їх розвитком. Міжнародний досвід розвитку міст, світовим тенденціям їх управління займався О. Бойко-Бойчук [45], брендінгом міст, особливостям його впровадження в умовах країн Вишеградської групи та України зокрема переймався колектив вітчизняних авторів з Інституту трансформації суспільства під головуванням О. Соскіна [51], на зростаюче значення великих міст і мегаполісів вказував М. Вакуленко [65]. Слід також зазначити вагомий внесок Асоціації міст України, під егідою якої працюють М. Пітцик, В. Куйбіда та інші українські автори. Зокрема М. Пітцик є автором низки публікацій, присвячених різним аспектам управління великих міст України, функціонуванню інституту місцевого самоврядування в Україні, адміністративно-територіальної реформи та розвитку місцевої демократії. Серед останніх робіт автора слід зазначити дослідження «Міста та громади в адміністративно-територіальній реформі України. Міжнародний досвід та практичні пропозиції» [247].

Визнаючи вагомість регіонального рівня влади та управління, перед сучасними науковцями постає питання про інструменти регіонального розвитку, серед яких світ дедалі більше звертається до кластерів. Про досвід зарубіжних країн в даному аспекті вказували В. Куйбіда в колективній праці «Нова державна регіональна політика в Україні» [290], О. Дейнека в роботі «Кластери та конкурентоспроможність прикордонних територій» [126]. Значну увагу питанням регіонального розвитку та його активізації за допомогою кластерів та створення регіональних компетенц-центрів приділяв колектив авторів під головуванням С. Матвєєва з Одеського національного економічного університету [236-238], які досліджували можливості кластерів, їх класифікацію та можливості впровадження в умовах сучасної України, зокрема Одеського регіону.

Реформи як спосіб активізації державної політики в останні двадцять років стали предметом дослідження сучасних авторів як вітчизняних, так і зарубіжних. В цілому різними аспектами реформи, якістю її проведення, відмінностями в предметі та завданнях реформування займався А. Михненко в межах монографії «Управління якістю суспільних реформ» [246]. Автор роботи виділяє окремо управлінські, державно-управлінські та адміністративно-територіальні реформи, вказує на їх ієрархічність та механізм здійснення в сучасних умовах.

Реформи в Україні та їх можливості в цілому стали предметом дослідження В. Голуба, який в межах роботи «Політико-адміністративні реформи як реалізація нової управлінської парадигми: європейський вимір і Україна» [103] зосередив увагу на європейських вимогах щодо реформування основних галузей державного управління в Україні на шляху до європейської інтеграції. Інший український автор, О. Валєвський, в своїй роботі «Держава і реформи в Україні: аналіз державної політики в умовах трансформації суспільства» увагу зосередив саме на державній політиці та реформах як засобу її реалізації щодо трансформації українського суспільства до

європейських стандартів життя та розвитку, підкреслюючи при цьому на провідній ролі саме держави в даному процесі.

Взагалі до питань реформування державної влади, державного управління та адміністративно-територіального устрою в сучасній Україні звертається майже кожен науковець, який досліджує політичний процес та різні аспекти здійснення державної влади чи місцевого самоврядування в Україні. Так, Л. Тварковська [417] та В. Негода [286] досліджували концептуальні підходи у реформуванні системи адміністративно-територіального устрою в Україні, В. Симоненко вказував на помилки та невдачі на шляху українських управлінських реформ [385-386], низка авторів присвятила свої праці різним аспектам реформування державного управління в Україні [350-353].

Найбільш актуальною реформою для сучасної України, а також для більшості країн пострадянського простору залишається адміністративно-територіальна реформа, яка постійно перебуває в колі наукового пошуку українських авторів, а також їх колег з ближнього зарубіжжя [1-6]. Одразу після отримання незалежності, постало питання про необхідність такої реформи і більшість країн пострадянського простору поставили собі за мету її проведення, однак, як зазначає Й. Вишотравка [77], досвід в країнах колишнього СРСР є дуже малим, а інколи навіть відсутнім, на відміну від країн ЦСЄ, які мали приблизно такі ж стартові умови розвитку, як і країни пострадянського простору.

Тому аналіз досвіду цих країн, а також країн Європейського союзу, став окремим напрямком наукових досліджень українських та російських авторів. Серед вітчизняних авторів необхідно зазначити роботи А. Матвієнко щодо досвіду адміністративно-територіального устрою в Латвії [239], С. Нагорного щодо досвіду країн Вишеградської групи [279], С. Бочарова [50], Т. Новикової [291], Л. Токар та Я. Гонціяж [423] щодо досвіду адміністративно-територіального реформування Польщі та ін.

Зарубіжний досвід адміністративно-територіального реформування став предметом дослідження й в межах монографічних видань українських авторів. Так, О. Каляєв в роботі «Досвід адміністративних реформ країн Європейського союзу в контексті адміністративної реформи в Україні» [179] вказує на першочерговість та вагомість даної реформи для побудови дієвої системи влади та управління в країні, яка претендує на вступ до ЄС. Його підтримує колектив авторів на чолі з В. Бакуменком та В. Князевим, які в межах роботи «Європейські орієнтири адміністративної реформи в Україні» [151] визнають вагомість та доцільність проведення відповідної реформи в Україні та розробляють концепцію її проведення на найближчу перспективу. Адміністративно-територіальне реформування в контексті нового публічного менеджменту стало предметом дослідження М. Дурмана, який в межах свого дослідження «Аналіз досвіду реформування адміністративної системи управління зарубіжних країн при переході до нового публічного менеджменту» [148] проводить детальний поетапний аналіз всіх адміністративних реформ в Європі за останні півсторіччя й звертає увагу на провідній ролі управлінських еліт та політичного лідера, здатних взяти на себе відповідальність за реформи та їх впровадження в життя.

Проблеми взаємовідносин між державними органами влади та органами місцевого самоврядування є постійними темами обговорення на сторінках провідних газет, предметом численних науково-практичних семінарів та конференцій. Різні дослідники виділяють різну кількість наукових принципів, за якими має будуватися діалог та взаємини влади та самоврядування в процесі політичного управління сучасною країною.

Підводячи підсумок, необхідно зазначити, що:

По-перше, незважаючи на таке широке коло наукових досліджень, монографій, статей з питань формування та здійснення державної політики в умовах сучасної держави, дана тема залишається недостатньо висвітленою в межах політичних досліджень. Відчувається брак комплексних досліджень з

питань державної політики, особливо в умовах сучасного глобалізованого світу.

По-друге, окремих політологічних досліджень потребують процеси здійснення державної політики в умовах пострадянського простору, особливо таких, що мають трансформаційних характер.

По-третє, сучасна суспільно-політична та економічна наука накопили чимало наукових досліджень з різних питань здійснення державної політики в умовах сучасних країн пострадянського простору, але всі вони роз'єднані, тому виникає потреба в існуванні єдиного міждисциплінарного дискурсу, який би всебічно охоплював державну політику на всіх її рівнях та у всіх формах прояву, що дозволило би сформулювати науково обґрунтовану концепцію подальшого реформування державної політики в країнах пострадянського простору.

1.2. Сучасні методологічні підходи до дослідження державної політики в межах суспільно-політичних дисциплін

В результаті розпаду державної тоталітарної системи СРСР виникли нові держави, що стали на демократичний шлях розвитку та своїм процесом розбудови державності довели, що існуючі наукові знання про державу, державне управління та державну політику зокрема не можна використовувати для вирішення практичних завдань. У свою чергу, прагматичні орієнтири, що були визначені в процесі створення нових держав, зовсім відсунули на другий план його теоретичне забезпечення, хоча й викликали в науковому співтоваристві підвищений інтерес до цієї проблематики.

Теоретичні дослідження різних аспектів державного будівництва, що виникли останнім часом, багато в чому тяжіють до вирішення проблем за

допомогою використання сталої методології політичної науки. Проблеми здійснення державної влади, як і організації державної влади взагалі практично не обговорюються на методологічному рівні.

Численні публікації, в яких розглядаються різні аспекти цієї проблеми, мають переважно описовий характер. Контекст таких досліджень припускає, що вихідні передумови відомі та зрозумілі. Такий стан не тільки звужує проблематику наукового пошуку, але й націлює його переважно на вирішення поточних проблем здійснення державної влади. На думку Р. Мінченко, «цим пояснюється той факт, що народження демократичної державності відбувається не тільки спонтанно, по-революційному експресивно, але й багато в чому наповнене свавіллям і суб'єктивізмом. Бажання створити державу, яка в мала демократичну структуру, найчастіше зводиться до побудови довільної конструкції, позбавленої розумної ідеї. Підсумком такого конструювання, як правило, є вигадана держава, що нездатна бути засобом для досягнення свободи людини» [251, 9].

Складний та суперечливий за своїм змістом сучасний глобальний світоустрій, суть інформаційної доби можна збагнути лише за умови, якщо вдасться зробити реальні кроки у принциповій перебудові методології теоретичних досліджень, інструментального пізнання, яким користувалися суспільні науки за багато років. Людство впродовж своєї історії витворило і витворює низку різноманітних парадигм щодо джерел та рушійних сил власного розвитку. Серед найтрадиційніших із них переважно відзначають релігійну, економічну, енергетичну, соціальну, науково-технологічну, інноваційну, ноосферну тощо.

Проте очевидно, що будь-яким чинникам (духовним чи матеріальним) у тій чи іншій концепції загально цивілізаційного розвитку надається перевага як головним рушійним силам, суспільно не ізольованим, адже вони діють через людину – її натуру, культуру, комунікацію, традиційні інститути та нові інституції тощо. Цей вектор на практиці, незважаючи на те, якій

теорії симпатизуємо, діє у певному напрямі та взаємозв'язку під впливом очевидного поля об'єктивних і суб'єктивних силових етно-ментальних ліній.

Для сучасної України теорія сталого розвитку, яка нині поширюється, актуальна не тільки як система соціально-економічних та політичних показників, які мають бути досягнуті у належні терміни і на відповідній території, а насамперед як духовний (мовно-інформаційний, духовно-культурний, інтелектуально-інноваційний) простір (вектор), тобто етнокультурне середовище, яке забезпечує тяглість передавання з покоління в покоління національних та світових культурних традицій і в якому рухаються вже віддавна цивілізовані спільноти, народи, держави та окремі індивіди. На думку Б. Данилишина, «для України теорія сталого розвитку на будь-якому рівні (країни чи регіону, нації чи окремої особи) ефективно діятиме лише тоді, коли цілісно і всебічно охоплюватиме весь комплекс стратегічних пріоритетів, включно з чинниками державотворення та націостановлення» [118, 138].

Предметом такої нової парадигми мають бути не лише вузькі завдання, які ставляться економістами, захисниками природного середовища чи системою соціального захисту, а ефективність інтеграційних стратегій, які значною мірою здатні розв'язувати насущні проблеми духовно-інтелектуальної соборності титульного народу, його консолідації, ствердження та розвитку політичної, етнічної, культурної, релігійної ідентичності і самої людини.

Однак на результативність розв'язання цих проблем за умов глобалізації в Україні, як і у всіх пострадянських країнах можна сподіватися лише за умов впровадження у сферу міжнародних взаємин нової соціогуманістичної парадигми, морально-ідеологічні засади якої ґрунтувалися б на врахуванні всього комплексу чинників, котрий, окрім згаданих соціально-економічних, політичних та економічних аспектів, зважав би на духовно-інтелектуальний, інноваційний, інформаційно-мовний,

демографічний, етнічний та інші виміри, так важливі сьогодні для збереження сталого розвитку та підтримки стабільності в державі.

Як приклад для сучасних країн існує так звана інтеграційна стратегія розвитку, яка намагається вмістити в себе всі ці критерії. Під нею розуміється «сукупність способів і методів управління суспільством для цілеспрямування його дій, вчинків у певному соціально-економічному, політичному, екологічному напрямках» [86, 21]. Соціогуманістична компонента даної стратегії управління суспільством розглядається як парадигмальна бінарність, сутність якої полягає в паритетному підході до гармонізації поєднання прав та захисту і людини, і нації в якнайширшому переліку контекстів, а також у плані якнайшвидшого надання цій соціогуманістичній бінарності статусу морально-правового імперативу міжнародної юрисдикції.

Таке глобальне трактування формату стратегії передбачає системний розгляд як структури сутнісних її складових, так і напрямів (векторів) функціонального їх наповнення та практичного втілення. Це, в свою чергу означає, що належить визначати людино-націо-державоцентричність спільноти як у внутрішньому вимірі, переважно сфокусованому на інтеграції навколо реалізації української національної ідеї, інформаційного простору, розв'язанні соціально-економічних, національно-демократичних, адміністративно-територіальних та інших проблем країни, зокрема міжрегіональних та міжгалузевих, так і в зовнішньому, міжнародному – зосередженому на співпраці чи інших взаємовідносинах українського суспільства зі світовим співтовариством, з країнами-сусідами, зокрема на їх ставленні до відновлення України, її духовного відродження та збереження тотожності нації, вибору вектору і стратегічних партнерів на шляху до вершин світового цивілізаційного розвитку.

Впровадження такої парадигми в сучасні наукові дослідження викликає питання щодо відповідності старої методології дослідження новим реаліям, новим парадигмам. Як зазначають представники суспільних наук

(А. Гальчинський [88; 89], Л. Дунаєва [147], Р. Мінченко [251], Т. Татаренко [413] та ін.), сучасна наука перебуває в стані кризи – кризи парадигми, кризи методології, кризи науки в цілому. І пояснення цьому очевидне: метод механічного включення нової інформації у звичні схеми теоретичних досліджень уже давно цілком себе вичерпав. Сьогодні він не просто абсолютно непридатний, а й надзвичайно шкідливий, бо призводить зрештою до девальвації суспільствознавчих досліджень, їхнього зміцнення.

У зв'язку з цим потрібно подолати принцип «лінійності» методологічних основ аналізу суспільних процесів, зрозуміти істину, яка стає нині дедалі очевиднішою: кожна історична доба, кожна цивілізація передбачає свою власну модель пізнання, специфічний метод вивчення зв'язку між теоретичними концепціями й обґрунтованими висновками про реальний світ та його перспективи. Маємо бути свідомими цього положення, керуватися ним. Ідеться про те, що в періоди крутих поворотів історії теоретичні конструкції, концепції та закони, що стосуються попереднього розвитку, їхні методологічні структури, зокрема, метод дослідження, застарівають.

Потрібно з достатньою увагою поставитися до принципівих застережень щодо кризи суспільних наук. Про це йдеться вже багато часу – починаючи із 70-х років минулого століття. Особливої гот сорти набула ця проблема в наші дні, коли, як зазначає відомий французький учений Едгар Морен, водночас із кризою науки увійшла в стадію кризи і сама реальність. Нині «криза основ наукового знання поєднується з кризою основ знання філософського, причому перша і друга зливаються в онтологічну кризу реальності [Цит. за: 371, 255]. Із прискоренням трансформаційних процесів світ інтенсивно змінюється, а наука, будучи консервативною за своєю суттю, не встигає за цими змінами. Зрештою формується «фундаментальна невизначеність» (Е. Морен). «Рух плюс невизначеність – саме такими параметрами характеризується новітня сучасність» [Цит. за: 371, 256].

Загалом суспільні науки, у тому числі політична теорія, не стоять на місці. Нагромаджено достатньо широкий пласт фактичного матеріалу, зокрема з питань глобалізаційних трансформацій. Та справа не в розвитку науки вшир, не в кількісних вимірах відповідних видань. Криза суспільствознавства лежить в іншій площині: її основа полягає у відсутності прогресу в методологічній базі аналізу. Брак узагальнень на рівні методології – ось суть проблеми. На думку А. Гальчинського, при цьому важливо враховувати, що це застереження повною мірою стосується і найновіших теоретичних узагальнень – теорії постіндустріального, інформаційного суспільства [Див.: 88].

І праці Д. Белла, і О. Тоффлера і М. Кастельса та ін., у яких сформовано сучасні наукові уявлення щодо принципів постіндустріалізму, у своїй основі ґрунтуються на ортодоксальних методологічних засадах, на засадах традиційного модернізму. У цьому полягає їхня принципова наукова обмеженість. У них йдеться про обґрунтування передумов утвердження основних засад, адекватних умовам перехідного етапу, а не про базові характеристики нового постіндустріального суспільства, які ще повною мірою не викристалізувалися.

Так, у Д. Белла основні риси до індустріального, індустріального та постіндустріального суспільства виокремлюються на базі однопорядкової (лінійної) логіки, в підґрунті якої лежать головним чином кількісні зміни, що характеризують галузеву структуру виробництва, розподіл робочої сили тощо. На такій же традиційній, канонічній методологічній основі обґрунтовують специфічні риси постіндустріального суспільства багато інших вчених. Нині – це визнаний факт, який визначає принципову обмеженість відповідних досліджень. Потреба формування нової методологічної парадигми пов'язана насамперед із тим, що нагромаджений пласт наукових концепцій специфіки сучасної постіндустріальної доби сформований на старій методологічній основі – на методології попередньої доби, на принципах індустріалізму, логіці Модерну.

А. Гальчинський вважає, що причиною такого стану в науковій площині є й сама циклічність наукового пізнання. Так, він виділяє три етапи розвитку науки. Перший – це етап початку науки, коли робляться акценти на аналітичних узагальненнях нагромадженого матеріалу. Другий – етап «чистої науки», коли формується її системна цілісність і відносна самостійність, а об'єкт дослідження постає у «знятому вигляді». Третій етап є кризовим у розвитку науки. Досягнувши системної цілісності, наука консервується у своєму розвитку і таким чином починає відставати від емпіричного прогресу [Див.: 89, 346-347].

В результаті метод дедукції, на основі якого дається пояснення сутнісних характеристик емпіричної реальності, стає недостатнім. На пріоритетні позиції знову висувається метод індукції, однак у цьому разі йдеться про аналітичні (сутнісні) узагальнення іншого порядку – індукція стосується вже узагальнень нової реальності, реальності, що зазнала системних змін і не може бути поясненою на основі попереднього сформованого не лише аналітичного, а й поняттєвого апарату. У цьому зв'язку етап кризи науки має розглядатися як виклик, як проблема, вирішення якої потребує перегляду фундаментальних основ наукового пізнання: з одного боку, базових концептуальних доктрин, які визначають насамперед світоглядні основи суспільного процесу, з іншого – методу та методологічного інструментарію пізнання.

У цьому полягає креативна функція етапу, який розглядається. Найбільшого прискорення розвиток науки набуває саме на етапі її кризового оновлення. На ньому наголошує велика кількість авторитетних науковців. Підтримуючи тезу, що «наука розвивається стрибками», через механізми «наукових революцій», Томас Кун вказує на конструктивну функцію останніх. Саме наукові революції «створюють підстави радикальної перебудови всього сектора теоретичних знань на нових основах» [Цит. за: 93, 15]. Відповідним чином акцентується увага на стимулюючому характері кризи наукових знань.

Водночас маємо виходити з того, що нова система знань, яка формується на певному відрізку історії, за всіх колізій, в тому числі й тих, на яких ми акцентували увагу вище, може претендувати на науковість лише за умови, що вона зберігає наступність з усім позитивним, що надбано суспільною думкою в попередні роки.

Цієї ж тези дотримувався і К. Поппер, і І. Валерстайн. Останній, беручи до уваги системну не сформованість новітніх методологічних засад наукового пізнання, веде мову про виклик до наукового загалу. Ці виклики можуть бути серйозними в тому разі, якщо вони змушують учених переосмислювати вихідні позиції дослідження. Кризові виклики – це частина наукового процесу, його початок, а не кінець. Процес наукового пізнання розпочинається з усвідомлення викликів щодо усталених норм та наукових догматів. Наука розпочинається із сумнівів щодо коректності цих догматів.

Такою у найбільш узагальненій інтерпретації може бути представлена логіка циклічності в розвитку науки. Циклічність науки, кризові процеси, які супроводжують її розвиток, пов'язані з системним оновленням наукового процесу. Ця позиція для нас має бути визначальною водночас, вказана точка зору не може абсолютизуватися. «Маємо виходити з того, що нова система знань, яка формується на певному відрізку історії, може претендувати на науковість лише за умови, що вона зберігає наступність з усім позитивним, що надбано суспільною думкою в попередні роки» [88, 16].

В науці завжди є вже нагромаджений, за висловом Гегеля, матеріал. Вона не може не використовувати вже сформований категоріальний апарат, не спиратися на механізми пізнання, що склалися. Як результат – старі наукові знання асимілюються новими. Логіка циклічності базується і на цьому принципі.

Однак, дана теза потребує творчого застосування. Вона має розглядатися адекватно логіці реальних суспільних трансформацій. Нові акценти в обґрунтуваннях теорії та методології відповідних трансформацій, зокрема ті, що пов'язані із процесами біфуркації та хаосу, вносять

принципові уточнення в наші уявлення щодо змісту цих процесів. Вони мають ураховуватися і при визначенні логіки наступності в розвитку науки. Наука не може обтяжувати себе усталеними стереотипами. Лише позбавляючись останніх, вона здатна прогресувати.

Щодо проблеми наступності в науці К. Поппер писав: «Ми не можемо все розпочинати з чистого аркуша, маємо спиратися на те, що було зроблено в науці до нас... У науці ми прагнемо до прогресу, а це означає, що ми змушені спиратися на своїх попередників» [Цит. за: 89, 350]. І. Валлерстайн з цього приводу додає, що «старі теорії ніколи не вмирають» і щоб пізнати закономірності нашого часу, нам «потрібно встати на плечі титанів ХХ ст. і побачити нові перспективи, якщо звісно, нам вистачить для цього енергії та волі» [Цит. за: 89, 350].

А. Гальчинський вважає, що проблема наступності в наукових дослідженнях кореспондується з відомою діалектичною тріадою: теза – антитеза – синтез. У даному разі можна вести мову про «тезу» як про усталену теоретичну конструкцію, яка з часом стає неадекватною змінам реальності, що досліджується. «Антитеза» - протилежна теоретична конструкція, яка спрямована проти попереднього визначення. І «синтез» - теорія, що відкидає обмеженості тезової й анти тезової теорій, вбираючи в себе позитивні елементи останніх і збагачуючись на цій основі. Водночас, досягнувши етапу «синтезу», нове теоретичне утворення може стати першим щаблем наступної діалектичної тріади [Див.: 88, 17-18].

Розглядаючи ступінчастість у науковому прогресі, потрібно враховувати і низку принципових застережень. До них також привертає увагу К. Поппер. Він наголошує, що розвиток науки не можна розглядати за аналогією зі зростанням бібліотечного фонду чи музейних експонатів як суто сумативне нагромадження знань. Наука розвивається більш революційним шляхом, ніж просте нагромадження аналітичного матеріалу. Вона розвивається насамперед завдяки «традиції змінювати власні міфи». «На

цьому шляху наука змінює все, включаючи найважливіший інструмент – мову, на основі якої формуються наші міфи і теорії» [Цит. за: 147, 29].

Таким чином, можна простежити дві позиції щодо розвитку науки. Одна з них – наука не може розвиватися з нульової позначки і має спиратися на плечі своїх попередників, інша – наука розвивається революційними стрибками – змінює все, включаючи свій дослідний інструментарій, методологію, мову міфів та теоретичних конструкцій. Однак ця суперечливість є видимою. І перша, і друга тези пов'язані. До того ж відповідна взаємозалежність не сконструйована апіорно. Такою є діалектика суспільного прогресу, а саме за такою схемою має розвиватися логіка нагромадження людством наукових знань. Доречно зазначити, що за таким самим принципом розвивалася й політична теорія, та теорія влади зокрема.

У І. Валерстайна є таке спостереження. Він говорить, що старі теорії взагалі ніколи не вмирають і як правило не зникають безслідно. Вони спочатку удають із себе померлих, а потім синтезуються. Тому не слід захоплюватися запереченнями, треба відчувати межі припустимого. І все ж ми не можемо зупинятися. Життя, реальна практика та реальні виклики спонукають нас рухатися вперед, і пере, що необхідно зробити, - це провести своєрідну інвентаризацію усталених наукових ідеалів.

Нині багато провідних вчених-суспільствознавців акцентують увагу на тому, що одним із шляхів подолання наукової кризи є забезпечення конструктивного синтезу теоретичних досліджень, у тому числі синтезу всього спектра суспільних наук. У цьому є певний сенс. Необхідно усвідомити очевидне: наявні способи поділу суспільних наук, які диференціюються не стільки за предметом дослідження, скільки з огляду на історичні чинники, стають дедалі більшою мірою неефективними. «Ми навчилися в процесі теоретичного аналізу розмежовувати проблеми суспільного розвитку за їх складовими, і це було свого часу принциповим надбанням наукових досліджень. Нині головна вимога до суспільствознавства – «зібрати окремі частини в єдине ціле», сформулювати

принципи узагальнюючої теорії, яка була б більшою мірою адекватна логіці сучасних трансформацій» [89, 353].

Суть проблеми наукового синтезу стосується не просто міждисциплінарної кооперації, а більш високого ступеня кооперації – взаємозбагачення на методологічному рівні, формування системної цілісності пізнавального процесу на основі методологічного монізму. Цей процес, вважає А. Гальчинський, має передбачати наступне:

- 1) системну реструктуризацію суспільних наук;
- 2) подолання жорстких рубежів між окремими науковими дисциплінами;
- 3) забезпечення їх прозорості та взаємопроникнення [89, 353].

Проблема наукового синтезу є актуальною і в аспекті методологічного взаємозбагачення всього комплексу наукових дисциплін, взаємодії людини і суспільства. Особливого значення набуває принцип субординаційної підпорядкованості цих дисциплін. Висування дисциплін соціально-гуманітарного блоку (політології, соціології, психології, тощо) на місце, що передує економіці, не позбавлене сенсу, особливо з огляду на зростання значимості соціально-психологічних і духовних чинників цивілізаційного процесу. Зрозуміло, що це стосується більшою мірою постіндустріальної системи, незаперечною є їхня значущість і для перехідних суспільств, що прагнуть утвердити у себе відповідні стандарти.

Якщо за звичною схемою наукових досліджень індустріального суспільства соціальне детермінується економічним, то нині дедалі більшою мірою стає очевидною неадекватність цієї взаємозалежності. У постіндустріальному суспільстві економічна і соціальна, а отже, й політична як складова соціальної, сфери фактично помінялися місцями. Сьогодні економіка сама по собі стала безпосередньою складовою соціальної сфери, яка не тільки поглинає її результативну основу, а й визначає більшу частину енергетичного потенціалу, її ресурсну базу, межі зростання та розвитку.

Мова йде про підвищення ролі соціального капіталу, неформальних правил і спонтанних соціальних зв'язків, зумовлених історичними традиціями, ментальними, моральними, етичними, духовними та етичними цінностями. Формалізовані суспільні правила та норми відображають неформальні правила і зв'язки.

Цілком справедливо А. Гальчинський задається питанням про те, а що дійсно нового запропоновано сучасністю? Виявляється, що така новизна є досить принциповою. «Якщо раніше питання ставилося про «міждисциплінарну кооперацію» (В. Леонтьєв), то сьогодні, як уже підкреслювалося, йдеться про пошук оптимальних схем взаємозбагачення та взаємопроникнення відповідних наукових дисциплін на рівні методологічних принципів з акцентами на соціологізації та гуманізації насамперед економічної теорії, про подолання надзвичайно шкідливої логіки економічного детермінізму, яка (хочемо ми цього чи ні) й нині панує не тільки в теорії, ай у суспільній практиці» [89, 355].

У контексті перебудови методології дослідження системних трансформацій, державної влади та державної політики як єдиної системи, ключовою є проблема переосмислення широкого комплексу наукових постулатів, пов'язаних із концепцією причинності. Йдеться про проблемність наявної конструкції причинно-наслідкових детермінант, котрі ґрунтуються на методологічних постулатах ньютонівської фізики й у багатьох своїх аспектах втрачають адекватність сучасним суспільним трансформаціям: пояснити логіку останніх на основі усталених постулатів причинності стає неможливим.

Отже, нова методологія відкриває шлях до розвитку методологічної конструкції, який полягає не в механічному запереченні одного іншим, а у їхній логічній наступності, взаємозбагаченні.

Перспективним у плані подолання методологічних обмеженостей можна вважати відносно новий напрям досліджень, який дістав назву постмодернізму, або концепцій «постновітньої сучасності». Однак, як

зазначає Ж.- Ф. Ліотар, «постмодернізм не означає ані нового світогляду, ані нового підходу, це просто організація подій за новим принципом, яка тривалий час підкорялася ідеї універсальної історії людства» [Цит. за: 88, 33].

Не можна на сьогодні вести мову про постмодернізм як уже сформовану, відносно цілісну теорію. «Ще рано говорити про те, що основою зазначеної методології стає постмодернізм, однак його антитезисність логіці сучасного модернізму, засвідчують необхідність уважного ставлення до його базових постулатів» [88, 33].

Методологічні суперечності між принципами модернізму і постмодернізму стосуються насамперед базових проблем визначення феномена сучасності. Йдеться про пошук відповідей на питання, які явища суспільного життя та його характеристики несуть на собі сутнісні ознаки нового суспільства і які з них можуть трактуватися як віджилі суспільні форми, форми, що успадковані від попереднього етапу й у перспективі мають бути подоланими. Саме постмодернізм зосереджує увагу на глобальному розриві між суспільними формами, що відмирають, і такими, що утверджуються, науковому осмисленні системних, якісних перетворень.

Всі розбіжності між даними методологіями – модернізму та постмодернізму – можна звести до двох аспектів, двох питань – це раціональність людської діяльності та проблеми рівноваги та саморегулювання суспільних процесів.

Реалізація принципу раціональності зумовлює, з одного боку, функціональну визначеність кожної системи, її природний порядок, з іншого – можливості формалізації її структурних зв'язків, осмислення особливостей еволюційної логіки системного розвитку. І. Валлерстайн вважає, що саме завдяки раціональності вчинків індивіда структури людського суспільства стають збагненими, піддаються осмисленню [Див.: 67, 165-167].

Конче значущою концепцією розгляду раціональності є позиція М. Вебера щодо конкретно-історичного підходу в аналізі раціонально-доцільної мотивації поведінки особи. У даному разі ідея раціональності

людської природи як базової есенсії системного аналізу базується на тому, що люди діють і відповідності з тим, що вони вважають своєю матеріальною метою. Вони діють адекватно своїм матеріальним інтересам такою мірою, якою в змозі їх усвідомити.

Водночас методологія історичного підходу до аналізу раціональності не може обмежуватися лише матеріальним мотиваціями людини. В нинішніх умовах дедалі зростаючу роль у цих мотиваціях відіграють морально-психологічні та етичні норми, мотиви ідеального (зокрема світоглядного) характеру. І саме від цього відштовхується методологія постмодернізму.

Другим аспектом нової методології є принцип природної рівноваги та саморегулювання суспільних процесів. Ця ідея була висловлена Аристотелем, який вважав, що всі земні динамічні системи прагнуть до рівноваги. Класична парадигма доби Модерну базується на постулаті, за яким суспільство еволюціонує до рівноваги, яка реалізується в автоматичному режимі. Даний висновок базується на раціональності людської діяльності, а також на принципі історизму: системні трансформації реалізуються за траєкторією – від нерівноваги до рівноваги в майбутньому, від рівноваги першого порядку – до більш збалансованої рівноваги другого порядку і так далі.

В умовах сучасної доби, яка має ознаки глибинних системних трансформацій, домінувати починає протилежний принцип – принцип нерівноважного розвитку. Точка біфуркації є позицією, в якій заперечується системна рівновага. Тому рівновага має розглядатися не як константа, а як конкретна (специфічна) ситуація. Ця ситуація: а) завжди обмежена у просторі й часі; б) відповідає лише простим системам; в) розглядається як окремий випадок.

Логіка постмодернізму базується на запереченні насамперед цих базових, звичних для нас наукових постулатів, на методологічних підвалинах яких розбудована вся споруда сучасного суспільствознавства, в тому числі й політичні науки.

На думку І. Валлерстайна, як методологічна альтернатива модерністській традиції може розглядатися близька до концептуальних позицій постмодернізму теорія складних нерівноважних процесів.

Дану методологію започаткували представники природничих наук та математики. Особливе місце в даному аспекті належить І. Пригожину, який цілком слушно зауважував: «Там, де наука демонструвала нам незручну і втихомирену стабільність, тепер, як стає все більше очевидним, немає ані організації, ані стабільності, що були б гарантовані, легітимні чи підтвержені якимсь правом. Детермінізм, що довгий час сприймався як символ наукового пізнання, в наш час зведено до положення властивості, справедливої лише до обмеженого кола ситуацій» [300, 83].

Нині доводиться зрекатися основ модерніті – раціональності та траєкторії суспільного розвитку. Як зазначає Ж. Рюс, «коли настає царство випадковості, коли складність проникає в суть самого порядку речей, коли прагнення до порядку відступає перед могутнім тиском хаосу, раціональність сходить зі свого п'єдесталу» [371, 625]. Відповідно до цього знецінюються й усталені (канонічні) істини щодо розвитку процесів суспільного життя за суто висхідною траєкторією – від простого до складного – у напрямі розумного суспільства, його природного прогресу. «Удосконалене – це детерміноване – ось базовий принцип усієї методологічної структури модернізму. Випадок – це позбавлене змісту слово, що вказує на необізнаність тих, хто його вживає» [371, 626].

Така переорієнтація акцентує увагу на утвердженні самодостатньої особистості, зокрема на посиленні принципу індивідуалізму в розвитку суспільних процесів. В умовах до індустріальної та індустріальної епох справжньою реальністю було суспільство, а не індивід. Суспільство оцінювалось як досконале і самодостатнє ціле, тоді як індивід – лише як частка цілого, неспроможна не існувати, ні розглядатися окремо від своєї суспільної системи чи середовища. На противагу такому тлумаченню, за

новою методологією окрема людська особистість набуває статусу реальності, здатної не лише діяти творчо, а й бути пізнаною самою собою.

На основі цієї логічної конструкції останніми роками дедалі більшого значення набуває новий напрям у методології – методологічний індивідуалізм. Внутрішня логіка концепції індивідуалізму зводиться до дещо незвичної для ортодоксального (канонічного) мислення формули – індивідуалізм – це зосередження уваги на самому собі. У цьому контексті, як зазначає Ж. Рюс, всяке соціальне явище виступає як результативна дія, складена з індивідуальних поведінок. Кожне суспільне явище – це результат взаємодії сукупності індивідуальних поведінок [Див.: 371, 413-415].

Методологічний індивідуалізм, зокрема один з його базових принципів – «зосередження уваги на самому собі», передбачає внесення сутнісних уточнень і в наше розуміння логіки економічної еволюції та суспільного прогресу. Йдеться про методологічну вразливість пошуку універсальних (однолінійних) принципів і законів відповідних перетворень. Нова культура наукового мислення, яка нині формується, пов'язується з домінантою принципу ймовірності, а отже, зі зростаючою різноманітністю. Настає кінець доби усталених істин, сходить зі свого п'єдесталу принцип колективної раціональності, а сама істина не може бути всезагальною та універсальною.

З позицій логіки індивідуалізму більш вагоме місце серед чинників соціального, у тому числі й політичного, прогресу віддається категоріям ментальності, етичності та моральності. «Суспільний лад, - наголошує О. Тоффлер, - у якому моральні й етичні норми, політика або навколишнє середовище деградують, не є прогресивним, хоч би яким багатим або технічно витонченим він був. У зв'язку з цим ми рухаємося у напрямку до ширшого розуміння прогресу – прогрес віднині не досягається автоматично і не визначається лише матеріальними критеріями» [426, 475].

Багато провідних учених-суспільствознавців один із шляхів подолання наукової кризи вбачають у забезпеченні конструктивного синтезу

теоретичних досліджень, зокрема, синтезу всього спектра суспільних наук. У цьому є певний сенс. «Потрібно усвідомлювати очевидне: наявний поділ суспільних наук, що склався не стільки за предметом дослідження, скільки з історичних (у тому числі й адміністративних) причин, стає дедалі більшою мірою неприйнятним. Ми навчилися в процесі теоретичного аналізу розчленовувати проблеми суспільного розвитку на складові, і це свого часу було принциповим надбанням наукових досліджень. Нині головне завдання суспільствознавства – «зібрати окремі частини в єдине ціле», сформулювати принципи узагальнюючої теорії, теорії, більш адекватної логіці сучасних трансформацій» [88, 44-45].

Така постановка питання має кулька аргументацій. Ідеться, з одного боку, про принципові ускладнення системних зв'язків суспільних процесів і важкість їх цілісного осмислення, з якою зіткнулася сучасна методологія, з іншого – про неможливість опанувати без такого осмислення логіку окремо взятих процесів, які піддаються пізнанню лише як частини цілого, а не як відособлені сегменти.

Потрібно зрозуміти суть проблеми наукового синтезу, про який йдеться. Вона стосується не просто міждисциплінарної кооперації (це питання ніколи не знімалося з порядку денного), а більш високого ступеня кооперації – взаємозбагачення на методологічному рівні, формування системної цілісності пізнавального процесу на основі логіки методологічного монізму. На думку А. Гальчинського, такий процес міг би передбачати: 1) системну реструктуризацію суспільствознавчих наук; 2) подолання жорстких меж поділу між окремими науковими дисциплінами; 3) забезпечення їх прозорості та взаємопроникнення [Див: 88, 45-47].

Такої самої значимості набуває реалізація принципів холізму, які стосуються логіки взаємодії та взаємозбагачення методологічних принципів природничих та суспільствознавчих наук. Як зазначає І. Валлерстайн, «фактичне пізнання є єдиним актом, і не існує фундаментальних

відмінностей між пізнанням природного світу і світу людей, оскільки обидва вони є невід'ємними частинами єдиного Всесвіту» [Цит. за: 88, 44-45].

У ширшому контексті йдеться про те, що все, що відбувається на Землі, являє собою складові єдиного комплексу космічної еволюції і є невідокремленим від Всесвіту. Біля початків саме такої постановки питання стояв В. Вернадський. У своєму вченні про ноосферу він уперше висунув тезу про системну єдність трьох глобальних процесів: космічної еволюції, еволюційних змін планети Земля та розвитку людської цивілізації.

Так І. Валлерстайн ставить питання про некоректність штучного розмежування таких понять, як держава, ринок і громадянське суспільство. «Держава, - цілком слушно зазначає він, - є відображенням як ринку, так і громадянського суспільства. У свою чергу, громадянське суспільство визначається як державою, так і ринком. Неможливо розділити ці три інститути виразу інтересів, уподобань, ідентичності та волі індивідів» [67, 327-328].

Незважаючи на принципові модифікації, зокрема й ті, що нині обґрунтовуються новітніми (неортодоксальними), у тому числі й постмодерністськими, течіями теоретичного аналізу суспільних трансформацій, метод системного аналізу залишається основою наукової методології.

Метод системного аналізу – це водночас і спосіб логічного мислення, системного сприйняття та відповідного впорядкування інформації. Системність – це також невід'ємна ланка управління складними об'єктами. Застосовують його насамперед тоді, коли предметом дослідження є виявлення енергії та механізмів саморозвитку певних об'єктів, а сама методологія системного аналізу має застосовуватися творчо, враховувати новітні наукові досягнення, особливо у виявленні закономірностей складних нерівноважних і хаотичних систем.

Теорія системного аналізу спирається на закон складних (цілісних) систем, згідно з яким ціле є більшим від суми його частин. Цілісна складна

система відрізняється від сумативної (простої) сформованістю субординаційних системних зв'язків між складовими елементами та утвердженням системної якості. У цьому випадку домінуючими стають системні принципи розвитку. Така система є самодостатньою – для своєї реалізації вона не потребує впливу зовнішніх елементів, чужих її природі. Цілісна система працює на основі власних (системних) законів, вимогам яких підпорядковуються її структурні частини.

Проте маємо бути свідомими і того, що в системній цілісності власні якісні визначення складових структур остаточно не зникають. Підпорядковуючись цілому, вони водночас зберігають свою відносність. Вважається, що цілісна система розвивається на основі складної взаємодії за схемою «частина - ціле – частина». Енергетика системи, суперечності її розвитку формуються на основі відповідної взаємодії.

Важливо зрозуміти, що ці визначення не є абстрактними. Всі вони легко проектується на реальні суспільні процеси і можуть використовуватися як методологічні принципи пізнання. Яскравий приклад – процес формування структурної цілісності глобальної системи. Загальновідомо, що історія людської цивілізації позначена все світністю розвитку й на попередніх етапах. Людство завжди було єдиним. І це єднання мало місце навіть тоді, коли взаємини між націями й народами за своїми зовнішніми ознаками не лише не діставали чіткого вияву, а й були антагоністично суперечливими, розвивалися за принципами простої системи, де домінували горизонтальні між сегментні (міждержавні) зв'язки.

Методологія системного аналізу виходить із трифазного розвитку кожної функціонуючої системи:

- генезису, коли система перебуває у фазі сумативної (простої) цілісності;
- зрілості, коли система набуває стану структурної цілісності;

- занепаду, який настає в момент, коли досягається абсолютна однорідність компонентів системи і як результат – потенціал розвитку системи себе вичерпує.

Суперечності розвитку змінюються на суперечності занепаду, які не можна подолати. Це призводить до біфуркації системи, її заміни однією або декількома новими системами, які, з одного боку, є антиподами своїх попередників, розвиваються на основі іманентних (протилежних) принципів та законів, з іншого – є складнішими за своєю структурною побудовою. Схематично розвиток системи може бути представлений у вигляді таких етапів: а) формування інтегральної якості системи; б) зміна властивостей структурних компонентів системи, їх підпорядкування системній цілісності; в) формування нових інтегральних структур, на основі яких реалізуються функціональні якості системи, що утверджуються.

Таким чином, методологія системного аналізу виходить із того, що кожна система не просто історична – має свій початок та кінець, розвивається в межах певного простору і власного історичного часу, а й є такою, що базується на принципах саморозвитку. Логіка історизму являє собою логіку історичного саморозвитку – розвитку, що забезпечується шляхом реалізації внутрішнього енергетичного потенціалу системи.

Джерелами накопичення енергетичного потенціалу системи є її неоднорідність та суперечливість. Системність зберігає сенс лише тоді, коли ціле і система, структурні ланки системи, і, нарешті, система і зовнішнє середовище диференціюються між собою, коли має місце гетерогенна інтегрованість системи, коли реалізується принцип гібридного збагачення, на основі якого нарощується системна якість та енергетичний потенціал системи. У ситуації, коли досягається системна цілісність, коли відповідні ланки стають однорідними, коли система набуває ознак гомогенності, її енергетичний потенціал починає загасати. Вона стає мутантною, нежиттєздатною, вразливою до зовнішніх впливів, втрачає потенціал самозбереження. Зрештою система, що досягає відносної однорідності та

структурної тотожності своїх компонентів, розпадається; відбувається її диференціація, розчленування.

Загалом система вважається життєстійкою, коли енергія її внутрішніх зв'язків (вертикальних та горизонтальних) перевищує енергетичний вплив зовнішнього середовища. Якщо внутрішній потенціал саморозвитку стає меншим за сумарну енергію зовнішніх впливів, цілісність руйнується ззовні й урешті-решт розпадається.

Однак, нині розставляються нові акценти, все частіше звертаються до необхідності нових світоглядних засад, нової культури мислення. Ніхто не заперечує вагомості системного аналізу, однак, всі констатують доречність перегляду системних досліджень. Щонайменше, п'ять позицій в новому підході до системної методології актуалізуються на сучасному етапі розвитку суспільних наук.

По-перше, складні системи – це насамперед динамічні системи.

По-друге, складні системи належать до класу впорядкованих систем. А. Атлан з цього приводу вважає, що неупорядкованість в таких системах виступає лише як складова порядку, який ми прагнемо розшифрувати, тобто складність – це видима неупорядкованість, за ширмою якої ми маємо підстави припускати наявність прихованого порядку [Див.: 88, 59].

По-третє, за принципами функціональної складності розвиваються саме перехідні системи, тобто системи, яким належить особливе місце – вони представляють лише один із ланцюгів еволюційного процесу, своєрідну «передісторію» нового, що тільки виникає й утверджується. Реалізуються вони через механізми біфуркації та хаосу. Стан біфуркації ототожнюється з відхиленням від стандартної причинно-наслідкової детермінованості та рівноваги. Домінантою розвитку стає випадковість. Під хаосом розуміється такий стан системи, її пам'ять стосовно попереднього лінійно-детермінованого стану цілком втрачається. А стан біфуркації та хаосу як стан безладдя, на думку І. Пригожина, є платою за можливість утвердження нового порядку [Див.: 88, 23].

По-четверте, поняття складного органічно кореспондується і зі специфікою так званих дисипативних систем, які виключають можливість зворотного розвитку, базуються на принципах необоротності процесів.

По-п'яте, необхідно враховувати, що для опису складних систем необхідний не детерміністський, а ймовірнісний підхід.

Сучасна держава – надзвичайно складна система, що складається з безлічі підсистем. Одною з таких систем, є політична, центральним компонентом якої є влада. Саме політична система здійснює управлінську функцію в сучасних державах, тому методологія складних систем є відправною точкою для подальшого дослідження співвідношення влади та самоврядування в процесі здійснення політичного управління сучасними країнами. Вагомим даний висновок є й для дослідження державної політики, як ав свою чергу, також є системою, що складається з підсистем, які мають знайти своє відображення в загальній концепції державної політики та знайти уособлення в комплексі дій держави щодо реалізації нею своєї політики на практиці. Цей комплекс дій держави також є системою, що складається з окремих дій, інструментів та засобів їх застосування.

Сучасність визначається тим, що і політична наука, і політична практика світу знаходяться зараз в стані біфуркації. Користуючись наведеними вище поняттями, можна зробити висновок про перехідний стан і політичної науки, і політичної практики. Цілком природно постає питання про відповідність перехідної політичної науки перехідному стану політичної системи, і найголовніше – прогнозу щодо того, що ми отримаємо по завершенні.

Однак, зрозумілим є те, що саме системна методологія та засновані на її основі синергетичний та мережевий підходи мають стати методологічним підґрунтям дослідження державної політики в сучасних країнах пострадянського простору. Підсумовуючи, зазначимо, що

По-перше, можна відзначити дослідження державної політики сучасних країн пострадянського простору як таке, що ґрунтується на засадах

домінуючої на сьогоднішній день в суспільно-політичних дослідженнях парадигмі сталого розвитку.

По-друге, дане дослідження історично відбувається в умовах кризи не тільки світових суспільно-політичних та економічних процесів, а й кризи науки, яка розвивається циклічно й саме зараз відрізняється періодом переходу до нового етапу розвитку, яким вважається етап наукового синтезу.

По-третє, науковий синтез щодо дослідження проблем державотворення та державної політики зокрема передбачає розгляд всіх попередніх знань про державу та державну політику як підґрунтя для сучасного дослідження, заснованого на міждисциплінарному взаємозбагаченні досліджень в методологічному сенсі.

По-четверте, дане дослідження державної політики країн пострадянського простору буде ґрунтуватися на методології системного аналізу, а також на інструментарії синергетичного та мережевого підходів, які збагачують системну методологію при аналізі конкретних проявів сучасної політичної практики.

1.3. Державна політика в контексті сучасної парадигми сталого розвитку

Складність і суперечливість соціально-економічного й політичного розвитку країн пострадянського простору зумовлюють потребу в теоретичному осмисленні й розробці науково обґрунтованого інструментарію, за допомогою якого можна зробити ефективнішим процес державної розбудови в цих країнах. Без теоретичного знання, що безпосередньо слугує конкретній державотворчій практиці, неможливе виконання стратегічного завдання - побудови демократичної держави й громадянського суспільства на теренах колишнього СРСР.

Сьогодні відчувається гострий дефіцит узагальнюючих досліджень щодо концептуалізації організаційно-управлінських засад державної політики в реальному соціально-економічному та соціокультурному середовищі з високою динамікою соціальних процесів. Дотепер не створено розгорнутої теоретичної моделі державної політики, не повною мірою визначено її змістовні, структурні та функціональні особливості, не розроблено концептуальний механізм формування та здійснення ефективної державної політики в умовах глобалізаційних змін. Це значно ускладнює проведення реформаційних суспільних перетворень, актуалізує проблему надання їм чіткішої соціальної спрямованості, динамізму й ефективності. Тому виникає необхідність більш детального аналізу існуючих моделей державно-управлінських структур - суб'єктів державної політики та вироблення концепції ефективної її реалізації в умовах швидкоплинних соціально-економічних змін.

Зазвичай під політикою (від грецького *politika* — державні або громадські справи) розуміють соціальну діяльність у політичній сфері суспільства, спрямовану головним чином, на досягнення, утримання, зміцнення та реалізацію влади.

Український дослідник В. Тертичка [421] пропонує на початку всіх політичних досліджень визначитися з поняттями, адже на сьогоднішній день виникає багато проблем з лінгвістичними особливостями тлумачення слова «політика», яка в інших мовах, наприклад, в англійській, має по декілька термінів, які відображають різні за змістом поняття.

Типовими прикладами визначень цих двох понять можна вважати такі:

- політика (*politics*) – це сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у використанні інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб [156, 370]; суспільна наука, що вивчає політичні інституції і принципи та поведінку влади [188,

272]. Політику в цьому розумінні досліджують переважно політичні аналітики;

- політика (*policy*) – це план, курс дій або «напрямок дій, прийнятий і дотримуваний владою, керівником, політичною партією та інше» [156, 370]; певний курс дій, обраний заради вигідності, зручності тощо [188, 262]. Саме в такому контексті розуміється термін «державна політика» загалом чи її відповідний напрям: зовнішня, внутрішня, економічна, соціальна, культурна тощо. Близькими за змістом (але не синонімами) є терміни «програма» і «стратегія». Відповідно, політика як курс або напрям дій є предметом аналізу політики, який здійснюють аналітики політики.

Як зазначає В. Тертичка, чітке усвідомлення різниці та взаємозв'язку між поняттями *politics* і *policy* сприятиме утвердженню в українській науковій літературі термінологічної чистоти й коректному застосуванню політичного аналізу й аналізу політики до вирішення суспільних проблем. Для зручності й чіткості розуміння терміна «політика» як *policy* й умовного дистанціювання від *politics* є можливість для своєрідного лінгвістичного тесту, тобто умовної заміни його словами «програма» чи «стратегія»: якщо зміст словосполучення суттєво не змінюється, то це є політика як *policy* (державна політика – державна програма; державна політика – державна стратегія тощо), в інших випадках йдеться про політику як *politics* [Див.: 421].

Щодо терміну *public*, то його докладно охарактеризовано в дослідженні «Англо-український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки» [188, 11-14]: для сфери аналізу політики усталеним є вживання (із варіантів: державна, публічна, громадська, суспільна) «державна політика». Тобто, за контекстом і змістовими особливостями для поняття *public policy* адекватним є «державна політика», і зворотний переклад (в анотаціях до статей, в авторефератах тощо) англійською мовою як *state policy* не відповідає сфері вживання

дефініції «державна політика» в українській практиці та не сприяє кристалізації аналізу державної політики.

В сучасній суспільно-політичній думці досить часто паралельно вживаються терміни «державна влада» та «публічна влада», які в англійській редакції мають однакове вираження як *public policy*.

Термін «публічна політика» є відносно новим. Він був введений в лексикон європейської адміністративної та політичної науки в 1970-х роках як буквальный переклад терміну *public policy*. Цей термін протиставляється терміну *politics*, який позначає діяльність і боротьбу традиційних політичних дійових осіб (зокрема, політичних партій, зацікавлених груп, синдикатів чи нових соціальних рухів), спрямованих на захоплення законодавчої чи урядової влади з дотриманням конституційних чи інституційних норм. Як зазначає група французьких дослідників, «поняття публічної політики відноситься до гри влади, в рамках інституційної окремої частини, між різними публічними особами, які, у співпраці чи в протистоянні з приватними чи напівдержавними дійовими особами намагаються конкретно розв'язати колективну проблему» [12, 43].

Концепція публічної політики пропонує розглядати державу і, більш широко, політико-адміністративну систему за силою її впливу на економіку та суспільство. Не заперечуючи чи приховуючи відносини сили, невід'ємні від всього політико-адміністративного процесу, аналіз публічної політики віддає перевагу існуючим адміністративним організаціям (державній владі та місцевому самоврядуванню), які виникають, та їхнім реальним витратам на кожного громадянина.

Акцент робиться на розуміння складних механізмів публічної діяльності. Політичні інституції, що колись були в епіцентрі науково-дослідних інтересів, тепер аналізуються під кутом зору проблем і переваг, які вони надають дійовим особам публічної політики. Мова йде про розуміння «держави в дії», починаючи з публічних та приватних осіб, втягнутих в окремий сектор, з їхніх ресурсів та інституцій, які керують їх діяльністю. Ці

три основні елементи дозволяють зрозуміти індивідуальну та колективну поведінку, а також результати, які вони отримують, як в плані впливу на громадянське суспільство, так і в інституційному плані, тобто стосовно організації політико-адміністративної системи.

Такий підхід має на меті описати і зрозуміти логіку дій цих напівдержавних структур з точки зору їхнього внеску у розв'язання визначених колективних проблем. В цьому розумінні, даний підхід «відповідає» соціальній, політичній та економічній реальності: точкою відліку будь-якого емпіричного аналізу є щоденна діяльність державних органів і вивчення їх допомоги, що дозволяє розташувати публічних дійових осіб в просторі та часі, а також проаналізувати публічну діяльність «in situ». В дійсності, мова йде про встановлення інтерфейсу між державою, а в більш широкому розумінні, - між публічними дійовими особами та громадянським суспільством, тобто визначення поля примирення інтересів (медіації) публічних осіб, які, як вважається, захищають загальні інтереси і дбають про довгострокову перспективу, та приватними особами, які зазвичай захищають окремі інтереси, в короткостроковому контексті.

Такий аналіз дозволить розвінчати підхід, за яким держава, її інституції та її публічна політика є категоріями, які постійно змінюються, і які слід інтерпретувати залежно від суто утилітарних цілей. Реконструюючи аналітичні роздуми про «державу в конкретних умовах», аналіз публічної політики намагається також окреслити деякі процеси, що періодично повторюються при взаємодії публічних та приватних дійових осіб.

Розбіжність в поняттях «державна політика» та «публічна політика», яка виникла в наслідок перекладу англomовного терміну *public policy*, породжує плутанину в наукових дослідженнях, однак, на нашу думку, це лише лінгвістична різниця, на яку наголошував В. Тертичка, тому в подальшому будемо вважати їх словами-синонімами. Це, доречі, підтверджується й самими дослідниками державної політики (М. Говлет,

М. Рамен, В. Тертичка та ін.) та публічної політики (П. Кньопфель, К. Ларю, Ф. Варон, Н. Малишева та ін.).

Для України політичної науки більш характерним є вживання саме терміну «державна політика», який і раніше широко використовувався в політичній теорії та практиці, коли за часів радянської влади всі сфери суспільного життя контролювала влада, отже термін «державна політика» вміщував майже всі аспекти управління країною. Пострадянський простір, який зазнав демократичних перетворень, додав до системи політичної влади інших акторів – інститут місцевого самоврядування, громадянське суспільство, політичні партії тощо, однак центральним актором політичного життя залишається держава, тому для таких країн термін «державна політика» не обмежується лише діями одного актора в особі держави, а вміщує дії всіх акторів політичної системи, які мають відношення до предмету справи і можуть посприяти розв'язанню конкретної проблеми чи пропозиції.

Існує багато визначень поняття «державна політика». У своїй передмові до аналізу публічної політики Теніг у 1980-х рр. відзначає їх щонайменше сорок. Серед багатьох конкуруючих визначень деякі з них є дуже складними, інші є зовсім простими. Не перераховуючи всі, нагадаємо декілька з них:

- Державна політика є все те, що влада вибирає, робити це чи не робити (Т. Дай).

- Державна політика – це набір взаємопов'язаних рішень, прийнятих суб'єктом політики чи їх групою для вибору цілей та засобів їх досягнення в рамках специфічної ситуації, в якій ці рішення мають, в принципі, бути в межах повноважень цих суб'єктів (В. Дженкінс).

- Державна політика – це цілеспрямований курс дій, що виконується суб'єктом чи їх групою, що займаються проблемою чи питанням (Дж. Андерсон).

- Державна політика є продуктом діяльності органу, наділеного публічною владою та урядовою легітимністю (Мені, Теніг).

- Державна політика складається з діяльності, спрямованої на вирішення публічної проблеми в певному середовищі, і саме через політичних дійових осіб, постійно змінюючись в часі, вибудовуються відносини (Лем'ї) [Див: 12; 3].

Незважаючи на їхні різновиди, всі вони узгоджуються в певних ключових аспектах. Вони згодні, що державна політика впливає з рішень влади і що рішення нічого не робити є такою ж політикою, як і рішення щось робити.

Цілком природно може виникнути питання про відповідність такого тлумачення державної політики предмету дослідження політичної науки, адже конкретні дії держави та інших публічних акторів, та ще й у конкретно взятій галузі чи сфері дій, можуть розцінюватися і як предмет дослідження такої науки як державне управління, а юридичні науки будуть претендувати на спільний предмет дослідження, оскільки важливою складовою такого аналізу є законність та легітимність дій публічних акторів в даній сфері. Теза про аналіз публічної політики на предмет реальних витрат публічних акторів на кожного громадянина взагалі є предметом дослідження економічної науки, а саме теорії фінансів.

Відповідь на дане запитання лежить в площині еволюції політичної науки. Розвивається політична наука, а отже, розвивається, деталізується та еволюціонує й предмет її дослідження.

До 50-х рр. ХХ ст. дослідження політичного життя зосереджувалися на нормативних чи моральних аспектах дії влади або на роботі певних політичних інститутів. У повоєнну еру деколонізації, відбудови зруйнованих війною країн і встановлення нових інститутів міжнародного керівництва дослідники політики шукали підхід, який поєднав би їхні дослідження з питаннями правосуддя, справедливості, а також соціального, економічного та політичного розвитку. У такому контексті змін та переоцінок з'явилося

декілька нових підходів у дослідженні явищ політики. Одні вчені зосереджувалися на мікро-рівнях людської поведінки і психології громадян, виборців, керівників та керованих. Інші концентрували увагу на характеристиках національних суспільств і культур; ще інші спрямовували дослідження на природу національних і глобальних політичних систем.

Проте один із таких розроблених підходів існує і до нашого часу. Він зосереджується не стільки на структурі інститутів влади чи поведінці суб'єктів політики, не на тому, що влада має чи повинна робити, а на тому, що вона насправді робить. Таким підходом, що базується на державній політиці чи на її розробці, є, як це назвали засновники, наука про політику (policy science).

Заснована Геролдом Ласвелом та іншими дослідниками зі США та Великобританії, наука про політику, як очікувалось, «.. мала б витіснити традиційну політологію (political science), інтегруючи дослідження політичної теорії та практики без впадання у стерильність формальних правових досліджень» [Цит. за: 102, 11]. Г. Ласвел пропонував, щоб наука про політику мала три виразні характеристики, які б відрізняли її від раніше розроблених підходів: багатогалузевість, здатність вирішувати проблеми та чітка нормативність науки.

Під багатогалузевістю Г. Ласвел розумів те, що наука про політику мала б відійти від вузького дослідження політичних інститутів і структур та охопити у собі досягнення таких наук як соціологія й економіка, право та політика. Під вирішенням проблем він мав на увазі, що наука про політику мала б чітко дотримуватися канонів релевантності, орієнтуючи себе на вирішення реальних проблем, а не займатися чисто академічними та часто безрезультатними дебатами, якими, наприклад, славиться тлумачення класичних, іноді розмитих, політичних текстів. Чітка нормативність, згідно з Г. Ласвелом, означає, що наука про політику не мала б ховатися під маскою «наукової об'єктивності», а повинна була визнавати неможливість розділення цілей та засобів або цінностей та методів у дослідженнях дій влади.

М. Говлет та М. Рамеш зазначають, що біг часу вніс певні корективи у три визначені Г. Ласвелом компоненти політичного орієнтування. По-перше, хоча акцент на багатогалузевості зберігається, зараз існує велика кількість літератури, що зосереджується на науці про політику взагалі. В наш час ця наука великою мірою є окресленою «дисципліною» з унікальним набором концепцій, сфер інтересів, із власним лексиконом та термінологією. Хоча багато з цих концепцій запозичені з інших дисциплін, їх використання в контексті досліджень державної політики надало їм дещо особливого звучання. По-друге, за останні 40 років зацікавлення багатьох дослідників політики виключно у конкретному вирішенні проблем фактично зійшло нанівець. У реальному світі державної політики реальна перевага аналізу часто підпорядковується політичній необхідності. По-третє, заклик до науки про політику залишатися чітко нормативною також змінився з плином часу, проте меншою мірою, ніж інші основоположні терміни. Здебільшого, дослідники політики відмовилися виключати величини із свого аналізу і наполягали на оцінюванні як цілей, так і засобів політики, а також самого процесу творення політики [102, 11-12].

На сьогоднішній день, наука про політику як окрема дисципліна, що має свій унікальний предмет дослідження, окремий від політичної науки та інших суспільних наук, є дуже дискусійним. Є група дослідників, які відстоюють самостійність науки в межах кола суспільних наук, є й група прихильників невиокремлення науки про політику в окрему дисципліну, а визначення такої лише як напряму досліджень в межах політичної науки, однак, підкреслюють на міждисциплінарності даного предмету дослідження. Головним аргументом останніх є те, що сучасність взагалі характеризується зростаючою популярністю міждисциплінарних досліджень, оскільки жодна наука не в змозі дати повну відповідь на питання сьогодення, окрім як поєднавши зусилля багатьох наук та відмовившись від лінійного аналізу буття. Майже всі суспільні процеси зараз мають ознаки складноорганізованих систем, тому наука, перш за все, група суспільних

наук, має йти шляхом не виокремлення нових дисциплін, а навпаки, поєднання зусиль всіх наук в межах одного предмету дослідження [Див.: 88].

Отже, державна політика сьогодні є предметом дослідження багатьох наук (політичної науки, державного управління, права, економіки, соціології, тощо), однак комплексне її дослідження можливо лише за умов поєднання їх зусиль.

Сучасні уявлення про державну політику налічують чималу наукову спадщину, де кожна з теорій та кожне з проведених досліджень зробили свій внесок в загальне уявлення про державну політику. Всі ці знання можна умовно поділити на дві групи теорій, як це пропонують зробити М. Говлет та М. Рамеш: група дедуктивних теорій та група індуктивних теорій. На нашу думку, така класифікація є спробою розмістити всі міжгалузеві дослідження за відповідними групами.

Дедуктивний метод має багато послідовників та слабо відмінних версій його застосування до конкретних політичних явищ. Проте в аналізі творення державної політики помітні три його загальні підтипи, що різняться базовою одиницею аналізу – суспільний вибір, класовий аналіз та неоінституціоналізм.

Індуктивні теорії намагаються застосувати універсальні принципи до дослідження політичних явищ та побудовані не «згори вниз», як дедуктивні, а навпаки – «знизу вгору». Тобто, вони залежать від накопичення великої кількості емпіричних досліджень будь-яких явищ для своїх вихідних даних, з яких вони намагаються синтезувати узагальнюючі судження. За самою своєю природою ці теорії менш елегантні та згруповані, ніж дедуктивні теорії, часто вони не мають цілком об'єднаного чи уніфікованого набору теоретичних суджень, які можна застосовувати до випадку, що розглядається, проте вони, за визначенням, завжди «розбудовуються».

Подібно до дедуктивних теорій, існує декілька підтипів індуктивних політичних теорій, які можна розрізнити за тим, чи вони фокусуються на окремих особах, групах або інститутах у своїх спробах пояснити політичний

світ та творення державної політики. До таких теорій відносять теорії економіки достатку, теорію плюралізму та корпоративізму та державництво (статизм) як наукову теорію.

Проте, як зазначають самі автори, наука про політику не може розвиватися простим використанням однієї з існуючих загальнотеоретичних конструкцій, дедуктивних чи індуктивних. Розвиток теорії в науці про політику має вкорінюватися на «середньому рівні». Тобто теорія політики не може і не має бути чимось більшим, ніж частина розвитку більш загальної теорії політичних явищ, чії контури стануть зрозумілими в певний момент у майбутньому [Див.: 102].

Підсумовуючи зазначимо, що державна політика сьогодні є складним явищем, дослідити який можливо лише за умов комплексного міждисциплінарного підходу, яких поєднував би в собі всебічні знання про державну політику в межах науки про політику.

Визнаючи доцільність групування всіх підходів в межах дедуктивних та індуктивних теорій, на сьогоднішній день виникає потреба в спеціальній науковій конструкції, моделі державної політики, яка б відповідала серединному рівню, тобто поєднувала б в собі кращі теоретичні узагальнення та емпіричні дослідження, а отже, спроможна була б відповідати на виклики сучасного політичного процесу, пропонуючи конкретні дії та програми з урахуванням доцільності та відповідності цілям всіх груп, що складають населення сучасних країн світу.

Таке бачення державної політики відкриває нові горизонти наукового пошуку для країн пострадянського простору, які звикли до тлумачення державної політики як дій виключно держави щодо урегулювання всіх сфер життя. Однак сучасність спонукає до розширення кола учасників політичного процесу, а отже, розширює коло суб'єктів державної політики та виокремлюючи «державну політику» та «політику держави» як окремі дефініції політичного аналізу.

Державна політика сучасних країн має відповісти на всі ці виклики часу, передбачивши в діях своїх агентів заходи запобігання подібних ситуацій. Наразі перед сучасними державами постає проблема відображення в концепції своєї державної політики світових орієнтирів розвитку через брак єдиного розуміння останніх, що в свою чергу породжує неадекватність обраних дій з боку виконавчих структур, що здійснюють політику держави на практиці.

Більшість подій останнього часу, зокрема, потужна світова криза 2008-2009 рр. і теперішні складні процеси вимагають пошуку сучасної парадигми майбутнього. Ці обставини примусили прогресивну міжнародну громадськість та міжнародні організації започаткувати новий підхід до подолання зазначених глобальних проблем, який отримав назву — концепція сталого розвитку (sustainable development).

Сталий розвиток – це світоглядна концепція, яка динамічно розвивається, має різноманітні аспекти та тлумачення, що відображають ідею гармонізації природи та суспільства, за якої процес розвитку дає можливість забезпечити потреби сучасного покоління, не завдаючи шкоди інтересам майбутніх поколінь. Узагальнення цієї концепції були зроблені всесвітніми самітами ООН у 1992 та 2002 роках, за участі понад 180 країн світу, багатьох міжнародних організацій та провідних учених*.

Сталий розвиток традиційно поділяється на три складові:

1. Сталий соціальний розвиток. При такому розвитку використання ресурсів повинно бути спрямоване на забезпечення рівноправності людей і соціальної справедливості. Його завданням є встановлення пріоритету якісного удосконалювання порівняно з кількісним ростом, така цінова політика, що передбачає повне покриття витрат на виробництво продукції, включаючи соціальні. Досягнення сталого соціального розвитку можливе тільки за умов соціального партнерства. Найважливішими формами соціального капіталу повинні вважатися соціальне благополуччя, розвиток

* Детальніше про державну політику сталого розвитку дивись в статті автора [274]

культури, дисципліна, чесність тощо. Цей соціальний капітал має відновлюватися і служити культурною спадщиною.

2. Сталий економічний розвиток - підтримка створеного людиною капіталу (матеріального), людського капіталу (у тому числі інформаційного і культурного) і природного капіталу. При цьому необхідний відхід від екстерналізації витрат на охорону навколишнього середовища (як нав'язаних ззовні), їх інтерналізація, тобто формування витрат, внутрішньо властивих економічній системі [Цит. за 7].

3. Сталий екологічний розвиток - розвиток, при якому благополуччя людей забезпечується збереженням джерел сировини і захисту навколишнього середовища від стоку забруднень. Рівень викидів не повинен перевищувати асиміляційну здатність природи, а швидкість використання непоновлюваних ресурсів повинна відповідати їх відшкодуванню за рахунок заміни поновлюваними компонентами.

Сталий розвиток - це такий розвиток, що задовольняє потреби сьогодення, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Він включає два ключових поняття:

- поняття потреб, зокрема потреб, необхідних для існування найбільш вразливих верств населення, що повинні бути предметом першочергового пріоритету;

- поняття обмежень, зумовлених станом технології й організацією суспільства, поєднаних зі спроможністю навколишнього середовища задовольняти нинішні і майбутні потреби [Див.: 336].

Отже, задачі економічного і соціального розвитку повинні бути визначені з урахуванням його сталості у всіх країнах - в економічно розвинутих або країнах, що розвиваються, у країнах із ринковою або плановою економікою. Конкретні підходи до його реалізації будуть, безумовно, різнитися, але вони повинні мати деякі загальні принципові характеристики і виходити з консенсусу щодо основної концепції сталого розвитку і вписуватися в широкую стратегію для його здійснення.

Слід зазначити, що більшість учених поділяють вищезгаданий триєдиний системний підхід до сталого розвитку. Розглядаючи сталий розвиток в такий спосіб, варто наголосити, що підвалини розкриття його концепції лежать у площині розуміння загальних процесів техносферизації людського мислення, а отже, і господарської поведінки. Саме поступове усвідомлення помилковості обраного шляху сприяє постійному пошуку підходів до подолання соціальних, а з ними виниклих екологічних та економічних проблем.

Проблема розвитку була і залишається світовою. Отже, і сталий розвиток не може не фігурувати в порядку денному практично всіх країн – розвинених і тих, що розвиваються, малих і великих. Можна сказати, що сталий розвиток – це інтернаціональна, загальносвітова ідея. Вона має справді міжнародний, національний, регіональний і локальний аспекти. Крім того, вона передбачає участь в її реалізації різних учасників – урядів, бізнесу та громадянського суспільства. Сталий розвиток – це не просто ідея, не демонстрація намірів. Це реальна, практична і керована справа – з конкретними ініціаторами і програмами, включаючи національні плани, стратегії, програми дій.

На думку Б. Данилишина, сталий розвиток потребує належного рівня демократії, поваги до основних прав і свобод людини, включаючи право на розвиток, транспарентного і підзвітного управління в усіх сферах суспільства. Відносини між сталим розвитком і демократією складні, неоднозначні, їх не можна спрощувати або абсолютизувати. Але досвід сталого розвитку, досягнутий за останні десять років, досить переконливо засвідчує, що ефективна участь громадянського суспільства в сприянні сталому розвитку є очевидною, необхідною і перспективною [Див.: 118].

Проте, як зазначають М. Хвесик та І. Бистряков, ідея сталого розвитку ще не дістала широкого застосування на практиці і в рамках його концепції не зроблено акцент на людині, точніше, на відносинах між людьми з приводу

використання обмежених екологічних та інших ресурсів, передусім палива і стратегічного просторового ресурс [436, 5].

Звичайно, сталий розвиток не є «зафіксованим станом гармонії». «Тут немає ні зафіксованості, ні гармонії, - зазначає В. Акопян. - Є постійний процес еволюції. Людина відіграє тут вирішальну роль. Саме вона є тим чинником, який здійснює певні акції, що ведуть не просто до будь-якого розвитку, а до того, який би задовольняв нинішні потреби, не зашкоджуючи при цьому здатності прийдешніх поколінь задовольняти свої потреби. А це означає, що розвиток, який цього не робить, який зашкоджує майбутньому, не може вважатися сталим і прийнятним» [7].

Одним з найбільших досягнень світового співтовариства на шляху до сталого розвитку є підвищення активності урядів країн світу та міжнародних організацій в цій сфері. Сто п'ятдесят країн, відповідно до зобов'язань, прийнятих на Конференції в Ріо-де-Жанейро в 1992 році, створили національні комісії або координаційні механізми для подальшої розробки політики і стратегій сталого розвитку в рамках побудови комплексного підходу. Не виключенням стали й країни пострадянського простору, зокрема й Україна.

Основні групи країн продемонстрували, яких результатів можна досягти за рахунок реалізації цілеспрямованих заходів, спільного використання ресурсів і досягнення консенсусу. Ці результати свідчать про зацікавленість і участь на низовому рівні. Завдяки зусиллям місцевих органів влади, що здійснюють відповідні локальні програми і інші програми сталого розвитку, забезпечується впровадження в життя «Порядку денного на XXI століття» і концепції сталого розвитку на місцевому рівні, що є досить суттєвим моментом. Неурядові організації, навчальні заклади, наукові кола і засоби масової інформації підвищили рівень поінформованості громадськості і активізували обговорення питання про зв'язок між навколишнім середовищем і розвитком в усіх країнах [336, 9].

Корінні народи відіграють все більш важливу роль у вирішенні проблем, що стосуються їх інтересів, і особливо тих із них, що стосуються їх традиційних видів знань і практики. Молодь і жінки в усьому світі грають помітну роль в зусиллях, спрямованих на сприяння усвідомленню громадами своєї відповідальності перед майбутніми поколіннями. Тим не менше, слід поширювати можливості жінок, пов'язані з ефективною участю в процесі економічного, соціального і політичного розвитку в якості рівноправних партнерів в усіх секторах економіки.

Підбиваючи підсумки перших кроків країн світу на шляху до практичної імплементації ідеї сталого розвитку в національній державній політиці, треба зазначити, що багато в чому успіх цього процесу буде залежати від зусиль міжнародного співтовариства у сфері міжнародної економіки, зокрема — фінансової підтримки країн, що розвиваються, лібералізації торгівлі, проведення макроекономічної політики, що сприяла б охороні навколишнього середовища.

Взагалі, головною проблемою, що стоїть на шляху впровадження принципів сталого розвитку в світі, є високий ступінь залежності країн, що розвиваються, від розвинутих країн майже у всіх відношеннях. Без їх допомоги у більшості країн світу майже немає шансів успішно та вчасно здійснити перехід. І цей факт є суттєвим недоліком. Подолати його можливо лише за умови інтеграції країн, перш за все, в економічному аспекті.

Для країн пострадянського простору як повноправні члени світової спільноти також взяли сталий розвиток за основний орієнтир побудови концепції державної політики. Однак, процеси глобалізації, регіоналізації, наслідки світової економічної кризи, які поєдналися з проблемами внутрішнього розвитку кожної з новоутворених держав, призвели до необхідності поживити інтеграційні процеси в країнах СНД та утворити економічне співтовариство ЄврАзЄс та Митний Союз. Економічний розвиток, який має стати основою сталого розвитку, для цієї групи країн набув найбільшої актуальності, що призвело до появи низки наддержавних

нормативних актів, які ратифіковані національними законодавствами, носять економічний характер, але сприяють вирішенню широкого кола соціально-політичних, економічних, демографічних, проблем тощо. Найбільш впливовим документом для всіх країн пострадянського простору, який безпосередньо впливає на формування державної політики країн СНД, перш за все, в сфері економічного співробітництва, є Стратегія економічного розвитку Співдружності Незалежних держав на період до 2020 року, прийнята ще у 2008 році в Кишиневі [408].

Досягнення цілей сталого розвитку для країн пострадянського простору ускладнюється не тільки відсутністю ресурсних джерел й економічною скрутою, яка породжує соціальні та політичні проблеми, а й відсутністю чіткого уявлення про те, що сталий розвиток означає сьогодні. Двадцять років досвіду впровадження даної концепції в практику державотворення країн світу довели, що сама концепція потребує вдосконалення та деталізації цілей сталого розвитку, виходячи з реалій сьогодення та перспектив подальшого розвитку.

Певні очікування на подолання даної проблеми були пов'язані з самітом ООН РІО+20, більш як 100 національних держав-учасників якого в червні 2012 року обговорювали проблеми сталого розвитку в світі. Основною тематикою Конференції були екологізація економіки, захист морів та океанів від руйнування екосистем та надмірного вилову риби, покращання інфраструктури міст, поширення використання відновлювальних джерел енергії, розумне використання лісових ресурсів, води та збереження біорізноманіття*.

Але відсутність консенсусу щодо розуміння мети домовленостей призвела до того, що висновки підсумкового документу були дуже загальними, без конкретно поставлених цілей. На думку німецького міністра з питань розвитку Дірка Нібеля, «в заключному документі міститься те, що особливо цікавить Німеччину: взаємозв'язок між водою, енергопостачанням,

* Детальніше про вплив саміту РІО+20 на державну політику сучасних країн дивись в статті автора [274]

забезпеченням продовольством. Але ми б бажали, щоб було знайдено більше спільного у справі інституційних реформ, у процесі узгодження цілей тисячоліття, а також планів сталого розвитку» [276].

Необхідно підкреслити важливість саме інституційного забезпечення сталого розвитку, оскільки це є комплексним питанням, що передбачає гармонійний розвиток економічної, екологічної та соціальної складових, а також узгодження інтересів нинішнього та майбутнього поколінь. Відтак розробка та впровадження політики сталого розвитку потребує горизонтальної (міжсекторальної) та вертикальної (між різними рівнями) координації, а також повноцінного залучення до прийняття рішень зацікавлених сторін (громадянського суспільства, бізнесу, органів місцевого самоврядування тощо).

Декларація під назвою «Майбутнє, якого ми прагнемо» називає однією з найважливіших цілей майбутнього боротьбу з бідністю. «Немає готовності серйозно на політичному рівні підходити до питання майбутнього світу», - ставить діагноз голова німецької природоохоронної організації BUND Губерт Вайгер. Знищення лісів, спустошення морів, зникнення видів тварин і рослин не лише не зменшилося в масштабах, а лише посилилося упродовж останніх 20 років. Мільярди людей у всьому світі голодують. «У такій ситуації ухвалити документ, який лише зводить до купи те, що вже колись ухвалювалося, вказує на те, що драматизм ситуації недооцінюють. А також, що домінує економічне мислення, яке не переймається довготривалими наслідками» [Цит за: 274].

Учасники саміту, зокрема сучасні держави і регіональні уряди також беруть на себе ряд зобов'язань, пов'язаних з стійким розвитком управління та керівництва, в тому числі щодо створення або зміцнення незалежних рад та створенню незалежних омбудсменів або верховних комісарів з метою сталого розвитку та майбутніх поколінь, в їх юрисдикції. «Гарною новиною є те, що сталий розвиток, як паросток, що пустив коріння, буде проростати, незалежно від слабкого політичного керівництва. Світові лідери таки

активізувалися, але не щодо результативних переговорів. Захопливі ініціативи відбуваються на рівні громад, міст, урядів і компаній, що закладають основу захисту нашого довкілля, боротьби з бідністю і наближають нас до більш сталої планети. Врешті-решт, активні дії від окремих людей, сіл, міст, країн, малих і великих компаній, громадських організацій потрібні скрізь. Ми всі повинні взяти на себе відповідальність за бездіяльність світових лідерів в Ріо» [Цит. за: 274].

Отже, основною світовою тенденцією розвитку, що визнається на світовому рівні як міжнародними організаціями, так і національними державами, а також інституціями громадянського суспільства та окремими транснаціональними економічними акторами в якості основи побудови концепції національної державної політики є концепція сталого розвитку.

Сама концепція сталого розвитку, яка вже більше 20 років визнається ООН та світовою спільнотою як основний орієнтир розвитку людства, не є досконалою, а потребує подальшого розроблення, зокрема в частині визначення чітких цілей та плану дій щодо свого впровадження на національному рівні.

Державна політика країн пострадянського простору також враховує світові тенденції розвитку, однак їх реалізація ускладнюється необхідністю долати економічні труднощі, соціальні проблеми, тощо. Визнаючи сталий розвиток як мету власного розвитку ці країни намагаються спільними зусиллями вирішувати більшість економічних питань. В якості наряду прискорення економічного сталого та соціального розвитку дані країни розглядають шлях інтеграції в межах ЄврАзЄс та Митного союзу.

Вплив сталого розвитку на систему державного управління позначається на генезі механізмів управління держави і її інститутів, які безпосередньо спрямовані на її відкритість та само організаційну здатність це свідчить про те, що сталий розвиток передбачає якісну зміну системи державного управління, висовуючи до неї нові критерії ефективності, серед яких організаційна стабільність, якість державно-управлінських послуг,

ресурсне забезпечення, тощо. На думку О. Нагоші, загальнометодологічно це можливо пояснити виходячи із Закону Ешбі, відповідно до якого, якщо одна підсистема в системі поводить себе не узгоджуючись із іншими, то сталість системи загалом порушується. Відтак, якщо умов сталого розвитку суспільством не буде досягнуто, то це безпосередньо позначиться на ефективності системи державного управління, з іншого боку, якщо система державного управління не буде чітко корелюватися із умовами сталого розвитку, то це порушить внутрішній баланс її функціонування, що в кінцевому результаті приведе до втрати сталості всіх її інституційних підсистем [281, 109].

Слід також відзначити, що в умовах сталого розвитку система державного управління не здатна до саморегуляції та саморозвитку на рівні своїх підсистем (виробнича криза, інфляція, безробіття, демографічні проблеми), втрачає стабільність, у такому разі її регуляторні механізми не спрацьовують, точніше вони не забезпечують умови для належного функціонування системи, що тим самим до її системного руйнування. Відтак, якщо система державного управління виявиться нездатною належно реагувати на умови сталого розвитку, «це не лише приведе до втрати нею стабільності функціонування, але й спровокує її перехід у діапазон затяжної кризи» [Цит. за: 281, 109].

З точки зору відображення політики сталого розвитку в концепціях державної політики сучасних держав, то вона повинна відображати стан вирішення соціально-економічних проблем громадян, їх соціальний захист та ліквідацію будь-яких форм соціально-економічної та політичної дискримінації. У такий спосіб прихід сталого розвитку як нової форми соціальної організації ставить перед системами державного управління нові завдання, а саме: забезпечення прав на працю, освіту та належні умови життєдіяльності.

Іншим аспектом змін контексту та форм здійснення державної політики в сучасних умовах є глобальна інтеграція, яка передбачає трансформаційну

перебудову світового геополітичного устрою, що може супроводжуватися певним цивілізаційним тиском, втратою традиційних соціально-політичних цінностей та національної ідентичності. Переважно така трансформаційна політика суб'єктів глобальної інтеграції сьогодні має на меті знищення національної ідентичності, національної самобутності та історичної пам'яті нації в цілому.

Трансформація системи державного управління в умовах глобальної інтеграції зумовлюється внутрішніми і зовнішніми факторами, відповідно до чого вона може мати як прогресивний, так і регресивний характер, оскільки може створювати належні умови для розвитку окремої держави, а також протистояти розвитку держав.

На думку А. Гідденса, трансформація являє собою своєрідну лінію реакції на глобалізацію, оскільки вона є новим типом соціальної трансформації, відповідно до чого вона змінює свій характер під впливом об'єктивних обставин, нелінійності сучасних соціальних процесів, а також у результаті політики, спрямованої на усунення її недоліків [96, 42].

Трансформація зумовлюється реалізацією певної системи цінностей, якою керують суб'єкти глобального об'єднання, і здійснюється на допомогу відповідних методів. Якщо така система цінностей відповідає загальнолюдським інтересам, то вона не потребує насильницьких методів трансформації, якщо згадана система відповідає інтересам окремої держави чи спільноти, то безумовно, вона потребує відповідних силових методів. З огляду на це можна ідентифікувати наступні методи трансформації: відкриті та силові. Перші зумовлені реалізацією спільної системи інтересів між державами, а другі – характеризуються нав'язуванням з боку окремої держави системи інтересів, яка не узгоджується з розвитком іншої держави. «Саме силові методи трансформації становлять значні виклики для функціонування національної системи державного управління, оскільки позбавляють державу можливостей робити власний вибір трансформаційної політики держави в умовах глобалізації. Силові методи трансформації мають

тоталітарний характер і призводять до виникнення та поглиблення кризових станів у суспільно-політичному розвитку держави» [78, 18].

На думку американського дослідника Р. Ноллана, трансформаційний процес системи державного управління може бути поділений на шість елементарних операцій, а саме:

- 1) введення нових принципів управління (принцип «інформаційної економіки»);
- 2) запровадження практики процесного управління;
- 3) еволюція інформаційних систем;
- 4) спрощення управлінських функцій;
- 5) прискорення темпів реалізації ринкових принципів;
- 6) Модернізація виробничої сфери [Див.: 78, 20]

Усі ці основні операції визначають специфіку трансформаційного процесу і спрямовані на подальші зміни у реалізації державно-управлінської практики в умовах глобалізації. Більше того, послідовна реалізація цих операцій передбачає забезпечення стратегічного розвитку системи державного управління, її самоорганізації в перерозподілі функцій між різними елементами організаційної ієрархії, що тим самим приводить до спрощення прийняття відповідних тактичних рішень. У цьому плані відразу ж постає питання, чи здатна трансформація системи державного управління забезпечити зміну організаційної структури таким чином, аби вона перейшла на рівень самоорганізації. В умовах глобальної інтеграції системи державного управління мають чітко детермінований характер, оскільки держави безпосередньо перебувають у певній залежності одна від одної, функціонують за єдиними принципами розвитку та реалізації управлінської практики. На думку Р. Ноллана та Р. Войнович, в Україні та в більшості країн пострадянського простору поки що немає прикладів комплексної трансформації, однак опосередковано можна виявити результати освоєння лише перших трьох етапів трансформації, які являють собою лише середину

великого шляху до якісних змін у функціонуванні державного управління [Див. : 78, 20-21].

Держави в умовах глобальної інтеграції зобов'язані перебудувати свої соціально-економічні та політичні інститути згідно з вимогами інших держав – суб'єктів відповідних інтегративних об'єднань, що, у свою чергу, вимагає від держав чітко узгоджених позицій взаємодії, адже це дає їм можливість спільно коригувати геостратегічні вектори розвитку в умовах глобалізації. Наприклад, більшість держав Центральної та Східної Європи перед вступом до Європейського Союзу змушені перебудувати свої економічні та політичні інститути, навіть подекуди ціною втрати власного економічного та політичного суверенітету. Такий шлях пройшли більшість держав, які декларували свої наміри про вступ до відповідного глобального об'єднання.

Деякі інші є шлях пострадянських держав, які, на думку польського дослідника Г. Колодка-Гжегожа, входять у глобальну економіку, а потім починається їх інтеграція у складі різних регіональних міжнародних організацій. Проте жодної рівномірності цих процесів для різних країн світу бути не може, оскільки у них різні стартові умови транзиту, розміщені вони в регіонах з різними географічними та економічними умовами, водночас, різниця у соціально-економічному розвитку держав скорочується, якщо вони стають учасниками одного міжнародного об'єднання [Див. 194, 83-84].

Таким чином, глобальна інтеграція за допомогою відповідних трансформаційних стратегій створює умови, які сприяють зменшенню радикальної відмінності в соціально-економічному розвитку держав. Успішність усунення таких відмінностей залежить від змісту та якості таких трансформаційних стратегій, які здійснюються урядами країн – суб'єктів глобальної інтеграції. Виходячи із цього першочерговим завданням для більшості держав, які декларують прагнення про включення до відповідних інтегративних об'єднань чи є повноправними їх суб'єктами, є необхідність розробки національної трансформаційної стратегії розвитку окремих сфер суспільства. Така програма має чітко окреслювати стратегічні напрямки

перебудови окремих сфер життєдіяльності суспільства відповідно до вимог глобалізаційного розвитку, а головне, до вимог окремих держав як ключових суб'єктів, з якими держава прагне налагодити відповідні стосунки.

Отже, концептуалізація державної політики в умовах сталого розвитку має спиратися на наступні тенденції, виявлені в ході проведеного аналізу сучасного тлумачення державної політики в межах політичної науки, сталого розвитку як домінуючої парадигми суспільного розвитку та впливу глобалізаційних процесів на зміст та механізм здійснення державної політики країн пострадянського простору:

По-перше, термін «політика» в сучасній політичній теорії вміщує всі аспекти політичного життя, поєднуючи в собі і великі стратегії і конкретні дії політичних акторів, в тому числі й держави як провідної ланки політичної системи сучасних суспільств. В демократичних державах, які передбачають наявність значного кола політичних акторів, залучених до процесу прийняття політичних рішень в суспільстві, найбільш поширеним терміном для визначення політичного поля їх діяльності є термін «публічна політика», який вміщує в себе державну політику.

По-друге, пострадянських країнах, які також стали на шлях демократизації, відбувається певна плутанина з вживанням термінів «публічна політика» та «державна політика», однак, аналіз політичного буття в цих країнах доводить провідну роль саме інститутів державної влади в політичній системі, отже, змістом публічної політики в цих державах є саме державна політика. Для наукового аналізу та дослідження державної політики в Україні та на теренах всього пострадянського простору найбільш поширеним виявляється інституціональний метод, однак, певні перспективи в даному ракурсі має й мережевий підхід, який застосовується до аналізу політичних процесів в демократичних державах.

По-третє, основною світовою тенденцією розвитку, що визнається на світовому рівні як міжнародними організаціями, так і національними державами в якості основи побудови концепції національної державної

політики є концепція сталого розвитку, яка вже більше 20 років визнається ООН та світовою спільнотою як основний орієнтир розвитку людства, не є досконалою, а потребує подальшого розроблення, зокрема в частині визначення чітких цілей та плану дій щодо свого впровадження на національному рівні.

По-четверте, державна політика країн пострадянського простору також враховує світові тенденції розвитку, однак їх реалізація ускладнюється необхідністю долати економічні труднощі, соціальні проблеми, тощо. Визнаючи сталий розвиток як мету власного розвитку ці країни намагаються спільними зусиллями вирішувати більшість економічних питань. В якості наряду прискорення економічного сталого та соціального розвитку дані країни розглядають шлях інтеграції в межах ЄврАзЕс та Митного союзу.

По-п'яте, необхідність здійснювати державну політику в умовах глобальної трансформації вимагає від сучасних держав передбачити комплекс дій щодо приведення соціально-економічного та політичного життя до тих вимог, які виставляє суб'єкт інтеграції. Для більшості країн пострадянського простору в такій якості постає або Європейський Союз, або ЄврАзЕс. Сам процес такої трансформації передбачає шість операційних кроків, які більшість цих країн, зокрема й Україна, пройшли тільки половину. Недосконалість такого трансформаційного процесу все більше віддаляє країни пострадянського простору від бажаних стандартів європейського соціально-політичного буття, уповільнює власний соціально-економічний розвиток, однак, тим самим тільки доводить необхідність прискорення інтеграційних процесів.

Висновки до розділу 1

Підводячи підсумок дослідженню теоретико-методологічних основ дослідження державної політики сучасних держав в сучасній суспільно-політичній думці, доцільно зазначити, що:

По-перше, державна політика постійно перебуває в колі зору науковців і на даний момент в межах політичної науки накопилось чимало досліджень з різних аспектів її формування та здійснення, однак, сучасність, а саме глобалізаційний процес та ті зміни, яких зазнають основні політичні інститути і насамперед, сама держава, внаслідок дії трансформаційних процесів, відображаються й на контексті та методах здійснення державної політики. Подальший розвиток державної політики в сучасних державах має спиратися на ґрунтовні наукові поради, що й обумовлює появу даного дослідження.

По-друге, пострадянський простір, який має всього 20-років історії свого існування, накопичив вже певні дослідження, які засвідчили відмінності, що характеризують трансформаційний процес в державному управлінні та регіональному розвитку в країнах пострадянського простору. Однак, комплексних досліджень, які б враховували всі ці особливості функціонування державної політики в умовах пострадянських країн, та, містило науково обґрунтовані рекомендації теоретико-методологічного характеру для подальшого розвитку державної політики, немає.

По-третє, дослідження державної політики мають відбуватися в межах домінуючої парадигми розвитку людства, а саме концепції сталого розвитку та враховувати всі ті надбання, що накопичила в теоретичному та практичному досвіді політична теорія та практика. Однак, зважаючи на необхідність проведення дослідження в умовах кризи науки та методологічних підходів, дане дослідження ставить за мету здійснити міждисциплінарний синтез знань, який накопичила на даний момент економічна та політична науки.

По-четверте, державна політика країн пострадянського простору в процесі свого формування та здійснення в умовах кожної окремої держави спирається на світову парадигму розвитку людства, якою з 1992 року вважається концепція сталого розвитку, основними складовими якої визнаються сталий економічний, соціальний та екологічний чинники.

Реалізація цих орієнтирів розвитку в державній політиці країн пострадянського простору ускладнюється необхідністю долати економічні труднощі, соціальні проблеми, тощо. В якості напрямку прискорення економічного сталого та соціального розвитку дані країни розглядають шлях інтеграції в межах ЄврАзЕс та Митного союзу.

По-п'яте, на зміст та реалізацію державної політики країн пострадянського простору значно впливає європейський інтеграційний процес, вимагаючи від національних урядів дій щодо приведення соціально-економічного та політичного життя своїх країн до тих вимог, які виставляє суб'єкт інтеграції. Країни пострадянського простору по-різному справляються з трансформаційними процесами, а гальмування його здебільшого відбувається через невідповідність обраних орієнтирів, а це як правило, неоліберальні економічні та політичні, реаліям життя даних країн. Таке уповільнення спричинює перенесення акцентів в інтеграційних процесів з європейської спільноти до євразійської, уособленням якої вважається СНД.

Розділ 2

Пострадянський простір як об'єкт наукового пізнання

2.1. Еволюція теоретико-методологічних підходів до дослідження політичних процесів на пострадянському просторі

Вважати, що наукові дослідження взагалі й дослідження суспільних наук зокрема відбивають стан суспільства, в якому вони проводяться, означає зазначити очевидне. Але все ж таки крах, якого зазнали «радянські студії» протягом останнього десятиліття, унікальний в історії суспільних і гуманітарних наук. Його вплив на наукову громадськість можна рівняти тільки з найбільшими змінами парадигми в природничих науках. Але навіть там вплив завжди був поступовим і поширювався в науковому середовищі протягом кількох десятиліть. У «радянських студіях» на розмах катаклізму вказує хоча б те, що навіть назва науки стала анахронізмом після розпаду Радянського Союзу.

Точніше, крах соціалістичної системи піддав сумніву наукові парадигми розуміння цих систем і того, що прийшло за ними, не даючи взамін жодних очевидних альтернатив. Хоча стартовим пунктом для змін було відверте ідеологічне прагнення наслідувати Захід, невдовзі стало зрозуміло, що дорога звідси туди (і що ж саме є «там») зовсім не очевидна. Відповідно, вивчення попередніх соціалістичних систем отримало напрям пошуку проектів стратегій для зміни. Хоча лише менша частина дослідників ставила під сумнів мету (хай і невизначено описану), стратегії досягнення мети стали головною темою вивчення та наукової дискусії. «Транзитологія» перетворилася на дещо принизливий термін, що тхне тим самим ароматом, що її попередник — «советологія», вважає О. Норгаард [293, 83].

Подібно до досліджень проблем розвитку, советологія була продуктом політичної потреби. Хоча було опубліковано небагато робіт, присвячених радянській системі, здебільшого написаних щирими комуністами (або ж відступниками), наукове вивчення комуністичних систем було породженням «холодної війни». Потреба, яку відчували політичні лідери найвпливовіших держав Заходу, породила установи та дослідження, які мали прояснити образ того, що в той час уважалося «загадкою, загорнутою в головоломку, укриту млою невідомого», якщо згадати знамениту фразу Вінстона Черчилля. Протягом наступних десятиліть це політичне народження стало головним структурним обмеженням, що перешкоджало нормальній кумулятивній інтуїції щодо того, як працюють соціалістичні або комуністичні (залежно від того, кому який ярлик подобався) системи, створені під час трьох хвиль комуністичних урядів.

До краху комуністичних режимів «советологія», або «радянські та східноєвропейські студії», був принизливим терміном для визначення досліджень, присвячених цим суспільствам. Цей термін застосовано також до класичних славістів і дослідників східноєвропейських регіонів, так само й учених, що спеціалізуються на соціології. Але поки ці системи не зникли як такі, вивчення комуністичних систем залишалося в центрі уваги науки. Попри те, що суспільствознавці з фаховою підготовкою як у дослідженнях проблем регіону, так і в різних дисциплінах суспільних наук намагалися переступити межі дисципліни від початку 1970-х, переважна більшість наукових статей, присвячених комуністичній системі, публікувалася в галузевих спеціалізованих часописах, і конференції з проблем комуністичних систем привертали увагу лише відносно закритої та вузької групи дослідників. Аналіз комуністичних систем нечасто з'являвся в наукових журналах основного напрямку.

Упродовж останніх років «перебудови» і «гласності» комуністичні системи почали радикально змінюватися, і цей процес прискорився протягом перших років перехідного періоду, коли колишні комуністичні країни стали

модною темою досліджень серед багатьох суспільствознавців. У ведучих часописах з'явилася низка статей, присвячених посткомуністичній перехідній системі, і була започаткована нова наука «транзитологія» зі своїми журналами і науковими конференціями.

У той самий час разом із трансформацією біполярної системи міжнародних відносин політичні обмеження й стимули, які до того обмежували науковий запит у функціонування систем радянського типу та впливали на нього, майже повністю зникли.

Саме за таких умов вивчення посткомуністичних режимів почали дослідники з різних інших наукових дисциплін. Вони застосували власні дискурси до нової царини досліджень, про яку ми знали (і все ще знаємо) дуже мало. У більшості випадків результатом були дедуктивні, а не індуктивні моделі й теорії, спекулятивний, а не емпіричний аналіз і нормативні, а не позитивні теорії. Але це також стало одним із наймасивніших прикладів «паралельної демонстрації теорії» [506] в історії суспільних наук.

Передусім на сцену вийшли економісти розвитку, які перенесли свій досвід (і дебати) щодо країн, що розвиваються, на посткомуністичні системи.

По-друге, перехідні системи стали об'єктом дискусії, присвяченої принципам економіки між неоліберальними (і неокласичними) економістами й альтернативними школами економічної думки, зокрема неоструктуралістами, неоінституціоналістами й еволюційними економістами.

По-третє, до цієї царини ввійшли політологи, щоб застосувати політичну філософію, емпіричні моделі та нормативні політичні теорії до хаотичного світу посткомуністичної політики.

По-четверте, наукова громада «советологів» була здебільшого зайнята минулим, тоді як мало хто залишався прихильником традиційного нераціонального підходу до цих суспільств.

Коли фахівці розвиткових студій розпочали дослідження в галузі посткомунізму, найцікавішим було те, як вони спромоглися зіграти роль

радників посткомуністичних реформістських урядів і міжнародних фінансових агенцій, через які проводилася західна допомога. Академічний дискурс щодо корисності досвіду країн третього світу для світу посткомуністичного спливав на поверхню ще у середині 1980-х років, але спалахнув з новою силою як реакція (і виправдання) на політичні заходи, які проводили уряди перехідних країн і які заохочувалися агенціями західної економічної допомоги. Унаслідок цього в більшості аспектів політичний дискурс щодо стратегій економічних реформ у посткомуністичних системах став повторенням класичного вододілу між класичною та структуралістською політикою шляху до економічного розвитку. Проте дебати спалахнули в той момент, коли розбіжності між неокласичними і неоструктуралістськими економістами дещо зменшилися, як вони почали разом шукати ефективну політику стабілізації. Основний конфлікт між прибічниками державних і ринкових структуралістських стратегій пристосування до нових умов, однак, зберігся під назвами «вашингтонський консенсус», спрямований проти прагматичного соціал-демократичного підходу.

Г. Геттне виділяє чотири такі перспективи:

- модернізаційний підхід, який розглядає перехід до ринкової економіки та демократичного плюралізму як «природну еволюцію», що знаменує собою видатний «кінець історії»;
- марксистський підхід, який розглядає перемогу капіталізму в посткомуністичних системах як дещо двозначний спосіб підтвердження марксистського погляду на історію, наводячи останній доказ того, що системи Сходу не мали нічого спільного з соціалізмом або комунізмом у марксистському розумінні цих понять;
- теорія світової системи, згідно з якою посткомунізм є поширенням глобального ринку на досі захищену від нього

периферію, підтриманим поширенням цінностей великих урбаністичних центрів Заходу;

- підхід міжнародної політичної економії в традиції Карла Поланьї, «в якому соціальне перетворення розглядається як рух розширення ринку та зустрічний рух політичного втручання на захист суспільства» [Див.: 293, 96-97].

Отже, посткомуністична трансформація та її взаємодія з навколишнім світом стають іще одними серед багатьох прикладів цієї глобальної тенденції.

Сучасний порівняльний підхід до посткомуністичного переходу вперше застосувала Джоан Нельсон, яка відкрито обговорює проблему порівнянності посткомуністичного переходу з досвідом країн, що розвиваються. Розрізняючи «енергійних» і «одночасних» реформаторів, вона не вважає, що посткомуністичні системи можуть наслідувати «сильних реформаторів», які часто зустрічаються в країнах із недемократичними режимами під час проведення реформ [Див.: 487].

Неможливо дійсно перевести назад стрілки політичного годинника, і реформаторам доводиться мати справу з дилемами, які є результатом одночасної політичної та економічної трансформації. У своїх спробах примирити ці дилеми реформаторам у країнах третього світу й у посткомуністичних системах так само доводиться балансувати між двома основними силами, зовнішньою та внутрішньою: тиском міжнародних фінансових інституцій і політичними турботами й опозицією до дерегулювання та приватизації з боку вкорінених інтересів. Головна відмінність між країнами третього світу і посткомуністичними країнами — потужний суспільний відгук на соціальну нерівність у цьому останньому випадку як наслідок соціальної та ідеологічної спадщини соціалістичної доби. Інша річ — слабо розвинене громадянське суспільство в посткомуністичних системах. Із цими зауваженнями Дж. Нелсон вважає, що досвід «одночасних» реформаторів із країн третього світу може бути надзвичайно доречним для посткомуністичних систем [Див.: 488].

Л. Бальцерович наводить особливості посткомуністичного переходу, порівнянню з «чотирма іншими головними епізодами переходу від одного виду суспільства до іншого:

1) класичний перехід, тобто демократизація в розвинених капіталістичних країнах між 1860-м і 1920 р.;

2) неокласичний перехід, тобто демократизація після Другої світової війни (держави осі, Південна Європа та Латинська Америка);

3) ринково-орієнтована реформа в некомуністичних країнах (воєнні економіки після Другої світової війни та низка нових індустріальних країн і країн із середнім рівнем достатку від 1960-х до 1990-х років);

4) азійський посткомуністичний перехід (Китай і В'єтнам) [Див: 26, 145-147].

Згідно з Л. Балцеровичем, посткомуністичний перехід відрізняється трьома особливостями: розмахом, послідовністю і відсутністю насильства. Розмах стосується повного перетворення всіх аспектів суспільства порівняно з попередніми переходами, де чи політична, чи економічна система залишалася відносно сталою протягом переходу. Послідовність стосується одночасної демократизації та переходу до ринкових відносин. Попередні ринково-орієнтовані реформи відбувалися за різного кшталту авторитарних режимів, що захищали керівництво країни від політичних наслідків економічних реформ. Під час нинішнього посткомуністичного переходу політична стратегія стає інтегральним складником переходу. Його ненасильницький характер передбачає, що більша частина комуністичних еліт залишається серед економічних і політичних гравців у новій системі. Політично ці еліти можуть виграти від соціальної незадоволеності, а економічно багато хто з них віллється до класу капіталістів, що з'являється.

Східноєвропейські економісти та суспільствознавці також звернули увагу на досвід країн третього світу, щоб краще зрозуміти проблеми власних країн. Як зазначає О. Норгаард, такий досить різномірний дискурс щодо порівнянності інституційної зміни в посткомуністичних системах, що бере

початок у розвиткових студіях (що самі по собі важко чітко визначити), приводить до двох висновків. Передусім, тоді як «традиційні» країни, що розвиваються, і навіть ще більшою мірою країни, що зазнали поразки в Другій світовій війні, мали рудиментарні інституції ринкової економіки й інституції громадянського суспільства, такі попередні умови були відсутніми в більшості посткомуністичних систем.

По-друге, тоді як економічні зміни в Центральній і Східній Європі можна порівняти зі змінами в країнах Східної Азії, ці країни тільки недавно ініціювали демократизацію і їм ще доведеться зіткнутися з дилемами, пов'язаними з одночасним перетворенням економічних і політичних установ.

По-третє, питанням, по якому проходить основний вододіл, що бере початок у розвиткових студіях, але має ще безпосередніше відношення до посткомуністичних економік, залишається роль держави. Стоїть питання, наскільки сильною має бути держава та яку роль вона повинна мати в будівництві нової економічної системи й у розподілі соціальних і економічних благ і коштів [293, 116].

Тоді як існує багато статей, присвячених макроекономічній політиці, дослідження ролі політичних і політично-інституційних аспектів економічного перетворення досі знаходиться на самому початку свого розвитку. Одна з причин цього — сильний акцент на нагальних економічних проблемах, тоді як інституційні питання демократії багатьма вважалися вирішеними, тільки-но попередній диктаторський режим було замінено на режим демократичний. Іншою причиною є те, що на бурхливій і мінливій політичній сцені, де зв'язки політичних партій з суспільством зазвичай сумнівні, інституції змінюються часто, а основні правила гри є самі по собі причинами конфлікту, майже неможливо провести будь-яке систематичне політичне опитування. Тому дослідження, що звертається до політичних питань економічного перетворення, найчастіше є філософським та/або спекулятивним.

Транзитологія являє собою одну з теорій чи поглядів щодо того, як відбувається процес переходу від авторитарного до демократичного режиму, і відрізняється від інших моделей своєю лінеарністю, тобто якщо режим почав відходити від авторитаризму, то він невідворотно рухається у напрямку демократії, незважаючи на вибоїни на цьому шляху [Див. : 87].

Виділяють п'ять ключових положень, що лежать в основі парадигми транзитології:

1. Будь-яка країна, що відходить від авторитаризму, рухається в напрямку демократії.
2. У процесі демократизації має місце певна послідовність фаз.
3. Головним елементом демократизації і подальшої демократичної консолідації є вибори.
4. Структурні умови країн, у яких відбувається демократизація, такі як рівень економічного розвитку, етнічний склад, а також історичні моменти, не є критично важливими для ходу і результатів демократизації.
5. Третя хвиля демократизації відбувається у функціонуючих державах [87, 66-67].

У широкому сенсі, праці, присвячені питанням переходу від авторитаризму до демократії, стають помітними в політології у 1970-1980-ті рр., коли досліджувалися процеси демократизації у Латинській Америці. Транзитологічну парадигму у дослідженнях демократизації як стосовно посткомуністичного світу, так і в ширшому контексті складно перевірити емпіричними даними, її також часто піддають критиці, проте ця парадигма залишається важливою як певний принцип політологічних досліджень процесу демократизації.

Перша категорія політичної теорії доцільності посткомуністичної економічної реформи веде свій родовід від класичної дискусії, присвяченої взаємовідношенням між економічним зростанням/добробутом, з одного боку, і політичними режимами та політичними установами, з другого. Одну з перших спроб спроектувати політичну стратегію для ухвалення і виконання

економічних реформ за умов демократії зробив А. Пшеворські [494]. Базуючись на досвіді Латинської Америки та Південної Європи, він віддає перевагу радикальній шоківій терапії перед градуалізмом. Оскільки витрати переходу неминуче провокуватимуть суспільно-політичну реакцію, а шокова терапія проштовхне Реформи далі, ніж поступова стратегія, розпочнеться лише політична реакція на перетворення. Брушт згодом уточнив висновки А. Пшеворські, роблячи наголос на тому, що «дилема полягає не в сумісності демократії та переходу до ринку взагалі, але у різних шляхах переходу до ринку, шляхах до ринку взагалі, до нового типу демократії з різними пропорціями ринку та ринкової економіки». Саме тому, наполягає автор, замість вивчення взаємовідношення між демократією та ринком взагалі треба зосередитися на різних комбінаціях демократичних інституцій і організаційних структур і їхньої здатності бути посередниками між різними інтересами в посткомуністичних економіках.

Вільямсон і С. Гаггард, розвиваючи ідеї Бейтса, Крюгера і Дж. Нельсон намагаються ідентифікувати політичні попередні умови для успішних економічних реформ на підставі оцінки досвіду широкої групи країн. Вони перші включили до своєї роботи опис політичних реформ у посткомуністичних системах із цілим розділом про Польщу та коротким обговоренням досвіду Росії та Болгарії. Підкреслимо, що «не для того, щоб проголосити кінець історії економічної «думки» через нерозв'язані контроверсійні проблеми, розглядається політична досяжність «вашингтонського консенсусу» в усіх тринадцяти випадках. Однак спроба згенерувати гіпотези, що охоплювали б усі три світи, здається, приводить лише до тривіальних позитивних результатів: потреба в твердій політичній базі та наявності лідера-візійера й послідовної економічної команди».

Вимога «послідовної команди» в цьому відношенні подібна до ролі «команди змін», яку раніше ідентифікував В. Вотербері. Якщо переформулювати висновки авторів, вони здаються менш тривіальними: що авторитарні режими гірше підходять для здійснення економічних реформ, що

знахарська політика (тобто обман виборців щодо політики, яка провадитиметься після виборів) не є політично досяжною і що праві уряди не кращі від урядів центру або лівиці, коли йдеться про впровадження болючих політичних заходів під час трансформації суспільства. Особливо у відкиненні міфу про перевагу авторитаризму, тобто що авторитарні режими краще, ніж демократії, здатні здійснити болюче регулювання економіки, Вільямсон і С. Хаггард цілковито погоджуються з сучасними політологами та економістами.

Авторитарні режими можуть мати перевагу на початкових фазах політики лібералізації та стабілізації [488], зокрема в умовах гіперінфляції [477] завдяки своїй більшій ізоляції від соціального тиску. Згідно з таким поглядом, проте, у довгостроковій перспективі структурної перебудови демократичні режими показують себе краще внаслідок своєї більшої політичної легітимності, кращого доступу до інформації, а тому кращої технічної якості їхньої політики.

Досвід показав, що президентські системи уряду в посткомуністичних системах знаходяться під тиском консервативних корпоративних груп, укорінених у старій економічній системі, більшою мірою, ніж парламентські системи уряду. Подібні результати, що показують позитивний вплив ліберальних цінностей на економічне зростання, також були продемонстровані в одній з головних робіт В. Скаллі [503], де проводиться глобальне порівняння економічного зростання та політичної свободи.

Ці висновки були наведені у багатьох дослідженнях ролі політичних інституцій у політиці економічної перебудови. З одного боку, спираючись на досвід третього світу, було показано, що сильна виконавча влада (президентська система) має перевагу на початкових фазах реформ, коли конче потрібні швидкі рішення, щоб максимально використати фазу «надзвичайної політики» в процесі побудови інституцій і, якщо треба, чинити опір інерційному інфляційному тискові [477; 483].

На наступній фазі тривалої структурної перебудови ефективність президентської системи основана на тісній співпраці з представницькими інституціями в ході побудови політичної бази реформ і створення ефективної системи зворотного зв'язку для структур ухвалення рішення. Парламентські системи, з іншого боку, мають потенціал формування чіткої політики з сильною соціальною та політичною базою й створення політичної сталості, що необхідна для підтримки позитивного ставлення до реформ. У той самий час повільний характер розробки політичного курсу в парламентських системах ускладнює можливість діяти швидко протягом періоду «надзвичайної політики» та посилює небезпеку політичної роздрібненості та нестійкості. Однак вплив політичних інституцій на економічну перебудову посткомуністичних систем залишається майже цілковито недослідженою територією.

Акцент на подоланні інституційної спадщини попереднього ладу спільний для всіх цих проміжних теорій про політичні інституції в посткомуністичній економічній перебудові. Інструментами є низхідна конфронтаційна політика, яка націлена, по суті, на продовження періоду надзвичайної політики, щоб встановити нові політичні й економічні інституції. Таке впровадження демократії недемократичними засобами є саме тим, що І. Станішкіс називає «дилемою демократії в Східній Європі» [508].

Такі інституції повинні, своєю чергою, стати базою для нової залежності від пройденого шляху, коли нові інституції породжують власних прибічників і конкурентів. Унаслідок цього низхідний підхід містить у собі зародок варіанта демократії, в якому змагання та ліберальні цінності підносяться за рахунок ширшої участі народу та колективізму.

Одне з найважливіших заперечень проти транзитологічної парадигми полягає в тому, що вона є надмірно детерміністичною у положенні про обов'язковість схожих стадій у кожному випадку демократизації. О. Гаврилишин вважає, що транзитологи надмірно зосереджуються на перешкодах «завершенню» демократії і недостатньо уваги звертають на

дослідження і теоретичне обґрунтування відмінностей у процесі демократизації, що мають місце у різних країнах [87, 67].

Інший підхід до політико-інституційного погляду на посткомуністичну економічну перебудову бере свій початок в альтернативному наборі теорій і цінностей. Якщо коротко, він вважає, що успіх переходу залежатиме від сили громадянського суспільства й від рівня залучення сил громадянського суспільства до політики переходу. Вододіл тут проходить між класичним альтернативним акцентом на ліберальних цінностях і змаганні еліт і акцентів на аспектах участі населення в демократії [293].

До цієї категорії ми також можемо долучити скептицизм, який консервативні політичні філософи виражають щодо революційних змін, притаманних радикальному підходові до економічної трансформації. Л. Мюррелл підсумовує цей підхід такими словами: «...Консерватизм говорить про те, як суспільства повинні змінитися, а не про те, куди саме вони мають дістатися» [Цит. за: 293, 117]. У цьому відношенні висновки консервативних політичних філософів мають паралелі з думками еволюційних економістів, як показав Л. Мюррелл, коли посилався на роботи Дж. Оукшота, У. Берка та Ф. Хайека як на політичний аргумент на користь еволюційного підходу до економічної реформи.

А. Пшеворські дотримується такої ж думки в книзі, написаній разом із Л. Перейрою та Дж. Мараваллом [492]. Тоді як його перша книжка про Східну Європу присвячена переважно теоретичному підходові, робота А. Пшеворські [494] включає й перші емпіричні досвіди посткомуністичного переходу. Це дослідження також відрізняється від першої книги в двох важливих аспектах.

По-перше, вона відверто виступає на користь європейського варіанта соціальної ринкової економіки, якому тут дається назва «соціал-демократичний підхід», тоді як перша книжка не розглядає відмінностей між різними формами капіталізму.

По-друге, пізніша робота відкрито додає політичну складову до питання економічної політики. Також у цій роботі автори беруть до уваги західноєвропейський досвід, зокрема моделі Іспанії після Франка, та північноєвропейську систему загального добробуту.

Книга, крім того, підтримує поступовий економічний перехід із широким залученням суспільних і політичних сил, аби підтримати мережу соціальної безпеки. Лише такий вид консенсусової та корпоратистської системи, як вважають автори, здатний поєднати реформи з технічною якістю та політичною базою, що зрештою зробить їх життєздатними. Отож, тоді як у своїй першій книзі А. Пшеворські підтримував шокову терапію як відповідь на те, що він уважав неминучою політичною реакцією, трьома роками по тому він уже підтримував поступову стратегію, засновану на політиці, розробленій так, щоб уникнути негативних політичних наслідків.

Корпоратизм як розв'язання дилеми посередництва між інтересами в посткомуністичних економіках, є темою двох важливих книжок. У вступі до великого дослідження, присвяченого ролі організованих інтересів у низці центральноєвропейських країн, Візенталь робить наголос на відсутності попередніх умов для соціального корпоратизму: відсутність досвіду, відсутність підприємницьких соціальних інтересів через спадщину егалітарного соціалізму, труднощі ототожнення інтересів під час непевного періоду змін і розпад опозиційних рухів, що були активними до 1989 р.

Тож, у політичному контексті, де індивідуалізм, автономія та плюралізм видаються провідними принципами, майбутнє корпоратизму в Східній і Центральній Європі залежить від ініціативи та здібності самої держави до того, щоб учитися (там само, р.55).

У своїх теоретичних роботах К. Нілсен, Б. Джессоп, Дж. Гаузнер задають оптимістичніший тон, коли виступають за «економіку переговорів» як кращий спосіб дістатися згоди з інституційною спадщиною минулого. Розглядаючи попередню систему як «державний корпоратизм» [488], вони роблять наголос на тому, що «залежність від пройденого шляху свідчить, що

інституційна спадщина минулого обмежує набір поточних можливостей та/або варіантів вибору інституційної інновації». «Економіка переговорів» (корпоратизм) бачиться як система, найкраще здатна використати інституційну спадщину державного соціалізму. «Правила політичної гри, тобто конституційна матриця державної системи [і] дійсні політичні процеси ухвалення рішення», розглядаються як питання політичного вибору. Отже тут також очікується, що засновником системи буде ініціатива політичного рівня або державних представників, а не інтересів суспільства.

Альтернативні підходи до інституційної зміни та породжені ними стратегічні варіанти вибору, що стоять перед реформаторами. Варіанти вибору і стратегії коротко викладені в табл. 1.

Таблиця 1.

Проблеми й вибір у посткомуністичній інституційній зміні, [293, 120]

	«Вашингтонський консенсус»	Альтернативи	
Тип капіталізму	Англо-саксонський	Західно-європейський	Східноазійський
Економічна зміна			
Фазування	Стабілізація/лібералізація в першу чергу	Інституційна зміна в першу чергу	Інституційна зміна в першу чергу
Темп	Швидкий	Повільний	Повільний
Обсяг	Мінімум держави, максимум ринку	Активна держава	Активна держава
Суспільна солідарність	Низька	Висока	Висока
Політична зміна			
Політичні свободи	Широкі	Широкі	Обмежені
Інституційне влаштування	Виконавча влада домінує	Законодавча влада домінує	Виконавча влада домінує
Участь мас	Низька	Висока	Низька
Тип ухвалення рішень	Елітний плюралізм	Корпоративний/консоціальний	Корпоративний
Послідовність	Демократія в першу чергу	Демократія в першу чергу	Економічна зміна в першу чергу

У табл. 1 підсумовано головні відмінності між неоліберальним підходом (тут уживається вираз «вашингтонський консенсус») і його альтернативами. У заміні економічних інституцій вододіл між підходами відображає різницю між очікуванням (неоліберальним), що якби формальні інституції (особливо ціни) привести до ладу, економічна поведінка швидко пристосується до нових правил гри. З політичних причин зміни мають бути швидкими, щоб перешкодити політичній опозиції перегрупуватися для блокування процесу зміни, тому стабілізація/лібералізація має передувати інституційним змінам.

Альтернативні підходи більш стурбовані виживанням інституційних ресурсів або зіткненням між формальними та неформальними інституціями. Зокрема вони хочуть зберегти організаційний капітал завдяки повільнішому процесу, роблячи наголос на еволюції інституцій як альтернативі до змін, які несе передчасна лібералізація. Ці відмінності, кінець кінцем, відображені втому, який саме вид капіталізму обрано: «вашингтонський консенсус» настроює на ліберальний англосаксонський тип вільного ринку.

Відкритіші альтернативи, з акцентом на активному державному втручанні, тяжіють до західноєвропейського типу капіталізму добробуту або до азійської розвиткової держави, бо кожен із цих типів обмежує нерівність і бідність. Підхід до політичних змін відображає такі самі основні припущення та стратегічні шляхи. Невисловленим припущенням «вашингтонського консенсусу» є те, що людей треба демобілізувати (від політичної боротьби) для того, щоб відкрити шлях економічній зміні. Політику слід залишити новій еліті, або новим капіталістам, уособленим сильною виконавчою владою.

Альтернативною теорією є демократія широкої участі та консенсусу, спрямована крізь сильний законодавчий орган або консоціальні інституції. Крім того, східноазійський підхід історично передбачає «першість економічної реформи», попервах обмежуючи демократичні права та участь народних мас у політиці. Ці варіанти вибору та стратегічні шляхи до зміни

допоможуть наступному аналізу та фінальній дискусії, присвяченій тому, який тип капіталізму можна застосувати до реального світу посткомуністичних суспільств.

Проте індикатори демократії Freedom House свідчать про погіршення становища у багатьох країнах СНД після початкового поліпшення, що лише засвідчує той факт, що не в усіх випадках демократія зумовлює повноту реформ. В цих країнах повільне просування до демократії й повільні реформи були нормою, а замість того, щоб посилювати одна одну у поступі, їх частковість виливається у слабкі успіхи, а нещодавно навіть у рух, протилежний демократії.

Необхідно зазначити, що відповідного розвитку трансформаційний процес зазнав і в межах наукового дискурсу в самих країнах пострадянського простору.

На думку співробітника Центру пострадянських досліджень Ю. А. Нікітіної в останній час відбулися зміни, а саме, самоідентифікація нових незалежних держав не на регіональному, а на субрегіональному рівні з приналежністю більшості з них відразу до декількох субрегіонів [289].

З точки зору концептуалізації пострадянського простору, продуктивно виглядає позиція О. Г. Дугіна [146], що пропонує розглядати його, враховуючи «одразу кілька версій структурування домінантних процесів», відкритих і «розгортаються паралельно в протилежних напрямках». Перший тренд, в уявленні О. Г. Дугіна, - характерний пострадянської реальності, «зміцнюється суверенітет держав (запізніла периферія Вестфальської системи)», що суперечить як сучасному стану «премодерна» країн СНД, так і перспективі здобуття ними якості «постмодерну» і глобалізації. Другий тренд - потенційне становлення пострадянського простору в якості майданчика для глобалізації та вестернізації, вбудовування в «архітектуру уніполярного або багатостороннього світу (США як імперія або Захід як світовий уряд)». І, нарешті, третій тренд, за О. Г. Дугіним, полягає у

формуванні на території колишнього СРСР «Євразійського Союзу», відтворюваного на цивілізаційної ідентичності та традиційних цінностях.

Динаміку інституційного змісту пострадянського простору й набуття ним нової якості відзначає А. В. Власов. Новим у змісті пострадянського простору, на думку дослідника, стало його звільнення від «рудиментів, що збереглися ще з радянської епохи». Крім того, пострадянський простір у цілому і колишні республіки СРСР «стали частиною глобальної світової системи», а в новому форматі пострадянських відносин активну роль придбали нові «гравці», які раніше не проявлялися в цьому регіоні [68].

Спроба протидії Заходу відновленню домінуючої ролі Росії на території колишнього СРСР вилилася у тому числі в експорті «помаранчевих» переворотів, які кваліфікуються більшою частиною наукового співтовариства як «втручання іноземних учасників в конституційні процеси всередині країн» [153].

Засіб підвищення авторитету та інтегруючого потенціалу Росії, на думку російських політологів, слід шукати у відмові від «вразливої позиції» країни, «наздоганяючої цивілізований світ», від декларацій цінностей, нібито сприяють лідерству на просторі СНД, сформульованих як «створення привабливої для партнерів реалістичної моделі еволюційного переходу до повноцінних ринку і демократії» [74]. «Проектом майбутнього» для Росії багато експертів вважають чітке артикулювання і послідовне втілення «російської культурно-історичної традиції» [87].

Конфігурація місця і ролі Росії на пострадянському просторі, крім успіху модернізації власних соціально-економічної та політичної систем, багато в чому залежить від мобільності геополітичної архітектури регіону в цілому.

Білоруський політолог А. Г. Ляхович виділяє три етапи її якісної трансформації [219].

Перший етап (1991-1994 рр.) характеризується, на думку автора, «відсутністю гострих протиріч у стосунках між центрами геополітичного

впливу - Заходом і Росією», в тому числі на пострадянському просторі, що було обумовлено акумулюванням уваги Заходу на проблемі «інтеграції в НАТО і Європейський Союз ряду держав - колишніх членів Організації Варшавського договору (Польщі, Чехії, Угорщини), а також країн Балтії і офіційним декларуванням російським керівництвом намірів слідувати ліберальним цінностям.

Другий етап (кінець 1994 - вересень 2001 рр.), протягом якого «позначилися серйозні протиріччя у відносинах між Росією і США на пострадянському просторі». Всупереч очікуванням Москви, лояльного ставлення Заходу до відновлення геополітичної позиції, вона зіткнулася з «активізацією політики США» і протидією Росії на пострадянському просторі. Спроба Америки торпедувати інтеграційні процеси на теренах колишнього СРСР, посиляючись на негативні наслідки відновлення «імперських амбіцій Росії», втілюватися в створенні «міждержавної організації, що об'єднувала країни СНД, політичне керівництво яких вважало пріоритетом зовнішньополітичної активності розвиток відносин з країнами Заходу і в першу чергу, з США, - ГУУАМ та реалізації проектів будівництва нафтопроводу Баку - Тбілісі - Джейхан і газопроводу Баку - Тбілісі - Ерзурум в обхід російської території.

Третій етап (вересень 2001 - кінець 2004 рр.) знаменувався посиленням позиції США в Закавказзі і Центральній Азії, включаючи країни ОДКБ: Вірменію, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан; «помаранчева» революція на Україні «сформувала умови для інтеграції цієї держави до складу НАТО і Європейського Союзу».

Рисою сучасної ситуації на пострадянському просторі, органічно вписується в логіку третього етапу еволюції геополітичної архітектури, запропонованої А. Г. Ляховичем періодизації, є активізація в регіоні політичного впливу ЄС. У травні 2009 р. на Празькому саміті було прийнято рішення про «форсуванні стратегічної співпраці з шістьма республіками колишнього СРСР і затверджено план «Східне партнерство», який має

вивести на новий рівень взаємовідносини між Євросоюзом та Україною, Молдовою, Грузією, Азербайджаном, Вірменією і Білорусією [Див. : 153].

А. Суздальцев справедливо вважає «Східне партнерство» політико-економічним інструментарієм формування Заходом власних інтеграційних структур на пострадянському просторі. Оптимістично налаштовані дослідники схильні бачити в утвердженні позиції Заходу на пострадянському просторі позитивний момент, пов'язаний з появою у Росії можливості консолідуватися з традиційними центрами сили проти загрози ісламського тероризму і претензій Китаю [365].

Сферою спеціального наукового дослідження стали організації регіонального співробітництва на пострадянському просторі. Особливе місце в пошуку політологів займає Шанхайська Організація Співробітництва (ШОС) і Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Автори, які присвятили свої праці цим субрегіональним організаціям, відзначають, як риси їх внутрішнього змісту (перш за все, декларованих цілей, схожість яких дозволяє припускати можливість майбутньої інтеграції), так і інституційні відмінності.

Неоднозначно оцінюється в науковій літературі пріоритетність політичної та економічної складових, які визначають інтеграційний процес. Наприклад, С. Міхеєв вважає спірним концепт економічної детермінованості, в тому числі взаємодії між країнами [245]. Не вдаючись у тонкощі полеміки на цей рахунок, зауважимо, що необхідність економічного співробітництва країн СНД висувається в якості основоположної проблеми, вирішення якої має вагомі наслідки. Крім створення матеріальної основи пострадянської державності, економічна інтеграція має великий модернізаційним потенціалом, здатним у випадку його використання вивести нові незалежні держави на новий технологічний рівень, надати економіці цих країн інноваційний характер, без чого неможлива їх спроможність як повноцінних гравців глобалізованого світового господарства. Цей очевидний посыл

відзначають практично всі суспільствознавці, що займаються проблематикою пострадянського простору [153].

Тренд, описуваний логікою економічної реінтеграції на новому якісному рівні, припускає концентрацію наукового, технологічного, ресурсного потенціалу країн СНД, на вирішенні модернізаційних завдань. Вітчизняні вчені пропонують своє бачення механізму їх рішень, принаймні, з боку Росії. Зокрема, Л. З. Зевін вважає за необхідне переведення економічних відносин з країнами СНД з площини «поточних торгових операцій» в площину «фінансової підтримки експорту в країни СНД російського капіталу, продукції обробної промисловості і сучасних технологій, розглядаючи подібну діяльність як органічний елемент стратегії і політики економічного зростання Росії» [167].

Судячи з результатів експертного опитування професійного співтовариства «Сприйняття інтеграційних процесів на пострадянському просторі», проведеного фондом «Спадщина Євразії», наголошується усвідомлення економічних пріоритетів у процесі інтеграції на сучасному етапі розвитку пострадянського простору. Разом з тим, експерти, які взяли участь в опитуванні, відзначають низьку ефективність поточних інтеграційних процесів [307].

Нові умови, породжувані глобальною фінансовою кризою, на думку експертів, створюють сприятливий «фон» для ренесансу доцентрових тенденцій на пострадянському просторі. Разом з тим, реалізація цієї тенденції не представляється «вулицею з одностороннім рухом». Праці сучасних авторів містять вказівки на перешкоди, які слід подолати на шляху формування регіонального економічного співтовариства.

По-перше, деіндустріалізація більшості пострадянських країн і почалася інституалізація в якості периферії глобалізованого економічного простору з усіма витікаючими з цього обставини наслідками перетворення нових незалежних держав на майданчик для розміщення екологічно

шкідливих виробництв, у постачальників дешевої робочої сили, ринок низькотехнологічної продукції, тощо.

По-друге, генерація залежності «стабільності однієї країни від політичної та соціально-економічної ситуації в інших державах, які інтегруються».

По-третє, сировинна парадигма економічного зростання центру інтеграції - російської економіки.

По-четверте, слабо виражена орієнтація наявних інтеграційних об'єднань на модернізацію національних економік.

По-п'яте, враховуючи необхідність згладжування диспропорцій у рівні розвитку суб'єктів інтеграції, «Росії треба бути готовою до того, що на неї ляже підвищений тягар інтеграційних витрат» [403].

Суспільствознавці одностайні в тому, що стосується стану політичної системи пострадянських республік. На думку більшості дослідників, виключаючи авторів, близьких до офіційних владних структур нових незалежних держав, характерною рисою пострадянської політичної системи країн СНД є незрілість нових форм політичної організації, в тому числі «національно-державних утворень», що не володіють формальним набором ознак суверенних держав [153].

Причина «несуверенізації» колишніх союзних республік, на думку дослідників, корениться в «нерозв'язних у рамках окремих частин колишньої держави комплексом явищ і тенденцій», зокрема, неможливістю повноцінного самостійного економічного розвитку, значною мірою заповнюють пострадянськими режимами за рахунок культивування націоналізму і неоцентризма [87].

Крайніми проявами нестабільності пострадянського політичного ландшафту стали періодичні військово-політичні конфлікти і внутрішньополітичні кризи. У цьому зв'язку слід зауважити, на наш погляд, вдале положення, висловлене В. Н. Дахін, концептуалізуються джерела періодичних потрясінь пострадянських режимів: «Криза в більшості

утворень, - пише він, - є наслідок суперечності «між об'єктивними доцентровими тенденціями розірваного простору і суб'єктивними відцентровими тенденціями політичних еліт» [121].

Більшість авторів відзначають схожість політичних процесів, що розгортаються в пострадянських республіках відразу після здобуття незалежності. Їх зміст відображає адаптацію нових незалежних держав до нав'язаних Заходом принципів інституційної демократії [72]. Однак різниця вихідних умов, різноманіття культурних традицій, неоднакові можливості соціально-економічної трансформації, ступінь зовнішнього впливу зумовили біфуркацію політичного ландшафту пострадянського простору. Одним із трендів політичної динаміки, що зберігає актуальність і в даний час, став цілком виразний рух пострадянських режимів у бік авторитаризму [123] в його архаїчних або сучасних проявах. В якості причини, яка засновує цей процес, більшість авторів називають централізацію владної вертикалі як механізму здійснення модернізації, практично вичерпного свій ресурс пострадянського економічного спадщини [77].

Для Росії це підстава доповнюється, на думку політологів, її претензією «на роль самостійного центру політичної та економічної сили» [143]. В якості іншої причини «авторитарного відкату» називається вичерпаність життєвого ресурсу ліберально-демократичної моделі розвитку, яка є орієнтиром для більшості пострадянських держав [87]. На думку А. І. Суздальцева, «авторитарний тренд в сукупності з державним, а в ряді випадків і етнічним націоналізмом, нерозвиненістю партійних систем та криміналізацією влади може стати головною політичною домінантою колишніх союзних республік [155].

Причину посилення авторитарної тенденції розвитку політичної системи нових незалежних держав автор бачить, перш за все, в удосконаленні механізму «доступу правлячих кіл» до національного надбання. Не випадково в цьому зв'язку авторитарні режими отримали

логічне втілення насамперед у країнах з широкими можливостями експорту, реекспорту, транзиту енергоносіїв [167].

Схожість загальних тенденцій політичного розвитку пострадянських республік далеко не означає, що становлення надбудовних інститутів відбувається повсюдно за одним сценарієм. Істотні відмінності в національних політичних процесах вчені пов'язують, насамперед, з відмінностями в темпах та змісті ринкових перетворень нових незалежних держав.

Підводячи підсумок, зауважимо, що наукове освоєння пострадянського простору, як і стан самого предмета вивчення, відрізняються суперечливістю і динамізмом. Складність і академічна нестабільність дослідницького процесу в цьому зв'язку обумовлена деякими обставинами.

По-перше, відсутністю достатнього часу, що дає можливість побачити процес або явище не тільки на рівні тенденції або контуру проявленої реальності, а, принаймні, на рівні суспільної практики.

По-друге, надзвичайною ангажованістю експертного співтовариства, предметом уваги якого став пострадянський простір.

По-третє, різноманітністю методологічних, загальногуманітарних підходів суспільствознавців, які оцінюють стан і перспективи розвитку пострадянського регіонального співтовариства.

По-четверте, пострадянський простір має перетворитися на окремий напрямок політологічних досліджень, в межах якого поєднують свої зусилля представники і транзитології, і корпоративистського підходу, де відбувається науковий синтез знань з різних галузей, зокрема політології, державного управління, соціології та економічної теорії.

2.2. Особливості формування та здійснення державної політики країн пострадянського простору в умовах глобалізації

Головною відмінною рисою посткризового розвитку світової економіки є перехід до поліцентричної глобалізації як двоєдиного процесу, що поєднує розвиток загального світового ринку товарів і послуг, капіталів, інформації та технологій, робочої сили, захисту навколишнього середовища зі створенням регіональних інтеграційних угруповань зі своїми резервними валютами, митними спілками, фінансовими центрами.

В результаті розвалу СРСР з'явилася регіональна територіальна локалізація нових незалежних держав, пов'язаних спільністю існування в одній державі і зберігають в цьому зв'язку певну ідентичність, яку називають пострадянською. Було б невірним уявляти, що пострадянська ідентичність характеризується виключно категоріями історичного минулого. Тривале існування в одному «будинку» зумовило наявність в організмі держав, які здобули суверенітет, «родових ознак», незважаючи на різновекторність сучасного розвитку, які зумовлюють спільність їх цивілізаційних доль. Мало того, саме загальні риси суспільного господарства, культури, системи цінностей, придбаних не завдяки, а всупереч їхній волі, дають пролонгований ефект потенційної інтеграції нового регіонального співтовариства.

Сам термін «пострадянський простір» було введено в науковий обіг у 1992 р. журналістом Альзісом Празиускасом щодо визначення держав, які відомі як республіки колишнього СРСР, країни СНД і Прибалтики, або ближнє зарубіжжя на відміну від далекого зарубіжжя – країн, які ніколи не входили до складу СРСР.

Слід зазначити, що однозначного підходу до суб'єктності пострадянського простору серед дослідників сучасних соціально-політичних процесів немає, як і одностайні щодо оцінки перспектив його збереження і подальшого розвитку. Наприклад, на думку А. Каганського [178], СНД є «неоімперським простором». На думку

співробітника Центру пострадянських досліджень Ю. А. Нікітіної, про єдиний пострадянський простір тільки «з деякою натяжкою» [289].

На думку М. А. Мунтяна, пострадянський простір є окремим постіндустріально орієнтованим регіоном, що представляє собою «міні-модель світу», де «стикаються інтереси і цінності «Півночі» і «Півдня», «Заходу» і «Сходу», де на величезному просторі здійснюється взаємодія православно-християнської, ісламської і буддистської світових релігій» [276, 126]. Інституціональне різноманіття єдиного регіонального організму, на його думку, обумовлює ряд характерних рис, що визначають стан і перспективи його розвитку на найближче майбутнє:

По-перше, багатокультурність і гетерогенність пострадянського простору виключає наявність єдиної стратегії повторення якої-небудь національної моделі процвітання.

По-друге, підхід до реформування в цьому зв'язку припускає пошук багаторівневої, позбавленої схематизму і заданості, концепції.

По-третє, успіх сучасного розвитку, як і взагалі підтримання в життєздатному стані регіонального організму, залежить від перетворення Росії в самостійний центр постмодернізації.

Активне просування основного центру пострадянського простору в цьому напрямку все більше набуває сенс не тільки необхідної умови запобігання відцентрових тенденцій регіону, але й збереження державного суверенітету [Див.: 276, 123-132].

Окремою темою досліджень є можливість реінтеграції колишніх союзних республік, пошук шляхів та механізмів додання доцентровим тенденціям взаємодії нових незалежних держав незворотного і поступального характеру. Значна частина наукової спільноти вельми стримана в оцінці перспектив інтеграційних процесів на пострадянському просторі. Незадоволеність ефективністю основної організаційної структури об'єднання пострадянських держав - СНД веде до пошуку більш життєздатних інтеграційних структур.

Разом з тим, значна кількість політологів не бачить альтернативи Співдружності Незалежних Держав і вважає, що спроба порушувати інтеграцію пострадянського простору за рахунок створення нових об'єднаних структур, наприклад, Євразійського союзу, в кінцевому підсумку тільки завдасть шкоди такої.

Іншої позиції в оцінці перспектив інтеграційних об'єднань дотримуються інші експерти. Зокрема, В. Єгоров вважає, що відбулося як «клуб президентів» або «майданчик для обговорення широкого кола проблем» Співдружність Незалежних Держав повинна функціонувати у цьому форматі, а конкретні проблеми економічної інтеграції повинні стати прерогативою ЄврАзЕс, військово-політичної взаємодії – ОДКБ [Див.: 153].

Логіка економічної реінтеграції на новому якісному рівні припускає концентрацію наукового, технологічного, ресурсного потенціалу країн СНД на вирішенні модернізаційних завдань. Зокрема, Л. З. Зевін вважає за необхідне переведення економічних відносин з країнами СНД з площини «поточних торгових операцій» в площину «фінансової підтримки експорту в країни СНД російського капіталу, продукції обробної промисловості і сучасних технологій, розглядаючи подібну діяльність як органічний елемент стратегії і політики економічного зростання Росії» [Див.: 167, 223].

Що стосується стану політичної системи пострадянських республік, то більшість дослідників характерною рисою пострадянської політичної системи визнають незрілість нових форм політичної організації, в тому числі «національно-державних утворень», що не володіють формальним набором ознак суверенних держав. Причиною такого стану вважається неможливість повноцінного самостійного економічного розвитку. Другою особливістю визнається надзвичайна динамічність і нестабільність, яка також має об'єктивну причину походження, а саме відсутність матеріальної основи суверенізації нових державних утворень, підтримання функціонального стану яких цілком генерується політико-ідеологічними методами.

Крайніми проявами нестабільності пострадянського політичного ландшафту стали періодичні військово-політичні конфлікти і внутрішньополітичні кризи. Це стосується насамперед Придністров'я і Південної Осетії. Конфлікти, замішані на міжнаціональній і релігійній ворожнечі, після розділення союзнаї армії (весна — літо 1992 р.) і часто неконтрольованого розтягнення зброї, швидко розросталися. Протистояння у Нагірному Карабасі переросло у широкомасштабну війну між Вірменією та Азербайджаном. У Грузії зі зброєю в руках піднялися абхазці. Громадянська війна у Таджикистані за участю афганських моджахедів не тільки стала катастрофою для самої республіки, а перетворилася на реальну загрозу для всього центральноазіатського регіону. В Росії виникла самопроголошена Чеченська Республіка. Внаслідок цього з'явилася лінія протистояння між Грозним і Москвою, що призвело до багаторічної війни. Іншим наслідком було те, що Північна Осетія і новостворена Інгуська Республіка були втягнені у територіальну суперечку, що відбувалося зовсім не у мирних формах. Загалом можна простежити еволюцію цих гострих конфліктних ситуацій, які пройшли через стадії радикального розмежування громадсько-політичних настроїв і сил у колишніх союзних республіках, внутрішніх збройних конфліктів, виникнення нових державних утворень у вигляді так званих невизнаних республік з їхньої наступною боротьбою за міжнародне визнання їхніх прав на самостійне і незалежне існування.

Можна визначити загальні особливості стану і розвитку ситуації в конфліктних зонах на пострадянському просторі (за винятком Таджикистану), що склалися на кінець 2000-х років:

- 1) проголошення на територіях Придністров'я, Нагірного Карабаху, Південної Осетії та Абхазії самостійних державних утворень, які мають свої законодавчі й виконавчі органи влади, збройні сили та інші атрибути державності;

2) жодна з цих самопроголошених держав не одержала визнання з боку інших країн світу (винятком є визнання Нагірнокарабаської Республіки з боку Вірменії);

3) практично в усіх конфліктних зонах здійснюються миротворчі операції (Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я) або розміщені російські військові бази (Вірменія, Таджикистан). Основу миротворчих сил становлять підрозділи російської армії;

4) усі чотири самопроголошені республіки твердо вирішили за жодних умов не повертатися до складу тих колишніх радянських республік, під юрисдикцією яких вони перебували за часів СРСР;

5) у Придністров'ї, Абхазії та Південній Осетії проживає велика кількість російських громадян, що дає підставу Росії заявляти про обов'язок захищати своїх співвітчизників;

6) у зонах конфліктів завжди погіршується криміногенна ситуація, яка потім не зникає, а дестабілізує не тільки місцеву ситуацію, адже кримінальні елементи перетинають кордони і чинять свій «промисел» в інших країнах (пограбування, рекет, викрадення людей, наркотрафік, незаконна торгівля зброєю, шахрайства, фінансові афери тощо) [Див.: 292].

Не можна сказати, що міжнародне співтовариство не звертає уваги на проблеми врегулювання конфліктів, зокрема на пострадянському просторі. Створюються відповідні організації, влаштовуються зустрічі, ведуться довготривалі переговори. Результатом стає припинення збройної боротьби у тому чи іншому регіоні. Проте до остаточного розв'язання проблем ще дуже далеко, а можливість виникнення збройних конфліктів, локальних і регіональних війн зберігається. Це посилює кризовість на пострадянському просторі.

Аналітики, які розглядають механізм конфліктів, вважають, що їх потенціал на пострадянському просторі звужується через обмеженість матеріальних можливостей конфліктуючих сторін і ослаблення основних

центрів впливу США і Росії в результаті світової фінансової кризи, все більше здобуває системний характер.

Політологи практично одностайні в оцінці пострадянського політичного класу, в силу своїх родових ознак не здатного до адекватної рефлексії сучасних глобальних викликів та національних потреб.

Фундаментальною характеристикою вельми різних нових незалежних держав пострадянського простору є формування нової панівної верстви з різних соціальних груп пізньорадянського суспільства. Представники колишніх партійної, комсомольської, державної, господарської номенклатур, силових структур, різних опозиційних рухів, нового класу підприємців, традиційної інтелектуальної та культурної еліти, тіньової економіки і злочинного світу в різних пропорціях і в різній якості формують так звані пострадянські еліти. За умов слабкості громадянських суспільств вони стають головними героями того, що відбувається на пострадянському просторі.

Дослідники відзначають загальні риси, властиві політичному класу всіх держав СНД: імітацію прихильності ідеї збереження пострадянського простору; зрощення або повний збіг політичних еліт та олігархічних груп, котрі заволоділи більшою частиною національного багатства, що позбавляє нові політичні режими перспективи демократичної підтримки як всередині країни, так і за межами СНД; відсутність диференціації влади і власності, що зумовило формування неефективних політичних і економічних інститутів [Див.: 153].

На думку одних дослідників, «керована демократія» і втрата легітимності влади в більшості пострадянських країнах чреваті виникненням ефекту пролонгованої передкризової ситуації, здатної вилитися в загальнонаціональні колізії з близькосхідного сценарієм; інші вбачають головну небезпеку в наростанні потенціалу соціального конфлікту, рушійною силою якого стануть «не голодні і безробітні, а середній клас». Суспільствознавці скептично оцінюють можливість переломити відцентрові

настрої політичних еліт нових незалежних держав. Надії в інтеграції пострадянського простору, альтернативою якої може бути тільки «подальша деградація і розкладання», експерти пов'язують з розвитком громадянського суспільства в країнах СНД і його позитивним впливом на владу. «Таким чином, - пише А. Іванов, - тільки через демократизацію пострадянського простору ... можливо посилення російського впливу на новостворені пострадянські країни і, що особливо важливо, російського впливу на братські народи, тобто на пересічних громадян, - на що формуються пострадянські громадянські суспільства» [Цит. за: 153].

Життєздатність політичної еліти нових незалежних держав, на думку дослідників, гарантується не її прагненням до знаходження реального суверенітету нових незалежних держав, а «розбазарюванням колишнього національного надбання (включаючи міжнародний статус) в оплату забезпечення хоча б самого приниженого членства в глобальній еліті». У зв'язку з нездатністю «паразитичних надбудов» на конструктивні кроки в бік формування реального суверенітету, основою якого, принаймні в даний момент, може стати тільки інтеграція з іншими пострадянськими суверенітетами і, перш за все, з Російською Федерацією, ініціатива альянсу «дружніх націоналізмів» повинна належати і реально переходити до «самоврядних громад відокремлених територій» і, перш за все, до місцевого підприємництва та місцевої культурної еліти, інтересам яких суперечить втягування нових незалежних держав в «безодню» глобалізації [Див.: 373].

У політичному житті всіх пострадянських республік наявні загальні ознаки: в жодній з них не виступають проти незалежності, бажають мати власну державу, але не за рахунок розвалу економіки, панування в ній мафіозних структур, занепаду культури, зубожіння людей. Звідси прагнення наведення порядку і дисципліни, нормального ритму економічного і соціального життя. Всі вони мають інститут президентства. Пости президента, спочатку зайняті тими чи іншими колишніми керівниками

республіканських комуністичних партій, перетворилися на основний інститут визначення політичного курсу.

Більшість авторів відзначають схожість політичних процесів, що розгортаються в пострадянських республіках відразу після здобуття незалежності. Їх зміст відображало адаптацію нових незалежних держав до нав'язаних Заходом принципам інституційної демократії.

Однак різниця вихідних умов, різноманіття культурних традицій, неоднакові можливості соціально-економічної трансформації, ступінь зовнішнього впливу зумовили біфуркацію політичного ландшафту пострадянського простору. Одним із трендів політичної динаміки, що зберігають актуальність і в даний час, стало цілком виразний рух пострадянських режимів у бік авторитаризму в його архаїчних або сучасних проявах. В якості причин цього явища більшість авторів називають централізацію владної вертикалі як механізму здійснення модернізації та вичерпаність життєвого ресурсу ліберально-демократичної моделі розвитку, яка є орієнтиром для більшості пострадянських держав.

На думку А. І. Суздальцева, «авторитарний тренд в сукупності з державним, а в ряді випадків і етнічним націоналізмом, нерозвиненістю партійних систем та криміналізацією влади може стати головною політичною домінантою» колишніх союзних республік [Цит. за: 153, 54]. Причину посилення авторитарної тенденції розвитку політичної системи нових незалежних держав автор бачить, перш за все, в удосконаленні механізму «доступу правлячих кіл» до національного надбання. Не випадково в цьому зв'язку авторитарні режими отримали логічне втілення насамперед у країнах з широкими можливостями експорту, реекспорту, транзиту енергоносіїв. Схожість загальних тенденцій політичного розвитку пострадянських республік далеко не означає, що становлення надбудовних інститутів відбувається повсюдно за одним сценарієм. Істотні відмінності в національних політичних процесах вчені пов'язують, насамперед, з

відмінностями в темпах та змісті ринкових перетворень нових незалежних держав.

Серед колишніх республік СРСР децю осторонь перебуває Білорусь, яка намагається поєднати відтворення, збереження або пожорсткішення режиму державного управління економікою і зміцнення жорсткого авторитарного політичного режиму з уповільненим освоєнням ринкових відносин.

На пострадянському просторі значно вирізняються специфікою країни Центральної Азії. Їхні політичні системи варіюють від жорсткого авторитаризму до неототалітаризму. В економічних і соціальних системах цих держав помітну роль відіграють напівфеодальні методи, патріархальні форми буття, а також методи капіталізму позаминулого століття.

Країни Балтії, подолавши великі складності перехідного періоду, в цілому здійснили постсоціалістичну трансформацію з меншими втратами для себе, ніж інші пострадянські республіки. Тут відобразилися інші історичні традиції, національний менталітет, рівень національних еліт, розвиненіший громадянський настрій населення, а також швидкий відрив від СРСР і національний консенсус стосовно орієнтації на європейські стандарти громадського життя, відкритість іноземному капіталові тощо. Тобто держави Балтії пройшли шлях становлення і зміцнення незалежної держави успішніше, ніж країни СНД.

Якщо говорити про ті процеси, що мають місце в переважній більшості пострадянських держав, то можна виокремити такі:

- 1) здійснюються заходи, спрямовані на реставрацію у суспільному житті політичних механізмів, що діяли при соціалізмі й перешкоджали прогресу суспільства. Це можуть пояснювати як умову проведення прогресивних реформ при збереженні соціально-політичної стабільності. Між тим, значення таких заходів полягає в запобіганні послабленню панівних позицій еліти, появі реальної опозиції системі та протестних рухів населення;

2) спостерігаються підтримка, збереження і навіть посилення надмірної майнової нерівності, консервація становища прошарку населення з низькими прибутками і фактичне погіршення стану значної частини цього прошарку (звичайно, має місце часткове коректування — наприклад, підвищення мінімальної заробітної плати або прожиткового рівня, проте насправді відбувається відтворення соціально-економічних та політичних механізмів легального і нелегального розподілу і перерозподілу суспільного прибутку на користь еліти);

3) протидія зусиллями різних ланок державного апарату на всіх рівнях і багатьох груп політичного класу здійсненню заходів із розвитку цивілізованих ринкових відносин, активізації розумно обмеженого, економічно виправданого державного регулювання, вільного від корисливого тиску як бюрократії, так і олігархів, а також заходів з раціоналізації соціальної сфери;

4) часто очевидна непродуманість і неефективність здійснення реформаторських заходів, що загрожує результатами, протилежними накресленим [Див.: 292].

Руйнування біполярної системи міжнародних відносин послужило інерційним поштовхом для подальших трансформацій на пострадянському просторі, та визначили появу незалежних держав і активізації регіональних і глобальних центрів сили, які конкурують в процесах розробки і реалізації інтеграційних проектів.

Одним з проявів глобалізаційного процесу є тенденція до інтеграції всіх націй-держав в об'єднання, що представляють можливість їх членам розвиватися стрімкіше, ніж поодиноці.

З самого факту розпаду СРСР у 1991 році новоутворені молоді держави висловили ідею щодо необхідності створити Співдружність Незалежних держав. Як зазначає М. С. Дорошко, ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання. Самі учасники до Співдружності поставилися по-різному: Росія вбачала в ній перехідний етап на шляху до

реінтеграції, решта країн розглядали СНД як засіб досягнення національної незалежності та зміцнення державності. СНД певною мірою забезпечила мирні умови для цивілізованого «розлучення» республік колишнього СРСР.

Згодом, насамперед зусиллями російської дипломатії, було активізовано інтеграційний процес. СНД мала перебрати на себе основні координуючі функції економічного та господарського характеру. Почалося активне напрацювання відповідних документів і актів, що мали регламентувати її діяльність. Загалом було прийнято понад тисячу багатосторонніх документів, однак реальні практичні наслідки мають менше третини підписаних документів, інші – фактично залишаються допоки недієздатними [Див.: 143, 13].

Досвід функціонування СНД показує, що однією з причин невисокої ефективності її діяльності є незбіг геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів його учасників. Наявними є амбіції РФ щодо повернення статусу «наддержави», прагнення до регіонального лідерства України, Узбекистану та Казахстану, до забезпечення стійкого незалежного розвитку Грузії і Туркменістану, бажання будь-що дістати доступ до дешевих енергоресурсів навіть ціною часткової втрати суверенітету та культурної самобутності, як Білорусь, і навіть, намір об'єднатися в майбутньому з сусідньою державою через спільність історичної долі, мови і культурних традицій з боку Молдови.

Однак, попри неоднорідність геополітичних уподобань у принциповому плані, держави СНД ближчі між собою за внутрішнім станом і потенціалом еволюції своїх геополітичних позицій. У цьому процесі нові незалежні держави СНД прагнуть до створення стабільної системи міжнародного регіонального співробітництва – системи, що здатна забезпечити їх політичну й економічну безпеку.

Практично від самого початку створення СНД переважно зусиллями Російської Федерації було ініційовано низку різноманітних інтеграційних проектів на теренах колишнього СРСР, наймасштабніші з яких були у військово-політичній і економічній сферах.

У другій половині 1990-х років виявилися тенденції до тіснішої економічної інтеграції між деякими країнами-учасницями. У вересні 1993 р. Росія, Білорусь, Казахстан і Киргизстан підписали Договір про створення Економічного союзу. 10 жовтня 2000 р. в Астані Росія, Казахстан, Білорусь, Киргизстан і Таджикистан заснували Євразійське Економічне Співтовариство (ЄврАзЕс). 25 січня 2006 р. до них приєднався Узбекистан. Мета нової структури в рамках СНД полягала у сприянні процесу формування Митного союзу і єдиного економічного простору.

Під час Мінського саміту 1 червня 2001 р. Росія уклала з державами — учасницями СНД (за винятком України і Туркменістану) двосторонні угоди про вільну торгівлю, які при їх реалізації могли стати опорним елементом створення зони вільної торгівлі. Варто зазначити, що ЄврАзЕс, хоча за своїми заявленими цілями є економічним об'єднанням, має для його учасників насамперед політичне значення. Членство в ньому відіграє роль своєрідного розпізнавального знаку, що сигналізує про намір триматися разом і спиратися на Росію.

Не дивлячись на спроби російської еліти по відновленню єдності пострадянського простору, що виражається в створенні різних інтеграційних об'єднань: ЄврАзЕс, СЕП, ОДКБ, ШОС і спроб реалізації концепцій «різнорівневої» (різний рівень співпраці в рамках одного проекту) і «різношвидкісної» (існування на одному просторі декількох проектів, або в рамках одного проекту різний ступінь участі держав) інтеграції показали, що будь-якого прогресу в цьому напрямі не спостерігається [8, 21].

«Різнорівневий» механізм інтеграції, що складається з двох малоефективних угруповань – ЄврАзЕс і СДРБ, до складу яких входить Росія, складний в управлінні, веде до дублювання і розпилювання зусиль. Ці об'єднання не виправдали себе саме як інтеграційні, а не традиційні форми економічного співробітництва, які, швидше за все, розвиватимуться і далі на багатобічній і двосторонній основі.

Інший блок Шанхайська організація співробітництва (ШОС) - це субрегіональна міжнародна організація, до складу котрої входять шість держав — Казахстан, Китай, Киргизстан, Росія, Таджикистан та Узбекистан (як спостерігачі приєдналися Іран, Пакистан та Індія; США також зробили спробу одержати статус спостерігача, проте члени організація вирішили, що це недоцільно). ШОС на даний час виконує роль стратегічного компромісу між Росією і Китаєм на пострадянському просторі і носить ознаки антиамериканського проекту. Завдяки ШОС Китай офіційно увійшов до Центральноазіатської частини навколоросійського простору і найближчими роками через цю організацію, використовуючи свою економічну потужність, нерозвиненість і корумпованість правлячих еліт, активно розширюватиме вплив в даному регіоні. Даний механізм дозволив фактично витіснити американські інтереси з регіону.

В цьому контексті російською елітою був зроблений стратегічний вибір на користь розділення відповідальності з Китаєм, що, проте, ставить ряд системних питань по мінімізації його експансії на регіональному рівні. Відкидаючи об'єктивні і суб'єктивні чинники тимчасової слабкості Росії, з позицій довготривалого геостратегічного планування, необхідно відзначити, що у держави немає іншого виходу, як перманентно розширювати свою територію до оптимальних розмірів, що саме по собі заслуговує окремого вивчення. За відсутністю «геостратегічної гри», направленої на розширення території, перед іншими центрами регіональної і глобальної сили встає питання чому така невелика кількість людей розпоряджається, та ще таке бездарно, такою територією.

За чисельністю населення і загальним розміром території ШОС не має рівних у світі. Стратегічне партнерство двох ядерних держав і постійних членів Ради Безпеки ООН — Російської Федерації та Китаю — свідчить про значущість організації. Проте, незважаючи на збіг певних інтересів, держави-члени мають чимало спірних питань, котрі не так просто владнати. Та

головне її призначення вбачається у стримуванні американської експансії в регіоні, а ширше — на пострадянському просторі.

Таким чином, інтеграційний проект Росії на пострадянському просторі — це форма реалізації життєвих інтересів держави, необхідність збереження своєї території за порівняно невисокої щільності населення.

На даний час, не менш активно, ніж Російська Федерація на пострадянському просторі реалізує свою політику Республіка Польща. Традиційно в державі виділяються дві парадигми зовнішньої політики — «пястовська» і «ягелонська». Перша має на увазі встановлення активних відносин (причому як союзницьких, так і конфронтаційних) на західному напрямі з німцями і пасивну політику на Сході. «Ягелонська» традиція включає активну зовнішню політику на східному напрямі і має на меті забезпечення максимальної незалежності від Росії держав Прибалтики, України і Білорусі, отже, інтеграція країн в сферу відповідальності Польщі обернено пропорційно до ступеня їх залежності від «великого східного сусіда».

Такий регіональний розклад сил дозволяє набирати польській державі критичну геополітичну масу і автоматично висуває її в список регіональних європейських держав. При реалізації цього сценарію Польща за рахунок геополітичного потенціалу двох східнослов'янських держав і Прибалтики, ставши регіональною державою, може на новому якісному рівні взаємодіяти з Францією і Німеччиною усередині ЄС, і з Росією. На неформальному рівні багато сучасних поляків мріють не тільки про польський Львів і Вільно, але навіть Мінськ і Київ, іноді застосовуючи відносно регіону термін Малопольша [Див.: 453].

У той же час, необхідно відзначити, що нова «східна політика Польщі» все ж таки має на увазі існування незалежних України, Білорусі і Прибалтики, хоча і що знаходяться під певним політичним впливом Республіки, що, очевидно, робить її привабливішою для еліт цих держав, ніж будь-який інтеграційний проект Москви. Виходячи з логіки цієї доктрини,

для Польщі клубок польсько-російських відносин ґрунтується на політико-економічному впливі на вказаний регіон, в той же час, Росією він розглядається в ширшому форматі, як взаємодія з ЄС і США.

Таким чином, польський проект на пострадянському просторі на першому етапі припускає забезпечення максимальної незалежності України, Білорусі і Прибалтики від Росії, а на другому входження цих держав в сферу відповідальності Республіки, що висуває державу в розряд регіональних держав, і дозволяє на новому якісному рівні взаємодіяти з Німеччиною і Францією і Росією.

Розпад СРСР і ослаблення зовнішньополітичних позицій Російської Федерації аж до другої половини 90-х рр. ХХ століття, обумовили активну зовнішню політику Турецької Республіки в північному напрямі, яка спробувала заповнити вакуум політичного впливу на пострадянському просторі, що утворився на південних кордонах колишнього СРСР, і країн колишнього «комуністичного блоку». Однією з основних цілей Турецької зовнішньої політики є активна участь Туреччини в залученні колишніх республік СРСР і країн Організації Варшавського договору в сферу інтересів Заходу. При цьому переслідуються дві цілі: не припуститися їх реінтеграції з Росією; зробити доступними нові джерела енергоресурсів [Див.: 142]

Туреччина, перш за все, була і залишається зацікавленою в посередництві при транспортуванні через свою територію каспійської нафти до Західної Європи. Транзит через Туреччину енергоносіїв в інші країни означало б відкриття нових можливостей для турецької економіки і перетворювало б її на енергетичний термінал. До середини 1994 року між Туреччиною і республіками Середньої Азії і Закавказзя було підписано близько 200 угод щодо торговельно-економічної співпраці.

Але, не дивлячись на амбітні заяви, і колосальні організаційні зусилля, які здійснювалися турецькою стороною впродовж 90-х рр. ХХ століття і великі за турецькими масштабами державні і приватні капіталовкладення, Туреччина вже до середини вказаного десятиріччя, відчула свою нездатність

утримати тюркські держави СНД у сфері свого домінуючого економічного і тим більше політичного впливу. В умовах обмеженості економічних ресурсів Туреччина поступово відмовилася від створення власної зони впливу на території мешкання тюркських народів Євразії, звузивши колишні плани до розвитку в основному освітніх програм, що дозволяє говорити про створення гуманітарної сфери впливу Туреччини.

Проте, держава зуміла зіграти значну роль в регіоні навіть з урахуванням обмеженості власних ресурсів. По-перше, Туреччина зберегла свою присутність, звузивши її до гуманітарних і освітніх програм. По-друге, держава черговий раз зіграла роль моста між тюркськими республіками колишнього СРСР і іншими державами і західними економіками, показавши першим можливості диверсифікації економічних зв'язків, а другим полегшити процес економічного проникнення. По-третє, за сприяння Туреччини відбулося включення тюркських держав до складу регіональних економічних і політичних об'єднань: Організацію Чорноморського економічного співробітництва, Організація ісламська конференція, а також сприяло проникненню міжнародних фінансових організацій (МВФ, Всесвітній банк, Азіатський банк розвитку). Таким чином, Туреччина своєю експансіоністською політикою сприяла на Балканах в Центральній Азії і Закавказзі і одночасному розвитку регіональних і глобальних інтеграційних процесів, які в цілому відображають інтереси Сполучених Штатів Америки в регіоні [Див.: 176].

Ісламська Республіка Іран в своїй зовнішньої політики на пострадянському просторі прагне, як і інші регіональні актори, реалізувати сценарій, при якому держава оперуватиме найвигіднішими умовами геостратегії. В реалізації іранського проекту є видимим дві складові – гео економічна і цивілізаційна. Перша припускає, що, прагнення ІРІ направлені на досягнення контролю над здобиччю і напрямом експорту центральноазіатських вуглеводневих ресурсів. В цьому контексті Ірану вигідна ситуація, при якій Російська Федерація закриває в Прикаспійський

регіон доступ західним компаніям для масштабного освоєння, тим самим, консервуючи їх, в тому числі для Ірану. Крім того, політична еліта Ірану високо оцінює можливості Вірменії блокувати прагнення Азербайджану стати регіональним центром впливу, тому Вірменія і Іран по цілому ряду стратегічних питань зберігає тенденції на зближення двох держав.

Другий напрям пов'язаний з розвитком тісної співпраці з Таджикистаном, населення якого в культурному відношенні є спорідненим персидському. Через даний вектор, Іран, за допомогою таджицької діаспори, здатний робити вплив на Афганістан [Див.: 143].

Деякі дослідники, зокрема, М. С. Дорошко та І. С. Ірхін, вважають на пострадянському просторі мають свої певні інтереси й США, Німеччина та інші держави. США в даному аспекті найбільш впливово відчуває себе в Грузії, яка повністю стала наступницею всіх порад, які США надавало задля проведення реформ та розірвання стосунків з Росією. Певні історія взаємин є і з Україною, які набули найбільшого піку своєї активності під час президентства В. Ющенка. Після зміни в лади та приходу на пост Б. Обами, за висловом М. Дорошки, відбулося перезавантаження взаємин США з країнами пострадянського простору [Див.: 142].

Сучасна глобалізація припускає конкурентну самодостатність країн і регіонів світу, які мають необхідний обсяг матеріально-сировинних, технологічних і фінансових ресурсів та значне (300 мільйонів і більше) населення. Поодинці, без вступу в міждержавні регіональні економічні спілки, країни СНД і навіть велика Росія не здатні забезпечити гідне життя своїм громадянам сьогодні і в майбутньому. При цьому такі союзи формуються за територіальною ознакою, об'єднуючи держави-сусідів з урахуванням спільності їх культур.

Остання обставина - спільність кордонів - є надзвичайно важливим, тому що територіальна віддаленість держав робить неможливим їх повноцінну регіональну інтеграцію. В даному аспекті знову піднімається питання про створення спільного євразійського цивілізаційного простору.

Практика модернізаційних реформ в державах Співдружності, а також їх інтеграції підтверджує, що ці країни проходять особливий, але все ж європейський, шлях розвитку. «Прагнення «в Європу», до європейських цінностей, характерно для всіх держав СНД: і тих, які створили «Східне партнерство» з Європейським Союзом, і тих, що знаходяться в Центральній Азії і не мають з ЄС загальних сухопутних або морських кордонів. Ідеологами такого євразійського цивілізаційного проекту вважають Росію та Казахстан, який в 2008 році прийняв спеціальну державну програму «Шлях до Європи» на 2009-2011 роки, необхідність реалізації якої викликана важливістю вирішення актуальних завдань внутрішнього розвитку країни, розробки національних пріоритетів на європейському напрямку, зміцнення історично сформованих зв'язків, прилучення до досвіду європейської інтеграції та інституційно-правових реформ, поглиблення технологічного, енергетичного, транспортного, торговельного, гуманітарного та інвестиційного співробітництва [Див.: 149].

Підсумовуючи дослідження країн пострадянського простору в умовах глобалізації, необхідно зазначити, що:

По-перше, пострадянський простір як геополітична суб'єктність визнана світовим товариством як учасник світових процесів, який можна і доцільно розглядати на двох рівнях: на рівні національних, суверенних держав, що утворилися після розпаду СРСР, та на рівні всього геополітичного простору, адже, не дивлячись на всі відмінності вони мають чимало спільного, зокрема в характері економічних перетворень, політичних режимах, стану політичної еліти, тощо, що й дозволяє говорити про них, як про спільну суб'єктність та ідентичність.

По-друге, кожна з пострадянських нових незалежних держав постала перед складними проблемами, висунутими глобалізацією і переходом до постіндустріального суспільства. Міжнародні організації та експерти вимагають продовжувати застосовувати комплекс заходів з ліберально-

демократичного та ринкового реформування в обмін на фінансові інвестиції, потреба в яких під час економічної кризи збільшилася в рази.

По-третє, відсутність соціально відповідального політичного класу, ефективного державного керівництва, громадянської активності населення, демократичної правової держави призводить до необхідності більшістю країн пострадянського простору інтегруватися з метою економічної співпраці для подальшої модернізації. Зволікання еліти, відсутність реформ, які дійсно відповідали би стану розвитку економіки та суспільства, призводить до вимушеного позбавлення частки суверенітету на користь інтеграції.

По-четверте, після розпаду СРСР на пострадянському просторі мали місце два вектори інтеграції – проросійський та європейський, який майже поділив всі країни даного простору на два відповідні табори. Саме нездатність СНД стати впливовим інтеграційним інститутом послабило суб'єктність даного географічного простору та країн, що до них входять, у світовому соціально-економічному процесі, а часи незалежності та поодиноких зусиль кожної з країн виявилися недостатніми для проведення масштабної модернізації. Тому зараз, зіткнувшись зі значними втратами в економічному, політичному рівні розвитку у порівнянні з 1991 роком, країни пострадянського простору знов актуалізують питання економічної інтеграції, де головним системо утворюючим центром вважається Росія та ЄврАзЕс та Митний Союз в її складі як форма інтеграції.

По-п'яте, така євразійська співпраця між країнами пострадянського простору дозволяє говорити про спільність не тільки економічного і соціально-політичного розвитку, а й про формування певної євразійської цивілізації, здатної поєднати ці країни на довгострокову перспективу на засадах спільності історичного, ментального, культурного, соціально-економічного, тощо розвитку.

По-шосте, пострадянський простір, що займає величезну територію між Південно-Східною Азією, Центральною та Західною Європою в безпосередній близькості від США, за умови спільних зусиль, в умовах

посткризового розвитку економіки та кризи глобалізації, міг би стати не тільки регіональним лідером, але й стратегічною основою макрорегіональної системи безпеки, а також захисту навколишнього середовища.

Висновки до розділу 2

Підводячи підсумок дослідженню пострадянського простору як об'єкта наукового пізнання, можна зробити висновок про домінування наступних тенденцій:

По-перше, після падіння СРСР та появи низки нових демократій в обіг суспільних наук було введено термін «пострадянський простір», який ствердився і зараз ідентифікує регіональну спільність новоутворених держав, які мали спільне минуле, спільну політичну спадщину і досвід державного будівництва, та сьогодні намагаються проводити власну державну політику, яка має відповідати і національним інтересам, і глобалізаційним викликам сучасності.

По-друге, дослідження пострадянського простору та політичних процесів, що відбуваються на його теренах ускладнюється внаслідок дії декількох чинників. Перш за все, це часовий чинник, пов'язаний із досить нетривалою історією існування даного географічного простору в сучасній його інтерпретації. Крім того, парад суверенітетів на даному просторі супроводжувався й появою національно налаштованих політичних діячів та дослідників-суспільствознавців, що відобразилося на досить високій політичній заангажованості тих суспільно-політичних знань, які накопичила суспільно-політична думка за двадцять років про політичні процеси в цих країнах.

По-третє, дослідження пострадянського простору відбувається в умовах відсутності єдиного методологічного підходу до аналізу політичних процесів та явищ, які мають місце на даний момент. Советологія, на теренах якої відбувалися наукові дослідження в попередній час, та транзитологія як

напрямок досліджень процесів переходу до демократії, не здатні сьогодні надати дієвий інструментарій досліджень політичних явищ та процесів в країнах пострадянського простору, а активність економічних дослідників, які застосовують притаманні економічній науці підходи та інструментарій, спричинює появу різнобарвних знань про окремі дії чи процеси, що в результаті формує уявлення про надзвичайну складність та навіть неможливість досліджувати політичні процеси та явища в країнах пострадянського простору, користуючись тими методами та інструментами, які застосовуються до аналізу інших країн світу, навіть найближчих сусідів – країн Вишеградської групи.

По-четверте, пострадянський простір доцільно розглядати на двох рівнях - рівні незалежних країн та на рівні спільної суб'єктності, заснованої на культурній, геополітичній, соціально-економічній спільності країн-учасниць. На першому рівні, як окремі держави, пострадянські країни зіткнулися з глобалізаційними процесами поокремо і, свідчать про неможливість самостійно їх вирішити. Світові тенденції розвитку, визначені неоліберальною концепцією демократії та економічних перетворень, виявилися непосильними для більшості з них, що призвело до кризи демократичного розвитку, повернення до авторитаризму та необхідності поновлення державного регулювання економічного розвитку. Саме останній і є причиною, яка формує необхідність інтеграції колишніх країн СРСР в нові співдружності, засновані на економічному співробітництві.

По-п'яте, пострадянський простір як регіональна суб'єктність, заснована на культурній, геополітичній, соціально-економічній спільності ще тільки формується. На даний момент доцільно говорити лише про спільний географічний простір, в межах якого за фактом опинилися країни-учасники, але поки що вони не визнають цінності та необхідності формувати спільність іншого порядку.

По-шосте, економічне співробітництво, спільність історичного минулого, ментальні, культурні, геополітичні та інші чинники дозволяють

говорити про формування євразійської цивілізаційної спільності, яка висловлювалася науковцями й раніше, однак, саме зараз набуває своєї актуальності та є тим системоутворюючим чинником, який здатний перетворити пострадянський простір на вагомий центр регіональної суб'єктності, яка в нових глобалізаційних умовах є основною ланкою нової архітектури світового устрою.

Розділ 3

Вплив світових суспільно-політичних процесів на контекст державної політики сучасних країн

3.1. Глобалізація як основний чинник впливу на політичні процеси в світі

Глибокі політичні зміни, які охопили світ на початку нового тисячоліття, актуалізували в пострадянських державах проблеми формування концепції державної політики, яка б сприяла зміцненню позицій новостворених держав в світовому соціально-політичному та економічному процесах. Ці складні й суперечливі процеси супроводжуються прискоренням глобалізації світового господарства з усіма її наслідками, як позитивними, так і негативними, що актуалізує необхідність наукового аналізу змісту глобалізаційних процесів та тих наслідків, які вони чинять на сучасну державу та її політику.

Глобалізація – поняття, яке останніми роками стало чи не найяскравішою характеристикою розвитку сучасного світу. Відбувається трансформація владних механізмів на планеті, системи міжнародних відносин і міжнародно-правових традицій. Водночас, спостерігаються мутація систем, форм і методів управління та генезис нових, конкуруючих між собою організаційно-діяльнісних структур. Відбувається трансформація соціального менталітету, індивідуальної і суспільної свідомості, виникають нові соціальні популяції і елітні групи, модифікації яких продукують нову типологію соціальної активності, політичної й економічної практики тощо.

Вперше термін «глобалізація» використав американський економіст Т. Левіт (1983 р.), позначивши ним феномен злиття ринків, який почав виразно проявлятися на початку 80-х років ХХ ст. Термін «глобалізація» вказує на розширення соціальних зв'язків у масштабах земної кулі. Теорій

глобалізації в сучасній науковій думці багато, однак всі вони «...розглядають глобалізацію як процес інтеграції всього світового співтовариства», - вважає М. Манн [Цит. за: 154, 161].

Перш ніж перейти до з'ясування сутності глобалізації, доречно проаналізувати соціальні процеси, які характеризувалися синхронними суспільними змінами на початку та в середині ХХ ст. вважає Л. М. Дунаєва. Відбулися вони таким чином, що їх можна визначити як соціокультурні зрушення. Аналіз релевантних теорій глобалізації світових тенденцій наведений у Додатку 2.

Дві світові війни, революції та громадянські війни, економічна криза порушили тенденцію повільної інтернаціоналізації в економічних, політичних, культурних сферах. До того ж ці кризи порушили й звичний уклад життя, який базувався на цінностях економічної та політичної самодостатності, політичного суверенітету, культурної однорідності національних держав. Серія таких екстраординарних подій спричинила таке зрушення в діяльності індивідів, в організації ними громадського життя, після якого ні націоналізм, ні ідеологічна конфронтація не змогли «поховати» транснаціональний капіталізм, транснаціональну політику «загальнолюдських цінностей», транснаціональну політику загальнолюдських цінностей, транснаціональну масову культуру. У другій половині ХХ ст. вони стали домінантами в трансформації суспільства.

Представники різних суспільно-політичних вчень мають власні погляди на характер, прояви і наслідки глобалізації. Прихильники реалізму підкреслюють збереження значення національної держави, їх непокоїть розмах глобалізації. Визнаючи, що в деяких сферах збільшується глобальна взаємозалежність, вони вважають, що це відбувається лише за згоди чи сприяння найвпливовіших держав, які продовжують диктувати правила і обмеження таких дій. Прихильники лібералізму, навпаки, вважають, що досягнутим значним рівнем глобалізації, який призводить до ерозії державного регулювання, можна пояснити зростання глобальної

взаємозалежності як позитивного явища, тоді як реалісти вважають, що глобалізація відбувається з волі держави. Ліберали надають набагато більшого значення таким факторам, як технологічні зміни і прогрес у телекомунікаціях, на транспорті, що перебувають за межами державного контролю. Ліберали також доводять, що глобалізація зростає внаслідок потреб національних і транснаціональних суб'єктів (наприклад, ТНК).

Структуралісти, як і ліберали, впевнені, що глобалізація суттєво впливає на світове господарство, але, на відміну від своїх опонентів, вважають, що вона має лише негативні наслідки для найбільш вразливих держав на узбіччі глобальної економіки, призводить до виникнення «транснаціонального блоку» найбільших ТНК, ТНБ.

Автори книги «Економіка знань» А. П. Гальчинський, С. В. Львовичкін, В. П. Семиноженко зосереджують увагу на таких наслідках зміни світового порядку: поява нових суб'єктів влади (глобальна держава, міжнародні регулюючі органи, неформальні центри впливу з надзвичайно високим рівнем компетенції); перерозподіл владних повноважень з національного на транснаціональний рівень; криза культурно-ідеологічних і практичних основ національної державності; феномен країни-системи; деформалізація влади, зниження ролі публічної політики і представницьких органів, тенденція до розширення зони компетенції неформальних процедур прийняття рішень, досягнення усних, консенсусних «домовленостей» замість повноцінних договорів; просторова локалізація (географічна і трансгеографічна) різних видів господарської діяльності, поява нової форми світового поділу праці, перерозподіл світового доходу і стягування «глобальної ренти», конструювання гео економічного універсуму; розвиток транснаціональних (корпоративних) мереж співробітництва в цілому [154, 227–228].

У цих умовах роль національних держав трансформується, найрозвиненіші з них перетворюються на транснаціоналізовані «країни-системи». Вони вже не можуть не враховувати наднаціональні тенденції в економічній, інформаційній, фінансовій, соціальній, військовій та інших

сферах і починають відігравати роль глобального підприємця, делегують функцію реалізації стратегічних національних інтересів та прагнень могутнім фінансово-кредитно-банківським структурам, транснаціональним корпораціям, консорціумам, спілкам тощо.

Таким чином, як будь-який громадсько-політичний процес глобалізація викликає неоднозначну реакцію громадської думки. Узагальнивши погляди представників різних суспільно-політичних вчень, можна виокремити три основні підходи до глобалізації – революційний, еволюційний та скептичний.

Прихильники революційного підходу в глобалізації вбачають витoki процвітання, встановлення єдиних для всіх правил, шляху виживання, зростання рівня життя, соціальної стабільності, політичної значущості, ліквідації стимулу для підкорення сусідніх держав. У цю нову епоху традиційні нації-держави втрачають свою міць, оскільки усі народи і всі основні процеси підкоряються глобальному ринковому простору.

Прибічники прискореної глобалізації вбачають в ній спосіб зменшити розрив між багатими і бідними країнами. Прихильники еволюційного підходу вважають нинішню форму глобалізації безпрецедентною. Цей напрямок передбачає поступову адаптацію держави до взаємозалежного і нестабільного світу. Глобалізація – потужна сила, яка трансформує світ і є відповідальною за еволюцію суспільств й економік, зміну форм правління і всього світового устрою. Вона поступово нівелює різницю між вітчизняним й іноземним, внутрішніми і зовнішніми проблемами.

Глобалізація – тривалий процес, сповнений протиріч, схильний до різноманітних скоригованих змін. На думку еволюціоністів, світ поділиться на багаті і бідні країни, причому цей поділ дуже чіткий, однак не буде ні Другого, ні Третього світу, тому така стратифікація значно складніша. Незалежні держави втримають владу над своїми територіями, проте водночас з національним суверенітетом поширюватиметься зона впливу міжнародних організацій. Прибічники цього підходу відхиляють думку про відмирання

держави. Вони стверджують, що зміна ролі держави відбуватиметься повільно, поступово, але постійно, протягом всієї історії людства.

Прихильники третього підходу, яких зазвичай називають скептиками, вважають глобалізацію міфом, спрямованим на приховування конфронтаційної реальності розвитку міжнародної економіки. Сили ринку залежать від регулюючих правил національних урядів.

Менш послідовні прихильники парадигми світової системи, орієнтовані на пануючий в сучасних суспільних науках дискурс, адаптували поняття глобалізації й створили перші теоретичні моделі глобалізації. Прикладами слугують праці Е. Гідденса та Л. Склера. Логічна структура їх теорій в загальному виді єдина: глобалізація представлена як серія аналогічних, однопорядкових тенденцій у різних інституціональних сферах у сукупності, що виявляється як формування глобальної системи взаємозв'язків і взаємозалежностей між локальними соціально-політичними процесами. Ця система формує характерну для сучасної доби глобальність соціальної, в тому числі й політичної організації. Термін «глобальне» поєднує в собі поняття «інтернаціональне» й «транснаціональне», а термін «локальне» – поняття «національно-державне» й «субнаціональне». Теорії Е. Гідденса та Л. Склера відображають два різновиди одного типу моделей глобалізації – моделей глобальної системи [Див.: 88, 44-45].

Вони віддають перевагу терміну «інтернаціоналізація», оскільки вважають, що найбільш актуальний процес – це формування системи транснаціональних практик, які залежать від умов національних держав і національно-державних інтересів у міжнародних відносинах.

Глобалізація, за У. Беком, означає «необмежені повсякденні дії в різних вимірах економіки, інформації, екології, техніки, транскультурних конфліктів і громадянського суспільства...» [34, 34]. У політичній сфері глобалізація означає розмивання суверенітету національної держави в результаті дій транснаціональних акторів і створення ними організаційних мереж. В економіці глобалізація означає настання денационалізованого,

дезорганізованого капіталізму, ключовими елементами якого є ТНК, які виходять з-під національно-державного контролю, і спекуляції на транснаціональних фінансових потоках. У культурі глобалізація означає глокалізацію, тобто взаємопроникнення локальних культур у транснаціональні простори, якими є західні мегаполіси – Лондон, Нью-Йорк, Лос Анжелес, Берлін тощо.

Теза про наявність власної логіки глобалізації в кожній сфері суспільства виправдовує використання У. Беком при описі тенденцій моделей, розроблених іншими теоретиками: З. Батманом («слабка держава»), С. Лашем («дезорганізований капіталізм»), Р. Робертсоном («глокалізація»). Ця ж теза дозволяє У. Бекові запропонувати власну модель глобалізації, виходячи із процесів у сфері екології. У. Бек пристосовує розроблену колись теорію суспільного ризику до аналізу процесів глобалізації. В результаті, була створена модель світового суспільства ризику.

Базова ідея теорії суспільного ризику «небезпеки створюють суспільство» переформульована: «глобальні небезпеки створюють глобальне суспільство» [Див.: 34, 36]. Нові ризики, необмежені місцем їхньої появи, поєднують людей, навіть проти їхньої волі й незалежно від географічного та соціального стану. Перетворення суспільного ризику в глобальне У. Бек вважає настанням якісно нового стану новітньої доби, яку він іменує «другою сучасністю».

Кожна з наведених вище теорій глобалізації має право на існування, і кожна з них лише доповнює інші, засвідчуючи при цьому багатоаспектність та масштабність самого процесу глобалізації. Однак, для розгляду державної політики та змін, що відбуваються в її контексті внаслідок впливу глобалізаційних процесів, необхідно зазначити, що кожна з цих теорій свідчить про стирання меж між внутрішніми функціями держави, які й становлять зміст державної політики сучасних країн, в тому числі й пострадянських. Не існує більше чітких кордонів між економікою та політикою, і кожна з цих сфер активно впливає на соціальну сферу,

сприяючи процесу соціальної стратифікації та іншим соціально-політичним процесам.

Наступний тип моделей глобалізації - модель детериторіалізованої соціальності – сформувався наприкінці 1980-х – середині 1990-х рр. на основі принципово іншого осмислення просторової референції поняття «глобалізація». Автором цього підходу вважають А. Аппадурі, який радикалізував протиставлення теорії глобалізації світовій системній теорії, акцентуючи примат культурно-символічного й феноменологічного. Глобалізацію він розглядає як детериторіалізацію – втрату прив'язки соціальних процесів до фізичного простору. В ході глобалізації формується «глобальний культурний потік», що розпадається на п'ять культурно-символічних просторових потоків: етнопростір, який утворюється потоком туристів, іммігрантів, біженців, гастарбайтерів, технопростір, що формується потоком технологій, фінанспростір – потоком капіталів, медіа простір – потоком образів, ідеопростір – потоком ідеологій [Див.: 181, 48-49].

У моделях детериторіалізації соціального практично повністю втрачається референція поняття глобалізації до фізичного простору й однорідного цілого. Глобальне в А. Аппадурі означає скоріше щось непросторове, нематеріальне, уявне, символічне, гетерогенне, але всепроникне. Парадигму змін, за допомогою якої він з'єднує різноманітні тенденції в єдиний простір глобалізації, можна звести до формули «структурна диффузність + соціальна фрагментарність». Референтами ж моделей детериторіалізації залишаються транснаціональний капіталізм і транснаціональна демократія, хоча А. Аппадурі, наполягаючи на постмодерністській культуралізації, естетизації економіки й політики, акцентують не транснаціональність, а транс культурність капіталізму й демократії.

На сьогодні існує безліч концепцій глобалізації та її подальших наслідків для всього світового соціально-економічного простору. Одною з найпоширеніших концепцій є концепція «ворот в глобальний світ», які

надають природне та комфортне середовище для функціонування соціальних мереж в політичній та економічній сферах. Таке середовище має свою власну динаміку розвитку. Виробляючи не тільки економічний, а й політичний продукт, «ворота в глобальний світ», наразі – в країнах з розвинутою демократією, парадоксально мало потребують взаємодії з формальними політичними інститутами. Така особливість спостерігається на прикладі США, Канади та Австралії, де глобальні та регіональні ворота не співпадають з столичними містами. Формальна інституціоналізація демократичних інститутів досить часто призводить до свідомого географічного дистанціювання політичних інститутів від місць згущення економічних соціальних мереж.

Все це призводить до появи нового питання – проблеми співвідношення просторової локалізації політичного, економічного та інтелектуального центрів. Можливі три базові типи такого співвідношення. До першого типу відносяться ситуації, коли економічні та інтелектуальні центри формуються у віддалі від політичного центру. «Відсутність довіри до інститутів влади призводило до того, що головним механізмом інтеграції економічних центрів ставало формування довіри всередині партикулярних соціальних мереж в результаті тривалої особистої взаємодії. Звідси – намагання якомога далі дистанціюватися від політичних центрів» [382, 15]. Відсутність у соціальних мереж економічного центра можливості впливати на соціальні мережі влади в часи середньовічної Європи робило сумісництво економічного центру з політичним недоцільним.

Другий тип співвідношення просторової локалізації політичного, економічного та інтелектуального центрів – їх географічне співпадіння. «Зі ствердженням віри в те, що політичні структури можуть бути створені та впорядковані раціонально та у відповідності до спільної вигоди, соціальні мережі економічних центрів втрачають зацікавленість в дистанціюванні від центрів влади. Вони активно беруть участь у формуванні демократичних інститутів, намагаючись інституційно закріпити онтологічний плюралізм

економічних центрів» [383, 16]. Набуття економічними соціальними мережами можливості чинити вплив на процес ухвалення владних рішень знаходить відображення в територіальному співпадінні соціальних мереж влади та бізнесу.

Третій тип співвідношення знов характеризується дистанціюванням центрів політичного та економічного впливу. «Відсутність «реальної влади», обумовленої інституційно закріпленим плюралізмом, призводить до формування установки на запобігання структурного насилля, примушуючи економічні мережі триматися поодаль від владного центру. В свою чергу, політична влада, відчуючи тиск з боку бізнес-мереж та / або пов'язаних з ними політичних кланів, намагається дистанціюватися від економічних центрів» [383, 16].

В сучасному світі присутні всі три типи співвідношення просторової локалізації політичного, економічного та інтелектуального центрів. В деяких авторитарних та полуавторитарних країнах (Китай, В'єтнам) спостерігається ситуацію першого типу: соціальні мережі економічних центрів як своєрідні осередки плюралізму, інновацій та виробництва нових зразків та смислів намагаються максимально дистанціюватися від владних центрів. В той же час для низки країн з перехідною економікою (зокрема, Центральної та Східної Європи), де відчувається гостра нестача інституціональної довіри та економічна активність залежить від взаємин мереж бізнесу з політичною елітою, характерна ситуація другого типу.

В. Сергєєв та А. Казанцев провели дослідження територіальної динаміки торгових мереж та мереж влади за умов різних політичних систем, де в якості параметрів аналізу взято було два аспекти: ступінь розвиненості в суспільстві переговорних практик та ступінь централізації влади. «Ступінь розвиненості переговорних практик є спосіб операційного виміру рівня демократичності політичних систем. По мірі розвитку переговорних практик можливості для свавілля влади скорочуються» [383, 46].

Виходячи зі ступеню розвитку такого роду практик, можна виділити п'ять ідеальних типів політичних систем: деспотія, некорумпований інституціоналізований авторитаризм, корумпований інституціоналізований авторитаризм, корумпована поліархія та некорумпована поліархія [Див.: 383, 19-20].

Наведена класифікація має не тільки політологічний, а й політекономічний сенс, оскільки виділені типи режимів розрізняються ще й за ступенем диференціації окремих галузей життєдіяльності суспільства, перш за все – політико-адміністративної та економічної. Еволюція від деспотії через різні форми авторитаризму до демократії означає поступове виділення галузі політики і, відповідно, визволення економіки від зовнішнього тиску. В результаті економічне життя набуває власної логіки та раціоналізується, а економічні рішення починають ухвалюватися виключно під впливом економічних чинників, про доцільність чого в своїх роботах неодноразово вказували М. Вебер і Т. Парсонс.

Відносна незалежність економіки від політики можлива лише за умов некорумпованої поліархії, коли «економічні та політичні агенти становляться рівноправними суб'єктами переговорів в межах усталених інститутів ухвалення та реалізації рішень. Тільки в такій ситуації довіра набуває інституціоналізованих форм, оскільки економічні суб'єкти знають, що політико-адміністративні рішення не будуть ухвалені без урахування їх думки, при чому процедури врахування таких думок абсолютно прозорі та всім відомі» [383, 21]. Разом з тим, необхідно зазначити, що з мірою зниження ступеня централізації вірогідність територіального розмежування між центром політичної влади та центром концентрації торгових мереж, а таким чином й шанси та утворення «воріт в глобальний світ» підвищуються. В результаті, саме в умовах сукупності пов'язаних спільними інститутами незалежних держав можуть розвинутиися «ворота», які володіють найбільш потужною «хорою», що охоплює багато національних територій.

Спільним поняттям для всіх суспільно-політичних та економічних процесів в сучасному просторі стало поняття мережа як основний спосіб організації буття. Саме мережа поєднує всіх акторів, незалежно від їх походження та сфери діяльності, форми власності та способу впливу на ситуацію, в єдиний процес. Саме мережа й стирає кордони між внутрішніми функціями держави, перетворюючи їх на спільні зусилля всіх акторів заради єдиної мети. В даному аспекті надзвичайно важливо, щоб саме держава стала основним актором, який формулює цю спільну мету для всієї мережі. Така мета є уособленням концепції державної політики, яку формулює для себе сучасна держава, визначаючи в ній своє місце та роль у внутрішніх політичних мережах.

Мережі завжди були притаманні людським організаціям, але сьогодні вони набули особливої актуалізації. Причина цього – суцільно технологічна. «Мережа, - за визначенням М. Кастельса, - є системою взаємозалежних вузлів. Вона може бути організована ієрархічно, але при цьому не мати центра. Відносини між вузлами асиметричні, але всі вони необхідні для функціонування мережі, а саме для циркуляції грошей, інформації, технологій, образів, товарів чи послуг у всій мережі. Ключовий момент цієї організаційної логіки – бути чи не бути в мережі. Перебуваючи в ній, ти одержуєш і згодом збільшуєш свої шанси. Перебуваючи поза мережею, в тебе немає ніяких шансів, оскільки все, що має значення, організовано навколо світової павутини інтерактивної мережі» [154, 80].

Внаслідок непередбачуваності і складності, мережі, до яких входять усі фірми – від великих до найменших, розвиваються, змінюють свою тактику, формуються і реформуються за нескінченною безліччю сценаріїв. Фірми й організації, що не приймають мережні правила гри (у сфері бізнесу, мас-медіа або політики), вибувають зі змагання, оскільки не готові до застосування нової моделі менеджменту.

Міцність мереж – у їхній гнучкості, децентрованості, варіативній геометрії, які дозволяють пристосовуватися до нових задач і запитів, не

руйнуючи основних організаційних правил і не змінюючи орієнтирів [183, 497]. Мережі розвиваються завдяки своїй постійній перебудові, яка іноді призводить до радикальної зміни власної структури, складу та цілей існування.

Існуючі в мережі структурні взаємини, на відміну від ієрархічних, є швидше горизонтальними, ніж вертикальними. Це підтверджує багато дослідників, які розглядають ієрархії та мережі як два полюси певного континууму. Якщо для перших найважливішим контрольним механізмом є владні повноваження, то для других – вироблені правила поведінки й довіра. На відміну від обміну та конкуренції, характерних для ринкової форми управління, заснованої на максимізації особистих інтересів через обчислення прибутків та витрат, відносини у мережі будуються на основі домовленостей і на прагненні досягти результатів, важливих для всіх акторів. З урахуванням цього використання мережевих конструктів дозволяє скоротити витрати на інформацію і трансакції [Див.: 147, 53-56].

Інтеграційні процеси посилюють й вагомість міжнародного співробітництва та додають нову функцію в портфель національних державних – необхідність поєднувати вимоги зовнішньої та внутрішньої політики. Міжнародне співробітництво здебільшого покладається на державно-приватне співробітництво та на конкуренцію. Хвиля зміни балансу між ринком та державою, що охопила світ в останні десятиліття, змінила методи управління державою на національному рівні, віддаючи перевагу міжурядовим організаціям. Останні все частіше розглядаються як основні конкуренти держави щодо права називатися основною ланкою мережі, яка формулює головну мету для мережі і визначає концепцію її подальшого розвитку.

Хоча нація надто мала, щоб одноосібно здійснювати свою владу на світовій арені, вона також, певною мірою, і надто велика, щоб дозволяти всім спільнотам, які утворюють її, виражати свою колективну ідентичність, наприклад, право на мовне або релігійне самовизначення. Держава часто

зберігала монополію на законне насильство всередині своєї території, але не могла її утримати, не зав'язуючи мереж міжнародного співробітництва.

Е. Морен підкреслює, що суспільство-світ, яке саме розбудовується, включає економіку, якій бракує обмежень організованого суспільства (закони, права, контроль), а наднаціональні органи виявляються ще не здатними забезпечувати потрібне регулювання. Крім того, на його думку, бракує ще й усвідомлення належності до Батьківщини-Землі, а з іншого боку – міжнародної армії та поліції. Коротко кажучи, визнає Е. Морен, у нас є інфраструктура і немає надбудови [Цит. за: 100, 119].

Як же, виходячи з усього цього, зображати геополітику часів глобалізації? Очевидно, це слід робити, будуючи наші міркування під макросоціологічним кутом зору, незалежно від регіональної специфіки, і беручи те, що є спільного в різних сучасних тенденціях побудови геостратегічних відносин, з метою подивитися на зв'язок між роллю держав і наднаціональних утворень.

Змінюється русійна сила держав і з'являється нова геополітика. Дедалі менше залежати лише від військових можливостей, ця сила спирається на мережі впливу та на володіння грошовими ланцюжками: «найвірніша залежність лежить нині в атериторіальній прегнантності моделей: немає жодної потреби бути фізично присутнім на фіктивно незалежних територіях, якщо ви в змозі інспірувати культуру, інституції та економічну гру тих, хто там живе, так само як і тих, хто живиться ілюзією здійснення там влади. Залучення на свій бік та імпорт заміняють, таким чином, окупацію й колонізацією: такий рецепт дешевий; він є також і менш ризикованим» [Цит. за: 235, 164].

У рамках такого підходу Б. Баді говорить про справжню стратегію обходу держав і кордонів. На його думку, інформаційна революція створила безліч зв'язків поза межами кордонів, а демократичні держави, що втратили тепер свою закритість, відчують дедалі більше труднощів у проведенні зв'язної зовнішньої політики. Не будучи носієм універсального, територія

чимраз менше сприймається як інструмент політичного контролю за людьми. Вона втрачає, таким чином, своє призначення зняряддя безпеки і опори для збройних зіткнень, яке вона мала в історії. На погляд А. Турена, «ми залишаємо світ з дуже інституціоналізованим насиллям і входимо до іншого світу, де воно є індивідуалізованим. Наші суспільства західного світу водночас відносно терпимі до інституціонального рівня і жорсткі, брутальні на рівні індивідуальної поведінки» [Цит. за: 235, 164].

Виявити нову геополітичну догму – значить підкреслити, що глобалізація споріднюється з історичною фазою політичної, культурної, а також і соціальної взаємозалежності між територіями, принципи легітимності яких перетинаються, хоча й не накладаються по-справжньому один на одного.

Глобалізація супроводжується посиленням процесу регіональної інтеграції, який має на меті зміцнити співпрацю між державами однієї географічної зони. Спонукає держави відповідати в такий спосіб на зовнішні виклики лібералізація капіталів і економічних потоків, але також і низку державних рішень, які, знявши перешкоди для руху капіталів, товарів, послуг і осіб, змогли дати поштовх прямим іноземним інвестиціям, взяти участь у експансії транснаціональних фірм і виробити політичну програму, спрямовану на знищення перепон для торгівлі та на її лібералізацію.

Приклад Європейського Союзу цікавий у цьому плані тим, що він має привести до створення наднаціональних інституцій. Вже від створення ЄСВС і головне, після підписання Римського договору, Європа, що народилася в ході відбудови, яку спочатку підтримували США, розбудувалася на основі поступової передачі суверенітету (спочатку економічного) всупереч принципів неподільності державної влади.

П. де Сенарклен робить висновок, що Європейський Союз залишається гібридним динамічним організмом, де держави зазнають обмежень через передачу суверенітету і де – на відміну від федеральної чи кантональної системи – завжди лишається можливим повернення назад. Крім того, хоча

держави й скаржаться на обмеження своєї свободи дій, вони також використовують розчинення влади в міжурядових мережах співпраці [Див.: 235, 164].

Симетрично до зусиль з об'єднання держав великі міжнародні інституції увійшли в процес автономізації. Багато хто висловлює нині думку, що їхні функціонери працюють не на одну країну (США), а на певну спільну концепцію світу. В цьому плані технократи справляють враження, що вони працюють «на себе». Всюди спостерігається піднесення організацій і численніших, ніж раніше, акторів, які або займають міжурядовий чи наднаціональний простір, або прагнуть впливати на світову громадськість. Нинішня міжнародна система вже застаріла, адже вона була створена після Другої світової війни, коли існувало зо три десятки незалежних країн, тоді як зараз налічується близько 200 держав, і триста організацій вважають себе компетентними у розв'язанні світових суперечок.

Світовий банк і Міжнародний валютний фонд, засновані в липні 1944 р., прагнуть дедалі більше долучатися до прямих політичних акцій в країнах, де ці інституції діють через вибіркового характеру позик та оцінки минулої політики. Це входження в політику проявилось через запровадження поняття правильного управління, яким робився наголос на тривалих періодах і яке полягало в пошукові правового порядку, що міг би забезпечити просування приватного сектору. Дж. Стігліц показує, що з середини 1980 рр. МВФ систематично вдається до стратегії позик на певних умовах, примушуючи країни Третього світу реструктуризувати їхню економіку (бюджетна та податкова дисципліна, лібералізація торгівлі, заохочення приватних інвестицій, приватизація, зведення держави до її «королівських» прерогатив тощо) [Див.: 404]. Ці заходи призводять напряду або ж через фінансову кризу до збільшення безробіття, зубожіння та нерівності. Деякі країни, що віддали перевагу контролю руху капіталів (Чилі) або розробили свій власний шлях (Малайзія), менш чутливі до фінансових криз, ніж держави, які слухаються рекомендацій МВФ.

Світ, що розбудовується на наших очах, виглядає більш подвійним, ніж будь-коли: офіційні території лише випадково збігаються з соціальними просторами. У цьому суспільстві «мереж» (владних, діаспорних, економічних, терористичних, релігійних), де стираються кордони між приватною й публічною сферами, але також посилюється вага нетоварного обміну та стосунків довіри, можливо, відбувається оновлення принципу територіальності в глобалізації.

Б. Баді визначає територію не як дану, а як побудову, яка належить спочатку до сфери умовного та до способів узаконення індивідів. Територія має сенс у політичному плані як спосіб контролю осіб, діяльності чи суспільних процесів; «делімітований простір утворює політично істотну територію, якщо його конфігурація та розмежування стають структуруючим принципом політичної спільноти і дискримінантним способом контролю населення, способом дати йому владу та справляти вплив на його поведінку» [Цит. за: 100, 232].

Коли ми намагаємося осмислити глобалізацію, нам важко відійти від натуралістської концепції території, тобто території, що сприймається через призму механічного зв'язку між державою й територією, єдиним центром і периферією. За класичною концепцією, такий контроль може бути політично істотним, тільки якщо він є ексклюзивним, тобто якщо він вичерпає всі інші джерела продукування влади і поставить себе як такий, що встановлює порядок, яким структуруються політичні спільноти.

Б. Баді пояснює піднесення принципу територіальності історичним контекстом безладу великих вторгнень. Церква, що подавала себе католицькою, тобто універсальною, призвичаїла, на його думку, людей і народи до простих понять територіальної підсудності, ієрархії, авторитету єпархії, територіально поділеної на архідяконати та парафії. Констатуючи, що ні іслам, ні юдаїзм, ні індуїзм, ні буддизм не вписуються в цю культуру державно-національного простору, Б. Баді стверджує, що християнська

церква своєю догмою центральності та представництва ніколи не переставала бути центром ідеалізації та реалізації територіального принципу.

Забезпечуючи чітку відповідність між ідентичністю й територією, територіальний принцип поступово увійшов у політичний процес, яким громадянству надавалася перевага перед місцевими особливостями.

Підкреслюючи вагу цих розбіжностей в ідентифікації у світі, де вичерпується державно-національний орієнтир, Б. Баді говорить про «залізний закон ідентитаризму, або ідентифікуюче повторне ототожнення себе з територією»: «перестаючи бути основною політичного договору, територія стає інструментом ідентичності і веде, таким чином, до виключення. ... Сенс її існування полягає тоді в тому, щоб відповідати «етнічності», яку вона має втілювати» [Цит. за: 100, 236].

Замість економічного регіоналізму, як-то утворення ізольованих зон протекціоністськими заходами, слід, між іншим, торкнутися відновлення економічної регіоналізації (де поєднуються лібералізація та регулювання), яку громадськість часто вважає за додаткову сферу управління та етап на шляху до глобалізації.

Політичний регіоналізм пропонує відкрити заново цілий забутий рівень ідентифікації, манери одягатися, куховарити, мешкати, жити сім'єю та порядкувати своїм часом, і всі ці фактори, взяті разом з іншими, свідчать про незалежність.

З розвитком регіоналізму вимальовується й перехід до поліетнічних, мультикультурних суспільств, які з часом характеризуватимуться публічним вираженням відмінності у правах між спільнотами, зростаючою «психологізацією» соціальних конфліктів та суміжним існуванням груп тиску, які проголошують і вважають себе автономними, коли ні профспілки, ні політичні партії, ні університети вже не спроможні захищати свої власні інтереси.

У світі, де міжнародних акторів стає чимраз більше, де вони стають дедалі незалежнішими, фінансові ринки прагнуть до глобалізації. Але чи

можна стверджувати те ж саме про еволюцію громадянськості та орієнтування на універсальні цінності? З одного боку, відбувається рух в бік подрібнення, до відсутності норм, сегрегаційних настроїв; з іншого – той факт, що величезні території ототожнюють себе з одними й тими самими «знаменами» (іслам), може навести на думку, що рух відбувається в напрямку більшої інтеграції. Але оскільки ці два рухи змішуються, то це дає простір і ускладнює джерела ідентифікації як можливості стратегії для індивідів, груп, інституцій чи лобістських груп.

Було б помилкою думати, що, коли не заважати на занепад принципу територій, народжуються тільки території, які передбачають наявність центру, периферії, визначених просторів примусу та покори і також визначених одержувачів допомоги.

Внутрішньонаціональні феномени транснаціональності або зростання (навколо регіону, міст, метрополій) дають змогу підкреслити вагу акторів, які зневажають національні кордони і заперечують так званий реалістичний підхід, за яким міжнародні стосунки лише управляються зіткненням інтересів між державами. Констатуючи провал уявлень, створюваних кожним суспільством щодо своєї власної культури та відмінностей між культурами, можна бачити, як виникає протистояння між «державою ідентифікуючою» та «державою-нацією», як підкреслює Б. Баді. Світ, який з цього виринає, є подвійнішим, ніж будь-коли: офіційні території тільки випадково відповідають живим соціальним просторам. Б. Баді наголошує на тому, що люди дедалі більше поєднують відновлення мікроспільнотних зв'язків зі злиттям з великими макрорелігійними просторами.

Забираючи в принципі національної територіальності його дискримінантне значення, релігійні та етнічні мережі звертаються до утилітарної та афективної солідарності й підсилюють свою стабільність та ефективність, коли їх підкріплюють родинні зв'язки. Домінуючою рисою цих мереж, які обминають всі суверенні територіальні держави (які утворюють Лігу Націй, а потім Об'єднані Нації), є те, що вони надають приватним

соціальним зв'язкам транснаціональну суттєвість, підвищують статус індивіда на світовій сцені і роблять дуже незначною міжнародну роль громадянина шляхом «деполітизації» суспільства [Див.: 283, 68-85].

Принцип детериторізації, як вважається, кладе край вестфальському порядку, за яким «безпека і спокій гарантувалися державно-національною інституцією, її силою та страхом, який вона навіювала. Іншого поважали колективно, якщо він перебував на своїй території, за її укріпленими мурами, і якщо він являв собою іноземну політичну спільноту. Ця повага не була цінністю: вона вселялася страхом і необхідністю; вона спрямовувалася не на індивіда, якого просто ігнорували, а на державу-націю, яку визнавали тільки тому, що вона сильна, а не тому, що легітимна». Відтак, вважає Б. Баді, «це безкінечне блукання між дедалі сильнішою потребою, щоб тобою керували, і чимраз більшою нездатністю протистояти цьому може окреслити контури світового порядку, що потерпає від відсутності норм». Повна емансипація індивіда та побудова світового суспільства передбачає, отже, що «універсалістський вимір, носієм якого був раніше принцип територіальності, проявляється десь у іншому місці: що повага до іншого стає транснаціональною цінністю в період, коли жодна інституція не має змоги нав'язати її примусом».

Глобалізація чинить значний вплив і на саму людину. «Нова» система образів, що її поділяє заможний клас, начебто робить наголос на новій людині, яка, кажуть нам народиться зараз у планетарних мегаполісах такими якостями, як убезпеченість від шовінізму, здатність стрибати через кордони. Користуючись можливостями, які надає нова «технологічна всюдисутність» (мобільні телефони, супутниковий зв'язок, електронна пошта тощо), а також дивним станом піднесення, забезпеченим відчуттям того, що ти ні з ким і при цьому будь з ким, що ти спілкуєшся, не сидячи при цьому обов'язково віч-на-віч, людина глобалізації почувається в контакті з іншими та мобільною. Такий стан дає їй змогу узагальнювати мудрість кіл, що їх вона перетинає, та розвивати «міжкультурне» розуміння на півдорозі між усіма культурами.

Людина глобалізації переконана, що майбутнє кожного ліпитися в масштабі світу. У цьому сенсі вона - людство, яке до цього було розділене невіглаством та егоїзмом.

За М. Кастельсом, ця нова людина входить в міський світ, де міста розростаються, розпадаються і оточені величезними передмістями, які стирають відмінність між центром і сільською місцевістю. Вчора місто було місцем ринку, ярмарку тварин, грошової та банківської концентрації. Потім воно стало місцем роботи, шахти й заводу. Нині ні фінанси, ні економіка не вимагають малої відстані між суб'єктами. В середні віки найважливіше місце було біля головних воріт у місто. Потім це місце зайняли порт і вокзал. Нині велике місто розташовується навколо аеропорту і транзитних вокзалів, відкритих цілодобово. Міські простори замість гнучкості своєї багатополусної організації, що базується на фактичному стані постійного пересування, пропонують більш суворий порядок, замінюючи в такий спосіб щільність швидкістю. Акцент тепер робиться не так на облаштуванні публічних і приватних зон, як на інвестиціях для мобільних осіб [472].

У своїй праці «Нації та націоналізм» Е. Гелнер показує, що народження національної спільноти в XVII—XVIII ст. відбувалося переважно навколо системи єдиного, уніфікованого та централізуючого навчання, яке забезпечує поширення спільної та універсальної «великої культури» і яке дозволяє громадянинові вписатися «в певний тип поділу праці, який стає дедалі складнішим» [92, 48]. Саме тому, що сучасне суспільство, на відміну від сільськогосподарських суспільств, вимагає мобільності робочої сили та людей, здатних мати справжню технічну компетентність, «володіння» цією спільною культурою є перепусткою людини до повного громадянства. Під цим кутом зору, міжнародна мобільність працівників вищої ланки може сприйматися нині як спосіб формування відомчого патріотизму, який має перейти за межі національного розшарування і який в умовах глобалізації певної мірою нагадує функцію військової служби в розбудові держави-нації.

За Е. Гелнером, основним простором відтворення цього нового класу є школа, яка функціонує як орган мовного навернення до критичного дискурсу та дискурсивних методів переконання. Ця нова система образів освячує владу певної професійної компетентності, вона проти будь-якої форми влади, успадкованої тільки від сім'ї чи від грошей. Кожен має довести своїм особистим успіхом, що він заслужив своє народження. Індивід неначе відірваний від усіх успадкованих зв'язків і прив'язаний тільки до тих, які йому потрібні для використання його розуму. Успіхи математичного моделювання сприяють введенню раціональності економічного штабу в сферу академічних знань і накладають свої критерії науковості. Мінімізуючи важливість мовної і культурної компетентності локального характеру, математична економіка - наука спершу американська, являє собою, в певному сенсі, ядро асиміляції відмінностей.

Міжнародні школи й ліцеї постають як основні місця передачі цієї світової культури, де «діти, а також і їхні батьки, пізнають спочатку свою належність до специфічної групи Створювані для потреб «міжнародних» сімей, вони навчають дітей на замовлення», визнає А. С. Вагнер [Цит. за: 100, 264]. Не більш вагому функцію в даному аспекті відіграють й сучасні вищі навчальні заклади, які, окрім певних знань з дисциплін, що формують обрану студентом професію, виявляються й вагомими інститутами соціалізації, тобто сприяють набуттю молодими особами цінностей сучасної культури даного суспільства, а також всієї міжнародної спільноти. Ці ж навчальні заклади, які в управлінні повторюють загально цивілізаційні тенденції врядування зі значним посиленням ролі самоуправління, виявляються першими школами життя та самоствердження в суспільстві* .

Автори роботи «Соціологія глобалізації», підсумовуючи всі аспекти прояву глобалізації, зазначають, що вона характеризується наступними рисами:

* Дивись докладніше у статтях автора [267; 268].

а) у сфері економіки й праці: глибокий перегляд фордівського компромісу та прихід «інформаційної» революції (М. Кастельс) у результаті поєднання фінансових ринків, загального поширення «тайотівського» способу організації та майже планетарного розповсюдження капіталістичної економіки. Теза про те, що ця конфігурація може бути зведена до «мережевої» конфігурації, залишається проблематичною: функціонування великих фірм у мережах народилося не вчора, а світ, що зображається просто в термінах мереж, є світом без акторів;

б) у сфері політики: виникнення транснаціональних акторів, які, не ставлячи під сумнів потребу в існуванні держави-нації, зводять її до ролі стратегічного актора як у внутрішньому, так і в зовнішньому плані, позбавленого свого колишнього суверенітету і змушеного рахуватися з різноманітними спільнотами - частками громадянського суспільства, які більше не відповідають закритим територіям попередніх часів. У цій новій конфігурації релігійні групи, етнічні спільноти, діаспори та групи мігрантів відіграють дестабілізуючу роль, як це роблять на свій манер транснаціональні угруповання кримінальної злочинності. Питання більш ніж будь-коли стоїть про те, щоб опиратися проявам внутрішньонаціонального тиску та зберегти контроль над кордонами. І це зовсім не сприяє злиттю національних просторів у замирену економіку, а підсилює тиск у напрямку створення регулюючих регіональних союзів;

в) у сфері міжнародного порядку: нова обставина виникла після кінця холодної війни: активне подрібнення попереднього порядку на світ «обмежених суверенітетів»; непевність щодо здатності до регулювання міжнародних політичних інституцій з нескоординованими завданнями; збереження гегемонії Сполучених Штатів, але сумніви щодо їхніх можливостей бути регулятором; нарешті, неспроможність таких акторів, як Європа, Китай чи Індія, заперечувати або навіть просто конкурувати з цією гегемонією. Попри всі ці запитання, міжнародний порядок видається не «позбавленим сенсу», а таким, що потерпає від дефіциту регулювання, який

може сприяти поверненню підприємств, що прагнуть панування в регіональному масштабі;

г) у культурній сфері: виникнення нової глобалізаційної системи уявлень, що спирається на прискорення часу та звуження простору, з чого міжнародна еліта виводить обґрунтування своїх нових привілеїв у швидкоплинному, рухливому, інструментальному світі. Насправді нова повсюдна культура залишається міноритарною, і, зовсім не досягши масштабу чогось універсального, вона створює нині справжню дискримінацію. Розмови про збіднююче об'єднання наштотуються, крім усього іншого, на культурний опір спільнот, які, незважаючи на своє роз'єднання, являють собою опозиційні сили, вкорінені в території. Залишаючи осторонь упокорення, яке збільшує прагнення цих замкнених просторів і цих вимушених часовостей ставати стигматами тих, хто програє в глобалізації, можна констатувати проблему співіснування культур, їхньої «коаліції», беззаперечно, єдиної здатної - навіть ціною їхньої взаємної ворожості - підтримувати диференційні розходження, необхідні для автентичної світової цивілізації;

д) у соціальній сфері: набуття планетарного виміру того, що в ХІХ ст. звалося «соціальним питанням», що виводить на перший план руйнівні висліди політики, яка координується акторами Півночі щодо акторів Півдня, а також відчутне, широко визнане посилення нерівності, зокрема через світову політику структурної перебудови, запровадженої міжнародними інституціями. Хоч як парадоксально, поліпшення деяких показників ПРООН (ВВП, ВВП на душу населення тощо) супроводжується гігантським поглибленням нерівності, особливо в найзнедоленіших країнах Півдня [Див.: 235, 271-272].

Проведене дослідження сучасних аспектів прояву глобалізаційних змін в суспільстві лише доводить правильність роздумів А. Гальчинського щодо можливості розглядати глобалізацію як циклічний процес, як планетарний механізм, який органічно поєднує в собі, з одного боку, комунікаційний

інструментарій взаємодії Людина-Людина, з іншого – механізми взаємодії людини та людства загалом з природою та біосферою. Глобалізація у цій інтерпретації постає по суті як ексклюзивний інструментарій ноогенези, коеволюції Людини і Природи, розуму і матерії, забезпечення послідовної (поетапної) трансформації біосфери в ноосферу [90, 225].

На думку А. Гальчинського, глобалізація – це один із провідних механізмів примноження енергетичного потенціалу людини, надзвичайно дієвий інструментарій розвитку і самозбагачення особистості. «Впевнений, що в логіці глобалізованого процесу цей чинник є визначальним. Масштабність особистості зумовлена обширним її світосприйняттям, рівнем комунікативної планетарності її розуму та інтелекту, глибиною її інтегрованості в системні зв'язки, що реалізуються на глобальному рівні» [90, 226]. В цьому сенсі розвиток людини, цивілізаційного процесу, як і процесу глобалізації, - це взаємозалежні визначення. При цьому, не людина пристосовується до глобального, а глобальне в суспільстві та економіці відбиває зростаючий потенціал саморозвитку людини.

Така позиція розширює методологічну основу періодизації глобалізаційних циклів, їхнього аналізу як циклів мета системних перетворень. Вона є дещо відмінною від точки зору А. Тойнбі, який розглядав глобальний розвиток як «процес об'єднання людства в єдине світове суспільство», а також від відомих обґрунтувань І. Валлерстайном специфіки «світосистем», у Ф. Броделя – «світоєкономік», що відбивають логіку капіталістичної індустріалізації.

Виходячи з цього можна уявити таку триступеневу структуру вікових трендів (у термінології А. Гальчинського) глобалізаційного процесу:

1. Доіндустріальна глобалізація конглометаривного типу, яка функціонувала на засадах сумативних систем мова йде про системи, компоненти яких розвиваються на власній основі, залежать самі від себе, підпорядковуються автономним закономірностям, контактують на принципах горизонтальних зв'язків.

Йдеться про історичну епоху до початку 1500-х рр, до того, «коли люди почали жити під одним дахом», «відчувати себе членами єдиного суспільства». Уособленням цієї епохи були середньовічні міста, які функціонували фактично як незалежні держави, держави-міста і водночас взаємодіяли один з одним.

2. Утвердження світосистеми, яка реалізує себе на принципах системної цілісності, взаємозалежності її структурних компонентів на основі вертикальної субординації, їхньої поступової гомогенізації, втрати індивідуальних визначень і підпорядкування інтегральній якості.

Мова йде про системну гегемонію західного індустріального світу, капіталістичної світоєкономії, базовими інституціями якої став індустріальний тип економіки та капіталістичне суспільство. Надзвичайно важливу місію на даному етапі виконує «держава-гегемон», яка є однією з фундаментальних інституцій світо системи, її невід'ємною структурною ланкою.

Особливо значущими стають регулятивні функції держави-гегемона. «Не міжнародні інституції, а насамперед держава-гегемон перебирає на себе системно-регулятивну місію. Міжнародні інституції – лише її підручні, і це - не аномалія. Такою є об'єктивна логіка індустріальної капіталістичної глобалізації. Вона може подобатися комусь чи ні, однак нею не можна нехтувати. Ідеальною ситуацією для світо системи як структурно-цілісного утворення є існування домінуючої держави, достатньо сильної для того, щоб визначати правила гри і слідкувати за тим, щоб вони виконувалися до кінця. Це не означає, що держава гегемон може все. Однак це означає, що вона може заперечити зміни правил з боку інших» [90, 229].

Важливо враховувати і світоглядні передумови відповідного циклу глобалізаційних перетворень. Ми не торкаємося релігійних аспектів цього процесу, ролі християнства, хоча їхня значимість особливо вагома. «З точки зору логіки нашого аналізу особливо важливим є те, що початкові формування індустріальної світосистеми передувала епоха Відродження,

перехід від середньовічної культури до культури Нового часу, ренесанс світоглядних надбань античності, віри у безмежні можливості людини, її волі та розуму» [90, 229].

3. Плюралістична глобалізація - сучасний етап глобалізації, який знаходиться в стані ствердження.

Йдеться про конституювання якісно нових інституційних (економічних і неекономічних) механізмів самодостатності системо утворювальних елементів нової глобальної спільності. Мова йде про «зміну стратегічної спрямованості загального вектора глобальної еволюції – його домінуючим началом все більшою мірою ставатиме процес децентралізації, утвердження пріоритетності горизонтальних артикуляцій глобального простору, його гетерогенізації» [90, 230].

Можна виділити декілька напрямів децентралізації. Йдеться, насамперед, про прогресуючий процес суверенізації особистості, посилення її самодостатності, творчого потенціалу, креативної функції людини, про її перетворення в дієвого, свідомого суб'єкта цивілізаційного процесу. Саме це суттєвим чином змінюватиме архітектуру глобалізаційного процесу, його функціональну та інституціональну логіку.

Все більше вдається в знаки й інший принципово значущий процес децентралізації – завершує каденцію капіталізм, історичні межі якого визначаються протяжністю індустріалізму. «Девальвація капіталістичних цінностей – це водночас і демонтаж ієрархічності глобальних процесів» [90, 231]. В цьому ж контексті можна вести мову й про втрату домінантної місії європоцентризмом, про велике відродження Сходу, про перехід від однополярного до багатополярного світу, тощо.

Світ розвивається і далі розвиватиметься на основі подвійної логіки – логіки поєднання індивідуалізації та уніфікації глобальних перетворень. Відстежуючи дезінтеграційні процеси глобальних перетворень, ми не повинні випускати з поля зору й протилежні процеси, що формують потенціал взаємодії системно неоднорідних субстанцій і зближення суб'єктів

зростаючої самодостатності. Зрозуміло, що таке зближення можливо лише на якісно новій інтеграційно-комунікаційній основі.

Мова йде про перспективи становлення нової багато форматної, різновекторної, неієрархічної, асиметричної коеволюційної глобальної спільності, які Д. Белл називає «епохою роз'єднаності», М. Гарт та А. Негрі – епохою множинності, що не підлягає уніфікації, М. Кастельс – епохою інформаційних мереж, З. Батман – плінною сучасністю, Ф. Фукуяма – жмені піску, М. Чешков – новою конгломеративністю, невизначеною множиною, А. Гальчинський – плюралістичною глобалізацією. Людству ще належить освоїти принципи такої нової взаємодії та імплементувати їх у практику своєї діяльності.

Отже, розглядаючи політологічний вимір глобалізації та її впливу на контекст здійснення державної політики в сучасних країнах, можна зробити наступні висновки:

По-перше, під глобалізацією політичній теорії розуміють процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції, основними характеристиками якого є: світовий поділ праці, міграція в масштабах всієї планети людських, виробничих та фінансових ресурсів, а також стандартизація законодавства, зближення культур різних країн. В політиці це проявляється як певний «занепад» державної влади та перенесення акцентів на глобальні міжнародні організації та навпаки, локалізація влади на рівні міста-держави, що управляється за допомогою самоврядності.

По-друге, глобалізація призводить до стирання національних кордонів сучасних суверенних держав, примушуючи останні з метою збереження своєї ідентичності інтегруватися в більш впливові об'єднання.

По-третє, глобалізація призводить до появи нового типу соціально-політичних зв'язків, в якості яких постають мережі, засновані на основах самоврядності, незалежності та слугуванні власним цілям існування. В умовах пострадянського простору, де політичні інститути демократичного врядування не набули усталеності та не користуються повагою та довірою,

мережі можуть виступити компенсаторами таких інститутів, а пізніше утворити на їх основі нові політичні інститути.

По-четверте, глобалізація сприяє формуванню нового типу людини, яка позбавляється успадкованих традиційних соціальних зв'язків та вступає у нові виключно користуючись принципом необхідності та доцільності такого. Світ та комунікації для такої людини перетворюються на засоби досягнення власних цілей та успіху.

По-п'яте, глобалізація поряд із державою-нацією виводить на міжнародний простір взаємодії нових політичних акторів, які перетворюються на повноправних суб'єктів міжнародної політики, а також вимагають узгодження дій та прийняття рішень щодо питань публічного характеру за їх погодженням.

По-шосте, характер змін, що відбувається в сучасному світі стверджує тезу про циклічність самої глобалізації, в основі якої лежать не економічні детермінанти, а саме розвиток Людини, який й обумовлює розвиток економіки та світу. Зараз суспільство знаходиться в стані переходу від другого етапу (тренду) глобалізації, який визначається провідною роллю держави-гегемона та капіталістичним, індустріальним способом виробництва, до нового, який тільки формується, має багато визначень, однак, характеризується процесами децентралізації, втратою державою свого провідного місця в економіці та суспільно-політичному процесі, занепадом капіталізму та становленням багато форматної, різновекторної, неієрархічної глобальної спільності.

3.2. Ідейно-політичне підґрунтя формування та здійснення державної політики сучасних країн

При всій непередбачуваності політичних взаємодій, обумовлених різницею в цілях та інтересах учасників політичного процесу, існує певна заданість їх дій, підпорядкованість певній логіці. Цілісність суспільства та політичний порядок при існуванні різнорідних, а інколи й протилежних інтересів соціальних груп, здатність досягати консенсусу та просувати суспільство шляхом прогресу здатні політичні ідеології. Діяльність людини завжди має цілеспрямований характер, а політична діяльність тим більше. Вона конкретно орієнтована, будь то голосування на виборах, частина в політичних акціях чи робота в представницьких або адміністративних органах.

Спрямованість та способи політичної діяльності задаються тими уявленнями про бажаний устрій суспільства та пріоритетні цінності, які визначають сутність людських дій. Твердження відносно цінностей та фактів, які є актуальними для конкретної соціальної групи, індивіда, партії та такі, що виражають їх інтереси, називаються ідеологією.

Звернення до проблематики ідеології є актуальним на загальнотеоретичному рівні, беручи до уваги зміни геополітичного простору, руйнування біполярності світу (у тому числі ідеологічної), глобалізаційні процеси і динаміку світового інформаційного простору. Цивілізаційні зрушення, що відбуваються, призводять до активного пошуку нового формату ідеологічних систем, політики «нового шляху».

Поняття «ідеологія» пов'язано з діяльністю групи французьких філософів ліберальної орієнтації кінця XVIII ст., яких називали ідеологами. До них відносять Е. де Кондильяка, П. Кабаніса, Д. де Трасі, К. Гельвеція та ін. Жоден з них не пов'язував з даним поняттям негативного значення. Ідеологи решучим чином піддали сумніву раціоналістичну традицію в наукових дослідженнях того часу, вважаючи, що виникнення ідей та їх

розвиток дають гарантії того, що ми не наробимо помилок в процесі отримання знань та висування суджень. Знання – це процес індуктивного узагальнення на основі окремих уявлень.

Сам термін «ідеологія» вперше з'явився в роботі А. Дестута де Трасі «Елементи ідеології». В його розумінні ідеологія має на меті відкрити джерело наших актів пізнання, їх достовірності та меж. Політичні аспекти ідеології серед ідеологів найкраще представив Гельвецій. Він вважав, що як політика, так і правознавство та етика, повинні вписатися в утилітарний характер дій, що мають на меті звести до мінімуму неприємні почуття та довести до максимуму приємні. Звідси переконання, яке характерне для Дж. Бентама, а пізніше Дж. Мілля, що завдяки вільному вираженню індивідуальних потреб відбудеться гармонійна компоновка їх в один загальний суспільний інтерес, який є простою сумою індивідуальних дій. Це ж означало би реалізацію принципу обмеженого уряду, а також здійснення прогресу в результаті освіти.

Наполеону, який створив, а потім сам і закрив Національний інститут у Франції, де працювали ідеологи, ідеологія завдячує негативному значенню. При зіткненні з ліберальним середовищем, він назвав ідеологів такими, що живуть неземним життям політичних вигадців та мрійників.

Карл Маркс в своїй праці «Німецька ідеологія» вводить поняття ідеології як системи неправдивих ідей, обумовлених місцем в суспільній та класовій структурі. Ідеологія як інструмент «надбудови» перетворюється на виправдання панування правлячого класу і як така має другорядне значення по відношенню до базису. Ідеологія окремою людиною є свідомим набором неправдивих фантазій, створених панівним класом з метою маніпулювання та контролювання мас трудящих. Саме тому ідеологія дозволяє пануючому класу продовжити своє правління на тривалий час.

Так ідеологія стає свідомим або несвідомим викривленням бачення фактів з метою виправдання панування даного класу. За висловом Ф. Енгельса, ідеологія – це «неправдива свідомість». Твердження про те, що

«неправдива свідомість» може стати основою колективної дії підказує, що ідеї та ідеологія володіють певним ступенем автономії по відношенню до економічних чинників. К. Маркс та Ф. Енгельс поставили проблему зв'язку між суспільним базисом, його функціональними умовами та змінними, які впливають на викривлення ідей. К. Маркс розробив певну діалектичну модель оцінки суспільних фактів, яка протиставляє суму об'єктивних фактів їх викривленню в межах свідомості. Тому ідеологія перестає бути засобом, який служить пізнанню наукової істини, натомість вона стає не тільки перешкодою на шляху пізнання дійсного стану речей, а також і на шляху до історичної справедливості. Тому ідеологія вже являється засобом дії в соціальному плані, а не інструментом пізнання, і в якості такої представляє собою певний комплекс колективних уявлень.

Для такого висновку дуже важливим є та відмінність, на яку вказував Дж. Сарторі в статті «Політика, ідеологія та системи вірувань». Коли справа доходить до співпоставлення проблем ідеологій, то тільки шляхом розкладу ідеології на первинні елементи можна зрозуміти конкретне значення. «Чим частіше використовують слово ідеологія для визначення того, що раніше називали філософією, теорією, доктриною, ідеями, ідеалами, віруваннями, поглядами, міфами, утопіями та іншими спорідненими словами, тим частіше ми створюємо слово – Левіафана, всепожираючого монстра» [Цит. за: 158, 409].

Дж. Сарторі вважає доцільним додати слово «ідеологія» до близьких до нього термінів, тоді стає зрозумілим те, що ідеологією не є, а те, що в свою чергу, дозволяє емпірично оцінити дане поняття. Для того, щоб полегшити розуміння поняття «ідеологія» необхідно розділити ідеологію в політиці та ідеологію в науці. В першому випадку ми концентруємося на діяльності – і проблема полягає в ефективності, в другому ми концентруємося на мисленні - і проблема полягає в принциповості.

Протиставляючи між собою раціоналізм та прагматизм, Дж. Сарторі вказує на раціоналістичну природу походження ідеологій. Згідно з

Дж. Сарторі, з раціоналізмом ми маємо справу тоді, коли (1) дедуктивна аргументація переважає над фактом та його перевіркою; (2) доктрина переважає над практикою; (3) принцип переважає над конкретним випадком; (4) цілі переважають над засобами; (5) перцепція (сприйняття) підкорена доктрині. Тобто, раціоналістична позиція заснована на аргументації, що якщо практика є хибною, то щось не те з практикою, а не з теорією [Див.: 158, 409-410].

Раціоналістичний розум піднімається на більш високий рівень пізнання, ніж емпіричний розум, особливо в абстрактному плані. Це передбачає, що раціоналізм розуміє та описує в категоріях світогляду відносно ширший діапазон задач. Цю якість Дж. Сарторі назвав «всебічністю». Ідеологія витікає з культурної матриці раціоналізму. В ідеологічній системі переконань упор робиться на цілі, а не на засоби. Саме тому ідеологіями можна розуміти не тільки як жорсткий та догматичний підхід до політики, але й як доктринерський погляд на політику, заснований на принципах.

Ідеологія – це система переконань, заснована на елементах, які характеризуються сильним афектом та закритою структурою пізнання, а в такій якості ідеологія є важливою змінною, що пояснює конфлікт, консенсус та єдність. Ідеологія також являється фундаментальною складовою, що пояснює мобілізацію мас та маніпулювання ними. Політичний конфлікт головним чином залежить від того, які елементи та як розташовуються в межах народного співтовариства.

Характерним є те, що роботи англосаксонських політичних філософів, засновані на іншій культурній традиції – прагматизмі, підтримуються імперативом досвіду та індуктивним методом. Вони досить рідко звертаються до ідеології. В сфері їх інтересів знаходиться сфера особливих поглядів, які можуть перейти на рівень політичних позицій, або навіть політичних переконань. В той же час, вони не знаходять пояснення в дослідженні цілісних пізнавальних структур, таких, як груповий «облік

політичного світу» або індивідуальний світогляд. Політика є результатом пріоритету дій над ідеєю, тому політичні ідеології сприймаються з підозрою.

Постаючи в онтологічному аспекті одним із базових соціальних інститутів, ідеологія в умовах стабільно діючої соціальної системи виступає основою суспільної інтеграції і консенсусу, а в умовах суспільства, що трансформується, – однією із значущих детермінант напрямку і характеру транзиту. Причому, якщо в соціально-стабільних суспільствах демократичної орієнтації вплив ідеології на суспільну свідомість послаблюється, то в суспільствах, які переживають процес модернізації чи вибору шляхів подальшого розвитку, ці засоби духовної мобілізації відіграють зростаючу роль. Ще М. Вебер визначав ідеологічне конструювання як механізм «легітимності»: суспільство утримується як єдине ціле не просто через практичну необхідність та спільні інтереси; його поєднує ідея, яка виправдовує встановлений соціальний порядок [69, 511-534].

По-іншому ставиться до досліджуваного предмета засновник теорії соціології знання К. Мангейм. У своїй книзі «Ідеологія і утопія» (1929) він формулює основи власної теорії ідеології, виходячи з розгляду проблеми пізнання в контексті суб'єкт-об'єктних відносин, причому з опорою на суб'єкта як основу об'єктивного існування. «Ідеологіями, – пише Мангейм, – ми називаємо ті трансцендентні до буття уявлення, які *de facto* ніколи не досягають реалізації свого змісту» [233, 19]. Історія суспільної думки, у викладі К. Мангейма, є перманентним зіткненням «часткових ідеологій», тобто явно спотворених уявлень про соціальну дійсність. За К. Мангеймом, будь-яка ідеологія являє собою апологію існуючого ладу, виражає погляди класу, зацікавленого в збереженні статус-кво. Офіційним поглядам протистоїть така ж необ'єктивна й упереджена утопія, що виражає погляди опозиційних верств. У разі приходу останніх до влади утопія автоматично перетворюється на ідеологію.

Аналіз історіографії ідеологічної проблематики, починаючи з праць де Трасі і закінчуючи поглядами на проблеми ідеологій постмодернізму,

структуралізму, комунікативної філософії, герменевтики тощо, свідчить про те, що універсального визначення ідеології не існує, оскільки ідеологія перебуває на різних рівнях, в різноманітних типах, формах та видах, а ідеологічні явища багатоманітні та багатофункціональні. Щоб сконструювати загальне робоче визначення ідеології, нами взято до уваги, що більшість складних явищ суспільного життя визначається двома шляхами: через зовнішні ознаки, що найбільш характерні для нього, або через основну сутнісну функцію самого явища.

Особливістю досліджень ідеології у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. є розуміння її не як тотальної системи ідей, а як вираження їх плюралістичної множини. Дискусії про природу ідеології не припиняються і сьогодні. По-перше, за своєю природою ідеологія не є плодом лише «чистої» розумової рефлексії і наукового пізнання, вона завжди – результат теоретичного усвідомлення крізь призму соціальних інтересів та самосвідомості. У цьому контексті точним є визначення поняття ідеології відомого вітчизняного науковця І. Варзара, який наголошує, що ідеологія проявляється як «сукупність ідей та поглядів людей на власні відносини та інститути в певній сфері життєдіяльності, де вони об'єктивують власні потреби та інтереси» [68, 73]. По-друге, це її ціннісна природа. Більшість дослідників акцентують увагу саме на ціннісних аспектах ідеології, проте позиції науковців різняться у тому, цінності якого суб'єкта відображає ідеологія: цінності певної групи чи усього суспільства.

На нашу думку, за зовнішніми ознаками, ідеологія – це:

- сукупність або система ідей, що циркулює в суспільстві, явище суспільного життя, ментальний конструкт, що народжений свідомістю (індивідуальною, груповою, національною тощо);
- інтелектуальний продукт, вироблений ідеократією, що «матеріалізується» в політичних програмах, на сторінках наукових, публіцистичних творів, в ЗМІ, у мовленнєвій риторичі тощо.

- суспільний інтегратор і координатор у відцентрово спрямованій свідомості окремих соціальних груп. Як держава виступає інтегратором і координатором суспільного буття, так ідеологія є координатором та інтегратором свідомісного та світоглядного полів, що взаємодіють і взаємозалежать від потреб, інтересів та цінностей людського життя*.

Ідеологічна структура, таким чином, є визначальною силою функціонування і розвитку всіх систем соціосфери. Яка ідеологія, таке й суспільство, що засноване на цій ідеології. «Динамічно розвивається те суспільство, яке має ідейний стрижень, зрозумілий кожному громадянину. І якщо ідеологічна структура руйнується, а замість неї нічого не виникає (як це трапилося в Україні після 1991 року: із заборною КПУ була зруйнована ідеологічна структура українського суспільства), то суспільство стагнує, а потім розкладається, перетворюючись у кримінальне утворення з деградованими індивідами, які перебувають на стадії не лише духовного, а й фізичного виродження» [191, 15].

Вагомим аспектом аналізу сучасних ідеологій та їх впливу на державну політику є дослідження суб'єкту ідеології. Суб'єкт ідеології має складну внутрішню структуру, елементи якої визначаються мірою їх участі в генерації ідей, формуванні ідеологічних принципів та їх реалізації у соціальній дійсності. Виходячи з цього, в суб'єкті ідеології, на переконання В. О. Тарана, можна виділити два основних компонента: ідейно-генеруючий та ідеолого-формуєчий.

Ідейно-генеруючий компонент суб'єкта ідеології складає та основна частина конкретно-історичної соціальної групи, що виступає найбільш стійким носієм певної системи духовних цінностей та групових інтересів. У межах цієї частини формується самоусвідомлення її членами своєї групової ідентичності, свого реального і бажаного соціального стану, суспільної та історичної ролі. Це створює відповідне підґрунтя для переважно ірраціональної генерації певних соціальних ідей, які, як правило, на основі

* Дивись докладніше у статтях автора [261; 272].

ідеалізації власних групових особливостей (соціально-економічних, етнонаціональних, культурних, психологічних і т. ін.) відображають суб'єктивне прагнення членів даної групи до збереження або покращення свого політичного, економічного, соціального або культурного становища.

Ідеолого-формуєчим компонентом суб'єкта ідеології виступає інтелектуальна частина соціальної групи. Її представники здійснюють раціональне обґрунтування ідей, поглядів і теорій, що відображають суспільне буття, місце і роль даної конкретно-історичної соціальної групи в існуючій системі суспільних відносин. Фактично це інтелектуальний і політичний авангард соціальної групи, який хоча й не є тотожним цій групі і часто являє собою окреме соціальне утворення, проте знаходиться з нею в єдиному гомологічному ряду.

Крім того, в структурі суб'єкта ідеології важливе місце займає соціально-вольовий фактор. Він пов'язаний із світоглядно-культурним і соціально-психологічним станом соціальної групи, визначаючи її політичну готовність до активної діяльності з реалізації своїх соціальних ідей, ідеалів чи ідеологічних принципів.

Становлення суб'єкта ідеології можна уявити як процес формування і гармонізації розвинутих ідейно-генеруючого та ідеолого-формуєчого його компонентів, які при наявності соціально-вольового фактора спроможні набути соціально-активного, соціально-дійового характеру [Див.: 415].

Як зазначає В. О. Таран, формування суб'єкта ідеології в сучасних країнах пострадянського простору відбувається, перш за все, в площині перерозподілу власності, боротьби за владу (або політичного домінування) та вибору і відстоювання певної системи цінностей або культури як світоглядно-духовного та етнонаціонального феномена. Проблема формування суб'єктів ідеології в нинішніх умовах пов'язана із загальним процесом перебудови всієї системи суспільних відносин, що тягне за собою в соціальному плані деформацію попередньої соціальної структури і формування нової, більш адекватної змістові суспільних змін, а в

духовному - трансформацію існуючої системи цінностей і пошуки нових світоглядно-ідеологічних пріоритетів.

Однак, динаміка суспільних зрушень та їх суперечливий характер ускладнюють і процес соціального структурування в суспільстві, і процес формування світоглядно-ціннісних пріоритетів. Результатом є внутрішня строкатість практично всіх соціальних прошарків та розмитість їх ідеологічних орієнтацій. Це визначає загальний стан суб'єктів ідеології в сучасній Україні, яких характеризують як функціонально слабкі ідейно-генеруючий та ідеолого-формуючий компоненти, так і недостатність соціально-вольового фактора [Див.: 415].

Науковці акцентують увагу переважно на визначенні «політичної ідеології», яку розглядають як систему концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, що віддзеркалює інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики. Таким чином, політична ідеологія – це сукупність нормативних ідей, які формують ідеал та покликані забезпечити масову підтримку таких ідей через агітацію на їх користь [3, с. 49].

На думку американського політолога Ф. Гросса, у політичній ідеології існують основні цінності («10 християнських заповідей», «Загальна декларація прав людини»); допоміжні, або інструментальні цінності, корисні при певних обставинах, але не обов'язкові для всіх (надійність, пунктуальність, коректність, чесна гра, прибуток, уміння одягатися із смаком), – що допомагають людині підтримувати відносини з суспільством і робити політику, а також абсолютні цінності (свобода, рівність, справедливість). Виходячи з цього розуміння, Ф. Гросс доходить висновку, що при проведенні реформ необхідно чітко уявляти собі цінності даного суспільства, бо більшість реформ, як правило, проводяться за допомогою тиску. І тому важливо враховувати, зміна яких цінностей не викличе спротив

з боку суспільства, а якими цінностями не можна нехтувати, бо це може породити соціально-політичну напругу [Див.: 304].

Можна виділити декілька різних підходів щодо тлумачення політичної ідеології. Так, наприклад, сучасний російський учений О. Соловйов виділяє політичну ідеологію окремо від ідеології взагалі, синтезувавши різні підходи до цього поняття: «Це певна доктрина, яка реабілітує домагання влади (або її використання) тієї або іншої групи осіб, що добивається відповідно до цих цілей підпорядкування громадської думки власним ідеям» [399, 335]. В енциклопедичних виданнях можна зустріти також визначення політичної ідеології як «специфічної» форми політичної свідомості, системи поглядів на владу, державний устрій і способи їх регулювання». М. Селіджер вказує на орієнтовність політичної ідеології на певний результат: «...політична ідеологія орієнтована на негайні політичні дії, що пов'язано з її безпосереднім залученням до політичного процесу, вимогами тимчасових компромісів, необхідністю добитися максимальної підтримки, внаслідок чого фундаментальні принципи, що складають зміст ідеології, мають більш тенденційний, менш об'єктивний характер, ніж їх теоретичні моделі і філософські підстави...» [Див.: 244, 172].

Вітчизняний дослідник Є. Риженко визначає «рукотворність» ідеології як одну з її рис. Мається на увазі те, що ідеологічний концепт як такий ніколи (на відміну від інших елементів культури чи масової свідомості) не виникає стихійно, а завжди є результатом цілеспрямованих зусиль окремих людей: теоретиків, політиків, мислячих представників соціальних груп, тобто - ідеологів. Означений концепт може створюватися і за наявності адекватного запиту «знизу», з боку суспільства, і без такого запиту, скажімо, з метою гальванізації відповідних суспільних настроїв, проте у будь-якому разі об'єктивно він виступає інструментом соціальної інженерії. В цьому контексті можна вести мову саме про свідомий процес створення інтегративної ідеології [355].

Визначаючи на теоретичному рівні співвідношення між ідеологією та державною політикою, зазначимо, що ідеології представляють собою практичні проекти, які складають підґрунтя політичним стратегіям і тактикам, моделям політичної діяльності, що мають призначенням своїм трансформувати реальний світ. Будь-яка державна політика – це сукупність дій суб'єкта публічної влади, наділеного урядовими правами*, а будь-яка політична активність має в основі своїй певну ідею, засновану на ідеалах та цінностях такої дії для даного суб'єкта. Політика, побудована на ідеології, полягає в спрямуванні розвитку суспільства за тим чи іншим сценарієм, передбаченому такою ідеологією.

Погляди багатьох науковців сходяться на тому, що у будь-якій ідеології закладено інтеграційний потенціал, тобто здатність до гармонійного об'єднання соціальних явищ у єдине ціле. На сьогоднішній день склалося кілька підходів щодо теоретичної інтерпретації даної проблематики. У структурному функціоналізмі (Т. Парсонс) інтеграція розглядається у контексті ідеї структурної детермінації гомеостазу соціальної системи: розвиток соціальної системи відбувається за принципами диференціації й ускладнення, де інтеграція розуміється як вироблення єдиних функціональних і ціннісних підстав для вбудовування нових елементів у систему.

В активістських парадигмах (Е. Гідденс) вона трактується через контекст ідей соціальної взаємодії, при якій важливим є визначення реального соціального агента – суб'єкта соціальних змін і інтегративної динаміки. Такий агент, що володіє властивістю суб'єктності, є автором своїх дій, господарем своїх слів, заяв і намірів і, оскільки він є соціальним, мережа внутрішніх взаємодій має стійкість і певну ефективність, підпорядковану деякій інтегруючій, чи солідаризаційній, ідеї.

Постмодерністська парадигма (З. Бауман, В. Руднев) розглядає інтеграцію як посилення комунікації між різними «співтовариствами

* Детальніше про сучасне визначення державної політики дивись в роботі [2]

дискурсу», як полегшення перекладу тверджень однієї культурної традиції на мову іншої. Інтегрованість виникає на зразок калейдоскопічних візерунків взаємних очікувань, розуміння і нерозуміння, а не з рівноваги і функціональності елементів [59, 129].

Безумовно, кожен з розглянутих підходів має свої переваги й недоліки. Об'єктивним на нашу думку буде комплексне поєднання засад структурно-функціоналістської, активістської та постмодерністської парадигм. Нашу думку поділяє й більшість українських дослідників ідеології, зокрема М. Остапенко [304]. У нашому випадку інтегративний потенціал ідеології повинен виробитися як єдина функціональна і ціннісна основа для вибудовування різних її елементів в цілісну систему (тут можна цілком погодитися з представниками структурного функціоналізму), у той же час цей процес має носити суб'єктивний характер і бути проявом соціальної взаємодії (на чому наголошують прихильники активістських парадигм), а проявлятися він буде як створення ненасильницьких форм комунікації між представниками різних ідеологій, як посилення даної комунікації (що є одним із головних постулатів дослідницьких позицій постмодернізму).

Розглядаючи здатність ідеології до інтегративності в межах сучасних суспільств, важливо усвідомлювати, що суспільне ідеологічне поле є складною системою, структурні елементи якої знаходяться у певній ієрархії та взаємодії. «Середовищем», де під впливом масової свідомості та громадської думки виникає суспільна ідеологія, є поле суспільної психіки. В свою чергу, суспільна ідеологія – це багаторівневе утворення, що перетинається з ідеологічним полем глобальних цивілізаційних цінностей.

Український дослідник І. І. Смагін вважає, що перший за обсягом рівень суспільного ідеологічного поля займає саме інтегративна ідеологія, яка поєднує в собі загальнолюдські, суспільні, державні цінності, виступаючи носієм ідеологем суспільного і державного ладу. Другий рівень суспільного поля складають ідеології, котрі поділяються за сферами людської діяльності та їх новоутворення (політичні, релігійні, професійні

тощо). Третій рівень представлений локальними ідеологіями (ідеологія фірми, ідеологія рекламної кампанії тощо) [393].

Думку І. І. Смагіна щодо провідного місця інтегративної ідеології в суспільному ідеологічному полі поділяє й Г. Балл, який у структурі ідеологічного простору виділяє два рівні і вказує, що перший рівень «має становити об'єднувальна ідеологія, що покладається в основу державної політики, а також освіти і виховання». На думку автора, така ідеологія являє собою бажану сферу ідейного консенсусу основних суспільних і політичних сил і водночас систему базових цінностей і принципів світосприйняття [25, 30]. Об'єднувальна ідеологія, за Г. Баллом, має бути гуманістичною, антидогматичною й доповнюватися в житті суспільства специфічними ідеологіями другого рівня. Їх обирають окремі політичні, релігійні, професійні та інші спільноти відповідно до своїх інтересів, уподобань і традицій, але не заперечуючи при цьому основних положень об'єднувальної ідеології. Таким чином, на думку науковця, можна вести мову саме про об'єднувальну ідеологію, а не лише про здатність до інтеграції, як одну з ідеологічних функцій.

М. Ільїн визначає інтегративну ідеологію як утворення, що ґрунтується не на змістовних, а на формальних і структурних моментах – процедурах, правилах, абстрактних настановах [172, 35].

Відзначимо, що в наукових джерелах зустрічаються різні варіанти назви подібної ідеології, як-от об'єднавча, інтегративна, консолідуюча (або ідеологія консолідації), державотворча. Погоджуємося з думкою М. Остапенко, яка вважає, що найбільш вдалою є назва «інтегративна ідеологія», оскільки саме процес інтеграції, тобто об'єднання ключових конструктивних цінностей в єдине ціле, несе стрижневе навантаження і відіграє ключову роль у процесах консолідації суспільства. Інтегративна ідеологія не повинна обмежуватися змістом тієї чи іншої доктрини, а має забезпечити умови їхнього співіснування, їхнього діалогу [Див.: 304].

Сутнісною ознакою інтегративної ідеології, на думку вітчизняного дослідника Є. Риженка, є система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, що склалася на основі гармонійного об'єднання цінностей, запозичених з різних ідеологій, у єдине ціле шляхом створення та поширення різних форм комунікації між ними. Ця система є специфічною формою раціоналізації світу і життя, вона дозволяє людині знайти «стійкі» точки орієнтації для своєї діяльності і виробити сукупність цілей і цінностей, до яких можуть апелювати індивіди [356].

Інтегративна ідеологія – це не універсальна сума окремих елементів різних ідеологій, не ідеологеми політичних партій, а перш за все цінності та ідеї, що поширені в суспільстві.

Процес формування ідеології досить складний і двосторонній. З одного боку, ідеології всіх рівнів формуються суб'єктами суспільного життя, а з іншого – усі вони (суб'єкти) зазнають певного ідеологічного впливу держави. Інтегративна ідеологія жодним способом не заперечує ідеологічного плюралізму, який є основою ідеологічного поля для буденних, політичних, релігійних, економічних, професійних та інших цінностей та ідей, що живлять інтегративну ідеологію. Цивілізоване розуміння ідеологічного та політичного плюралізму в умовах демократичного суспільства полягає в підході, коли плюралізм, за словами І. І. Смагіна, – це «не розхитування напівзатопленого човна на глибокій воді, а старт суб'єктів ідеологічного життя з одного майданчика і в одному напрямку, але різними шляхами» [393, 281]. Саме такий концепт покладено в розуміння інтегративної ідеології, яка об'єднує суспільство і поєднує цінності різних ідеологічних напрямків і течій.

На сучасному етапі не втратила і не втрачає своєї актуальності ідея про необхідність обґрунтування та формування інтегративної ідеології як своєрідного мобілізаційного фактора процесів державотворення та становлення громадянського суспільства, особливо в Україні. Вона має бути, перш за все, реальним та зрозумілим набором цінностей, що сприймаються

більшістю членів суспільства. На наш погляд, пріоритетною основою для інтегративної ідеології виступає національна ідея як феномен, що на відміну від політичних ідеологій, має більш широкий – культурно-ціннісний характер.

Державна ідеологія – це ідеологія, що визнана єдино вірною в державі і яка не дозволяє існування опозиційних ідеологій. Поняття «ідеологія державотворення», на думку І. І. Смагіна, означає сукупність ідей, цінностей, принципів, та на відміну від поняття «філософія державотворення» - певної мотивації, риторики стосовно організації держави [Див.: 392].

Державницька ідеологія - це сутнісна характеристика основної спрямованості будь-якої ідеології суспільного ідеологічного поля на підтримку цінностей національної державності. Держава як особлива форма організації суспільства, що побудована на певних ідеях та засадах при формуванні своїх структур та в ході їхнього функціонування, при визначенні найближчих та перспективних завдань свого розвитку не може не виходити з певних ідеологічних концепцій. Саме вони і складають «ідеологію функціонування держави». Ця ідеологія є системою ідеологем, що витікають з конституції держави та чинного законодавства і які держава зобов'язана підтримувати та впроваджувати через свої органи в процесі функціонування з метою збереження цілісності суспільства та його інтегрованості.

Ідеологія функціонування держави є ідеологією офіційною. Ця ідеологія може стати обов'язковою ідеологією, якщо її ідеологеми будуть впроваджуватись шляхом державного примусу (як у тоталітарних державах), і тоді вона перетворюється в державну ідеологію.

Ідеологія функціонування правової демократичної держави формується на основі державницької ідеології суб'єктів громадянського суспільства, які через механізми демократії формують державні органи та впливають на державну політику. Саме таку державницьку ідеологію ми можемо визначити як інтегративну.

Необхідність існування інтегративної ідеології в державах перехідного типу, якими є на даний момент переважна кількість країн пострадянського простору, визначається тим, що саме при переході від однієї моделі суспільного устрою до іншої визначальною є роль держави, котра формує засади для виникнення громадянського суспільства, для реформування держави в правову і соціальну та інтегрує суспільство, що в процесі становлення та перетворення в громадянське стає плюралістичним.

Становлення громадянського суспільства супроводжується поліідеологічністю, але процес державного керівництва суспільними справами повинен проходити в межах певної інтегративної ідеології.

Інтегративна ідеологія, з одного боку, - це державницька ідеологія суб'єктів суспільно-політичного життя, оскільки ідея державності на даному історичному етапі є провідною для нашого суспільства. З іншого боку, ця ідеологія підсилюється впливом держави і отримує риси ідеології функціонування держави. Інтегративна ідеологія охоплює сферу взаємодії держави і суспільства, і ця сфера є сутнісним стрижнем життєспроможності політичної нації. Саме тут виникає певна проблема: в процесі переходу суспільства від однієї якості до іншої держава є «суспільним поводителем» і постійно трансформується відповідно до визначених ідей. Тому необхідне ідеологічне забезпечення «переходу», і державу як інституцію не можна виводити за межі ідеологічного поля.

Зауважено, що на сучасному етапі державна політика формується під впливом ідеологем інтегративної та професійно-управлінської ідеологій, тому дослідження інтегративної та управлінської ідеологій, які мають безпосереднє відношення до процесу творення державної політики в країнах пострадянського простору є важливим.

Політичні ідеології, що впроваджуються лідерами політико-управлінської еліти в країнах пострадянського простору, акцентуються на раціональному спектрі політичних ідеологій і, в свою чергу, повинні лягти в

основу інтегративної ідеології, яка складається не лише з ідеологем партій, але й з цінностей та ідей, що поширені в суспільстві.

Вплив ідеології на процес творення та здійснення публічної влади, а отже, і на державну політику, простежується протягом всього історичного розвитку державної політики та форм її здійснення. Перші ознаки значного впливу ідеології на формування державної політики та вирішення державних справ можна спостерігати в Європі ще за часів поширення християнства, тобто наприкінці доби Давнього Риму. Цей процес, особливо після створення умов сприяння розвитку християнства з боку правлячих сил, відбувався досить складно і суперечливо. Боротьба між язичтвом і християнством знайшла відображення і в державному управлінні, оскільки прибічники різних релігійних поглядів, причетні до державних справ, продовжували кожен по-своєму впливати на формування світогляду окремих верств населення.

Досить яскраво простежується вплив церкви на діяльність владних структур та їх посадових осіб у період Середньовіччя. В ті часи взаємовідносини між державою і релігією та між державними особами і службовцями церкви складалася по-різному. Це і довголітня внутрішня боротьба за шанування ікон, спричинена надмірним втручанням у релігійні справи цісаря та його оточення, і боротьба між монархами та Ватиканом щодо визначення пріоритету в політичному житті країни, це і хрестові походи, які супроводжувалися жорстокими репресіями щодо іновірців, і міжрелігійні конфлікти. Це і часи порозуміння, коли монархія і релігія підтримували владу одна одною.

Якщо на початковій стадії одержавлення християнство сприяло суспільному прогресу, зокрема розвитку освіти, культури, формуванню гуманістичних моральних норм, то надалі в процесі боротьби за владу католицизм як одна з християнських течій став непримиренним противником нових поглядів та реформ, гальмом суспільного розвитку.

Зміни в суспільній думці відбулися в період реформації під гаслом боротьби з церковними традиціями, яка розгорнулася під проводом М. Лютера. Вони базувались на ідеї проголошення свободи віри та поступового звільнення державної політики від тиску релігійних догматичних ідеологій.

Розквіт в Європі абсолютизму в XVII - першій половині XVIII ст. супроводжувався одночасними успіхами в становленні суспільних наук. Ідеї Дж. Локка, Вольтера, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо сформували суспільну думку про можливе реформування державного устрою та суспільних відносин стосовно надання громадянам політичних свобод.

Загальні тенденції раціоналізму поступово спрямовувались на підвищення добробуту нижчих класів населення та надання їм свободи. Громадянські свободи набули особливої популярності в часи Французької революції. Проголошення прогресивної Декларації прав людини і громадянина та прийняття Французької конституції суттєво вплинули на державний устрій країни, а також на формування владних структур і їх кадрове забезпечення. Але проголошені в ті часи на перший погляд гуманні демократичні засади державного будівництва у Франції супроводжувались жорстокими репресивними заходами проти шляхти, духовенства та інших прибічників старого ладу. Спроба силоміць побудувати республіканську демократію за моделлю якобінців призвела до тотального терору і зрештою, до занепаду держави. Верховенство ідеї, орієнтація на яку супроводжувалась суттєвими змінами в кадровому складі державних установ, жорсткі виступи проти аристократів, орієнтація на примус у процесі впровадження визначеної ідеологічної моделі призвели до неприйняття народом революції, оскільки невміння нових службовців вести господарство країни спричинило загальне зубожіння населення.

З часом Франція після довготривалих внутрішніх суперечок і війн повернулася до монархічного устрою на чолі з Наполеоном Бонапартом. Одним з основних принципів кадрового відбору на державну службу в

наполеонівській імперії став професіоналізм. Приймаючи особу на службу, перевагу віддавали насамперед її діловим якостям незалежно від того, яку посаду вона обіймала під час революції. Але після падіння імперії Наполеону знову поширилося протегування, стали важливими походження, зв'язки, суспільне становище, аристократичне оточення посіло панівне місце в державному апараті. Тільки поступовий перехід від монархії до республіки через низку війн та змін правителів сприяв запровадженню демократичних засад у державний устрій всієї країни.

Найбільшого поширення ідеологізація державного управління дістала після Жовтневої революції 1917 р. в Росії. Прихід до влади партії більшовиків в результаті повалення Тимчасового уряду започаткував у новітній світовій історії існування низки держав, управління в яких було побудоване згідно з ідеологічними догмами. До них належали не тільки країни колишнього радянського блоку, хоча саме з СРСР та його союзниками найчастіше пов'язують залежність системи влади від панівної ідеології, а й країни західного світу – Італія, Іспанія, Німеччина та ін.

Незважаючи на те, що перша група країн сповідувала марксистсько-ленінську ідеологію, а друга нібито протилежну їй – фашистську, побудова системи влади, основні форми й засоби її здійснення в цих країнах були дуже схожі: централізація влади, цілковита відсутність опозиції, авторитарний стиль правління партійних вождів тощо. У певному розумінні людство у ХХ ст. віддало данину захопленню примарою пануванні ідеї (класової, національної, релігійної, расової) та виробленої на її засадах політики, що суперечило здоровому глузду, існуванню реальних соціально-економічних відносин у суспільстві. І далеко не завжди традиції демократії, проголошені права людини та успіхи економіки в тій чи іншій країні світу супроводжували просування тоталітарних ідеологічних доктрин до влади.

У СРСР ідеологізація державного управління й державної служби набула найбільшого поширення. Радянська модель державного управління базувалася на ленінському тлумаченні марксизму як виключно ідеї диктатури

пролетаріату, а не теорії подолання за допомогою соціальної революції нелюдських умов життя буржуазного суспільства. В. І. Ленін розглядав політичну владу як базову умову перетворення суспільства, а її знаряддям – диктатуру пролетаріату, яка була узаконеним насильством меншості над більшістю.

Послідовники В. І. Леніна та марксизму запропонували свій шлях побудови держави: «ідея (теорія) – ідеологія (засади мислення, принципи прийняття рішень) – влада (базова умова втілення теорії на практиці) - управління (приведення практики у відповідність з теорією).

Так в СРСР було створено монолітну, тотальну партійно-державну ідеологію, яка насичувала громадську свідомість офіційними стереотипами. В 50-60-рр. ХХ ст. зароджується суперечність між ідеологією та практичним змістом життя, внаслідок чого ідеологія дедалі більше набуває характеру ритуалу, який необхідно виконувати, але в який не обов'язково вірити.

В період «параду суверенітетів», дякуючи яким й з'явилося визначення «країни пострадянського простору» щодо ідентифікування молодих демократій, які утворилися на теренах колишніх республік СРСР та соціалістичного табору, почали народжуватися різні течії, партії, рухи, які популяризували часто радикально протилежні погляди та ідеали.

Політичний розвиток України та більшості країн пострадянського простору на сучасному етапі має амбівалентний характер – одночасно модернізаторський і антимодернізаторський. Перша тенденція знаходить прояв в активізації включення в політичне життя соціальних груп та індивідів, у послабленні традиційної політичної еліти та її легітимності, а друга тенденція виражається в специфічній формі здійснення модернізації. Ця специфіка проявляється в авторитарних методах діяльності та менталітеті політичної еліти, які дозволяють тільки одностороннє – згори вниз – спрямування команд при закритому характері прийняття рішень.

Політичний режим в Україні становить собою різновид гібридизації, яка поєднує демократичні інститути, норми і цінності з авторитарними.

Відтак динаміка трансформаційних процесів дуже слабка. Аналізуючи причини цього, Є. Головаха відзначає, що, на відміну від європейських держав «соціалістичного табору», Україна стала на шлях демократичних перетворень, ініціатором і реалізатором яких були представники провінційної радянської бюрократії, які виявились готовими декларативно схвалити нову ідеологію й нові ринкові гасла, але не підготовленими до практичної їх реалізації [430, 111-112]. На думку політолога М. Ходаківського, специфіка полягає в «залишках старого радянського світогляду; націонал-романтичної ідеї; патерналізмі; регіональному партикуляризмі; особистому інтересі, кожен з яких має свої культурно-світоглядні орієнтири, переконання, установки і моделі поведінки» [437, 41]. Отже, при виробленні державної політики необхідно зважати, що шляхи і методи об'єднання суспільства мають враховувати цю специфіку.

Кризові явища перехідного періоду призвели до краху ілюзій, пов'язаних з перемогою демократичних сил. Специфіка України та деяких інших пострадянських держав полягає в тому, що невдоволення та недовіра мас до діяльності нових демократичних інститутів, до влади в цілому виражається в розчаруванні в самій демократії. Інститути і процедури, створені в процесі демократизації в останні роки в Україні, їх неефективність дискредитують ідеї демократії, породжують сумніви в доцільності її реалізації в українському суспільстві.

Для сьогоденної України та всіх країн пострадянського простору зміна моделі політичного розвитку означає виникнення кількох принципово нових явищ. Це спостерігається «накладання» двох процесів: прискорення масової політичної соціалізації й ускладнення всього комплексу проблем, обумовлених необхідністю форсованого подолання дуалізму соціально-економічної структури суспільства і створення концепції розвитку на початок XXI століття. Подолання кризи управління суспільством більшість населення пов'язує не з приходом до влади

«твердої руки», а з якісним відновленням істеблішменту й істотним підвищенням його етичних і інтелектуально-професійних характеристик.

На даний час все чіткіше постає завдання вироблення ідеології політичного процесу. Та конфронтуючі сторони у цьому зв'язку найчастіше воліють обговорювати не конкретні підходи до модернізації суспільства, а зіставляти ті чи інші ідеологічні настановлення. Як зазначає А. Ахієзер, «державна ідеологія – це милиці, необхідні хворому. Здоровому милиці не потрібні. Але що ж робити хворому суспільству? У цій драматичній ситуації неминуче доводиться говорити не про зникнення ідеології, а про зміну її форми» [21, 89].

Виходячи з вищенаведеного, зазначимо, що

По-перше, універсального визначення ідеології не існує, оскільки ідеологія перебуває на різних рівнях, в різноманітних типах, формах та видах, а ідеологічні явища багатоманітні та багатофункціональні.

По-друге, ідеологія – це спільне бачення того, яким чином повинно бути упорядковано суспільство. Вона дійсно являє собою сукупність концептів та намагається нейтралізувати протиріччя між політичними концептами та організувати їх в певну цілісну структуру.

По-третє, ідеологія в умовах стабільно діючої соціальної системи виступає основою суспільної інтеграції і консенсусу, а в умовах суспільства, що трансформується, – однією із значущих детермінант напрямку і характеру транзиту. Причому, якщо в соціально-стабільних суспільствах демократичної орієнтації вплив ідеології на суспільну свідомість послаблюється, то в суспільствах, які переживають процес модернізації чи вибору шляхів подальшого розвитку, ці засоби духовної мобілізації відіграють зростаючу роль.

По-четверте, ідеології представляють собою практичні проекти, які складають підґрунтя політичним стратегіям і тактикам, моделям політичної діяльності, що мають призначенням своїм трансформувати реальній світ.

Політика, побудована на ідеології, полягає в спрямуванні розвитку суспільства за тим чи іншим сценарієм, передбаченому такою ідеологією.

По-п'яте, на формування концепції державної політики сучасних країн найбільше має впливати саме інтегративна ідеологія, яка поєднує в собі загальнолюдські, суспільні, державні цінності, виступаючи носієм ідеологем суспільного і державного ладу.

По-шосте, політичні ідеології, що впроваджуються лідерами політико-управлінської еліти в країнах пострадянського простору, акцентуються на раціональному спектрі політичних ідеологій і, в свою чергу, повинні лягти в основу інтегративної ідеології, яка складається не лише з ідеологем партій, але й з цінностей та ідей, що поширені в суспільстві.

По-сьоме, сучасна державна політика на концептуальному рівні має уявляти собою критичну перспективу, яка несе в собі критику, спрямовану на зміну реальної ситуації, яка склалася на даний момент в суспільстві на користь тих ідеалів, до яких необхідно прагнути. І ця обставина є найбільш вагомою відмінністю сучасного уявлення про ідеологію від того, яке панувало в попередній час в політичній практиці державотворення.

3.3. Ідеологічна криза та її вплив на зміст державної політики сучасних країн світу

Політика будь-якого рівня знаходиться під впливом цілої низки випадкових ситуативних факторів та системних детермінант і без врахування останніх неможливо побудувати ґрунтовну теоретичну концепцію державної політики. Науковий інтерес до детерміністського зв'язку державної політики з економічною, етнічною, соціальною або культурною сферами суспільного буття має усталені традиції у вітчизняній та західній політичній думці.

Визначальним компонентом в організації державного устрою і громадського життя будь-якого суспільства є ідеологія – систематизована

сукупність поглядів та ціннісних орієнтацій, що виражають інтереси певної соціальної групи. У третьому тисячолітті процес багатовікової біфуркації політичних ідеологій досяг апогею. Вплив цінностей та ідеалів на політичну статистику і динаміку також вимагає глибокого теоретичного осмислення, що обумовлює виявлення діалектики взаємовідношення ідеології та політичного процесу. Останнє особливо актуально в умовах пострадянських суспільств, де отримання незалежності, формування власних держав співпало із встановленням ідеологічного плюралізму, процесами деідеологізації та реідеологізації, появою нових політичних партій та рухів.

Отже наукова потреба в дослідженні детермінації політичного процесу з боку ідеології продиктована необхідністю виявити механізми, визначити форми і межі ідеологічного впливу в суспільстві, що змінюється. Це дозволить адекватніше аналізувати процеси формування та здійснення державної політики сучасних країн пострадянського простору та в українській державі зокрема.

Аналіз історіографії ідеологічної проблематики, починаючи з праць де Трасі і закінчуючи поглядами на проблеми ідеологій постмодернізму, структуралізму, комунікативної філософії, герменевтики тощо, привів нас до висновку, що сьогодні до питання ідеології відносяться з підозрою, навіть само слово «ідеологія» стало брудним. Протягом ХХ ст. людство отримало чимало прикладів того, що ідеологія дійсно може перетворитися на невід'ємний атрибут тоталітарної системи, але для ідеологічної політики немає необхідності завжди набувати таких екстремальних форм. Яскравим прикладом такої ідеологічної державної політики були країни, що сповідували комунізм та соціалізм, і в кінці ХХ ст. відмовилися від цих ідеологій, що призвело до падіння державності й утворення цілої низки нових держав, іменуємих зараз країнами пострадянського простору.

Вплив ідеології на процес творення та здійснення державної політики простежується протягом всього історичного розвитку суспільства.

Появу ідеологічного суспільства пов'язують з добою Просвітництва, коли ідеологія та державна політика повністю відмежовуються від релігійного життя й формують світську державу. В цей час формуються основи традиційних ідеологій, які протягом ХІХ ст. набувають оформлення як доктрини і визначають основний зміст політичного конфлікту майже всього ХХ ст.

Період до 1989 року був переламним в розвитку ідеологій. До того часу весь світ був охоплений конфронтацією лібералізму та комунізму – відмінних одна від іншої «старих» (традиційних) ідеологій, кожна з яких проголошувала конкретну модель суспільства та подавала її як реалізацію вільного суспільства. Інколи це протистояння в літературі називають протистоянням «Заходу» та «Сходу». Захід жив за моделлю ліберально-демократичної політичної системи, яка функціонувала в контексті капіталістичної економіки та захищала права кожної людини. Це була модель «вільного суспільства». З точки зору політики її характерними рисами було існування великої кількості політичних партій, які ведуть боротьбу за владу, розподіл влади, захист цінностей конституціоналізму та, певною мірою, підзвітність виконавчої влади владі судовій. В економіці така ідеологія передбачала прихильність до вільного ринку, в умовах якого існувала приватна власність та засоби виробництва.

Такій ліберальній демократії протистояла комуністична ідеологія, ідеалом якої було планове суспільство, яке знаходилося під контролем однієї партії, яка діяла в інтересах всіх та яка стояла на чолі «суспільства рівних», в умовах якого колективна власність на виробничі ресурси знищила розподіл на класи та глибокий міжкласовий конфлікт. Заявлялося, що таке раціонально кероване суспільство йшло шляхом повного зникнення держави (за висловом М. Хрущова), та більш того, до верховенства над Заходом з точки зору рівності, планування, раціонального використання ресурсів, що в кінцевому рахунку повинно було забезпечити його остаточну перемогу.

Ідеологічна картина світу до 1989 року не буде повною, якщо не згадати про такі ідеології, як соціал-демократія, фашизм та націоналізм, які мали своїх прибічників в різних країнах, однак, як визнають більшість політологів (Е. Гідденс, Ф. Фукуяма, Дж. Шварцмантель та ін.), домінувало все ж таки протистояння двох моделей суспільства – ліберально-демократичної та комуністичної.

Як зазначає Дж. Шварцмантель, після Другої світової війни традиційна ідеологічна картина світу демонструвала глобальний розподіл та конфлікт між комунізмом та ліберальною демократією, реакцією якої стала її соціал-демократизація, проведення соціальних реформ та перерозподіл, сутність якого полягає в тому, що розширилося коло людей, які «мали вагу» в системі. В першу чергу, це стосувалося робітничих рухів, профспілок, тощо. Такий стан речей засвідчував не проголошену Д. Беллом, а за ним Ф. Фукуямою «загибель ідеології», а скоріше появу ідеології стримування або врівноваження інтересів в межах системи, яка називалася «змішаною економікою», «вільним світом», «ліберальною демократією» [Див.: 3, 29-31].

З історичної точки зору сучасний лібералізм необхідно розуміти як реакцію на події ХХ ст., зокрема, на спроби перебудувати суспільство, які здійснювалися комуністами та фашистами. Частиною ліберальної ментальності завжди були скептицизм по відношенню до абсолютної істини в політиці, акцент на схильності розуму приймати помилкові рішення, та впевненість відносно того, що будь-яку ідею необхідно критикувати та протидіяти їй тільки для того, щоб не дати їй перетворитися на догму, що особливо небезпечно, якщо вона буде походити від носіїв абсолютної політичної влади.

Основними ідеями і цінностями класичного лібералізму були:

1. Індивідуальна свобода, гідність людської особистості, терпимість, право відрізнятись від інших, мати своє обличчя.

2. Всі форми спадкоємної влади і станові привілеї втратили свою силу, поступившись природним здібностям окремої людини як самостійної і розумної істоти суспільства.

3. Визнання приватної власності гарантом і мірилом свободи. Основна свобода — економічна, свобода підприємництва.

4. Сфера індивідуальної активності як реалізація природного права повинна бути захищена від неправомірного втручання держави і церкви в приватне життя людини.

5. Принцип рівності всіх перед законом.

6. Особа не повинна ігнорувати прийняті в даному суспільстві норми і правила гри і зобов'язана нести відповідальність перед суспільством за свої дії.

Вони розробили ідеї парламентського і конституційного правління, ідеї поділу влади, забезпечення політичних прав громадян, ідеї рівності всіх перед законом, суверенітету народу, плюралізму, поваги до гідності людської особистості тощо [Див.: 158].

В своїй сучасній формі лібералізм уособлює цінності індивідуалізму та прав людини, гарантією реалізації яких стали ринкова економіка та «полегшена» держава, яка лише створює умови, необхідні для функціонування глобального ринку. Вважалося, що лібералізація цін і свобода вибору економічної діяльності повинні були збалансувати ринки за рахунок встановлення рівноваги між попитом і пропозицією. Але це лише перший крок. Наступний крок - приватизація, яка повинна була зорієнтувати дії підприємців на виробництво тих товарів, на які існував великий незадоволений попит, а значить - і на більш прибуткове інвестування приватного капіталу. З часом це повинно було спричинити за собою структурні зміни в промисловості та привести обсяги виробництва товарів у відповідність з ринковим попитом [Див.: 164, 258-265].

І, нарешті, макроекономічна стабілізація як частина загальної політики повинна була встановити жорсткі бюджетні обмеження для уряду і

центрального банку в частині збільшення грошової маси, що в підсумку призвело б до посилення фінансової дисципліни для підприємств. Строгі бюджетні обмеження та вільні ціни повинні були змусити приватні фірми змінити структуру своїх інвестицій і виробництва для задоволення потреб споживача, що, в свою чергу, сприяло б ефективному розподілу ресурсів. На думку реформаторів, відкритість економіки повинна була полегшити для ринків встановлення рівноважних цін, а також сприяти інтеграції вітчизняних підприємств у міжнародне конкурентний простір.

Сучасний лібералізм існує у двох формах. Це класичний лібералізм, абсолютизуючий власність та який відображає дійсно безмежні можливості сучасного капіталізму створювати нові потреби та стимулює неухильне бажання володіти новими предметами споживання та здійснювати свої бажання. Друга, більш теоретична, це «політичний лібералізм», класичне бачення якого надав Дж. Роулз в роботі «Політичний лібералізм» [367]. Реакція даної форми лібералізму на факт існування культурного та ідеологічного різноманіття проявляється в намаганні пристосуватися до такого плюралізму та звузити сферу, по якій може бути досягнута згода, до сфери конституційних основ. Політичний лібералізм надає особливого значення неподоланню плюралізму в сучасних ліберально-демократичних державах. Така позиція виходить з того, що досягнути згоди між громадянами можна тільки в межах нейтральної держави, заснованої на ліберальних принципах, яка активно намагається запобігти нав'язування будь-якої точки зору про «хороше життя». Діяльність такої держави обмежена – вона лише розглядає скарги громадян та гарантує повагу, визнання та захист їх гідності, але в жодному разі не намагається забезпечити більший ступінь спільності, згуртованості в публічних політичних питаннях.

З точки зору неолібералів, для цього державу необхідно позбавити більшої частини її функцій щодо соціального забезпечення та перерозподілу благ, які вона під впливом соціал-демократичних ідей взяла на себе після Другої світової війни.

Основними нововведеннями, які відрізняють неолібералів від класичних, та стосуються сфери державної політики, є наступні:

- у зв'язку зі зростанням монополізму було прийнято законодавство про захист підприємництва, насамперед середнього, та підприємств-новаторів, які зазнавали особливого ризику.

- в обов'язок держави ставилося розробити стратегію економічного розвитку для того, щоб запобігти кризі й стабілізувати фінансове становище в країні.

- розширювалася державна власність, визнавався плюралізм форм власності.

- визнавався обов'язок держави і громадських організацій брати активну участь у захисті не тільки політичних, а й економічних і соціальних прав громадян, особливо бідних верств, які не спроможні забезпечити собі необхідні умови життя [Див.: 164, 258-265].

Соціал-демократичне бачення держави передбачало виконання ним функцій перерозподілу благ та ресурсів з метою пом'якшення нерівностей ринку. Ліберальне бачення держави дещо інше: хоча різні філософи-ліберали по-різному вбачають завдання та функції держави, неоліберальна точка зору уособлюється в словах Ф. Хайєка: «Може здатися, що жодна провідна цивілізація не розвивалася без уряду, основним завданням якого був захист приватної власності, але знов і знов їх подальший розвиток та зростання, на початку ним викликані, стримувались «сильною владою». Уряд, який мав достатньо сил, щоб захистити людину від насилля з боку її ж братів, сприяв розвитку все більш складного порядку стихійної добровільної взаємодії. Однак, рано чи пізно він (уряд) починав зловживати владою та подавляти прояви свободи, яку раніше захищав, з метою нав'язати свою нібито більш авторитетну думку» [479, 32].

Це чітко вказує на те, як сучасний лібералізм бачить державу та суспільство. Останнє розглядається в межах лібералізму як природньо ринкову систему, яка розвивається за висловом Ф. Хайєка «все більш

складнішим порядком стихійної добровільної взаємодії». Держава виступає не тільки як гарант вільного функціонування цього добровільного порядку, однак і одночасно як загроза йому: з одного боку, вона захищає приватну власність та можливість ринкового обміну, а з іншої – постійно намагається вийти за межі захисту нічного порядку.

Таким чином, за неоліберального порядку державу сприймають з підозрою як необхідне зло, а не як інструмент досягнення рівності та окультурення ринку, тому роль її повинна бути мінімальною.

Надмірну динаміку ліберальних процесів спроможна урівноважити своєю поміркованістю і традиційними цінностями консервативна ідеологія. Досить суттєві особливості консерватизму підкреслює професор політології Лондонського університету М. Дж. Оукшот: «Людина вважатиме невеликі й поступові зміни більш прийнятними і вона вітатиме всяку спробу зберегти безперервність традиції. Деякі зміни, певна річ, будуть сприйняті з легким серцем; але знову ж таки не тому, що вони вносять значні поліпшення, а тільки тому, що вони легко засвоюються: зміни пір року пов'язані їхньою повторюваністю, а зростання дітей його безперервністю... Більше того, бути консерватором – це не просто чинити опір будь-яким змінам (такий опір є проявом ідіосинкразії); це також спосіб пристосування до змін, що належить робити всім людям. Адже зміна являє собою загрозу ідентичності, і кожна зміна – це емблема зникнення. Проте ідентичність людини (чи громади) це всього лише безперервне випробування випадковостей, кожна з них перебуває у владі обставин і вага кожної прямо пропорційна до її знайомості» [Цит. за: 109]. Будь-яке оновлення, стверджують консерватори, не повинно завдавати шкоди чи то суспільству, чи окремому індивідові, а сприяти органічним і позитивним змінам.

Політичними ідеалами консерватизму є сильна держава та ієрархічний принцип суспільного устрою. Особлива відповідальність при цьому лягає на провідників нації. Необхідна умова ефективного існування держави – це наявність національно свідомої і компетентної меншості – політичної еліти.

Консервативна парадигма закріплює такий політичний алгоритм: влада належить еліті, а свобода означає підпорядкування легітимній владі і лояльне ставлення до неї. В ієрархії консервативних цінностей превалюють національні традиції, які належить зберігати й охороняти в умовах сучасних радикальних політичних трансформацій. Головними принципами, що формують консерватизм як метаідеологію, прийнято вважати спадкоємність (тяглість), еволюційність, традиційні цінності і порядок.

Якщо говорити про міжнародний контекст, то положення неоліберальної ідеології стає всі більш могутнім. Подібно тому, як в ХІХ ст. положення лібералізму було укріплено з боку комерційного та економічного панування Великої Британії, в сучасних умовах ліберальна ідеологія підкріплена глобальним домінуванням Сполучених Штатів Америки та, крім того, діяльністю низки організацій на кшталт Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції та розвитку, тощо, які сприяють розповсюдженню неоліберальної гегемонії. Таким чином, світовій політиці нав'язують за допомогою штрафних санкцій відносно тих, хто не дотримується ідеології єдиної моделі устрою держави та суспільства, яка сприймається як незмінна структура соціального та політичного життя.

Для країн пострадянського простору падіння комунізму співпало з добою незалежності, «парадом суверенітетів» цих країн, які відтепер зіткнулися з проблемою побудови нової концепції державної політики. Трансформація цінностей, а отже, й ідеологій, - це не автоматична дія і не суб'єктивна воля якоїсь особи чи політичного інституту, це тривалий процес, і країни пострадянського простору вступили в нього в складний для всього світового співтовариства час.

В такій ситуації проявилася надзвичайно важлива для сучасної політики тенденція – тенденція до звуження меж ідеологічного конфлікту та зосередження дискусії в межах певної частини спектру політичних ідей, тобто зведення масштабів державної політики тільки до групи питань, як працювати в конкретній політичній та соціальній системі, приймаючи її як

даність, але не поширювати політичну дискусію до обговорення того, який тип політичної системи буде найбільш бажаним чи якою є природа «бажаного суспільства». Дж. Роулз навіть запропонував виключити політичні ідеології з центру політичного життя, оскільки неможливо досягти згоди щодо ідеалу «бажаного суспільства» за умов демократії.

В наші дні пануюче положення займає нова конфронтація, яка повністю не змінила ту, що була раніше, але доповнила її новими проблемами, які винесли на перший план інші ідеології. Нову ідеологічну структуру на світовому рівні визначає перевага конкретної форми лібералізму – неолібералізм, та протистояння останній.

Домінуюча ідеологія неолібералізму тісно пов'язана з ідеологією глобалізації з притаманними їй процесами фрагментації суспільства. Під фрагментованим суспільством ми будемо розуміти суспільство, в якому концепт колективного – більш крупні сили такого політичного утворення, як клас або нація – втратили своє значення для структурування політичної та соціальної діяльності.

Найбільшими критиками та противниками неолібералізму як ідеології та дій національних урядів, уособлених у програмах їх дій та заходах щодо їх досягнення, заснованих на принципах неолібералізму вважається «рух рухів» антиглобалізм, яких деякі дослідники відносять до спектру нових ідеологій лівого толку. Метою даного руху є «заново відродити» демократію, яку розглядають як «радикальний, сумісний та живий демократичний процес». В центр радикальних проектів змін, на думку антиглобалістів, повинні лежати не якісь профспілки чи групи носіїв конкретних ідентичностей, а мережі, які об'єднують всі прогресивні сили [474, 13].

Рух антиглобалістів – це яскравий приклад мережі, або транснаціональної організації, яка здатна поєднати велику кількість людей, випадкових, але безпосередніх учасників масштабних демонстрацій, які слугують виразом достатньо невизначеної ідеології протесту проти неолібералізму та неконтрольованої глобалізації. Поміж даною ідеологією та

класичними лівими ідеологіями склалися достатньо напружені, проблематичні стосунки. Не дивлячись на сумісні, схожі цілі, вони передбачають зовсім різні політичні сили. Крім того існує так звана проблема поколінь: сучасні рухи антиглобалістів є переважно рухами молоді, здатної брати участь в масових акціях протесту. Їх мета – привернути увагу до певних проблем, наприклад, про зростаючі злидні в суспільстві або борги світового рівня, та примусити представників правлячої еліти вжити відповідні заходи щодо пом'якшення наслідків або ліквідації явищ. Традиційні ідеології та політичні партії, які їх сповідають, до таких акцій відносяться скептично, їх методи роботи є більш традиційними, заснованими на політичній активності та регулярності вживаних заходів.

Сила антиглобалістських рухів, а також побідних до них космополітичних рухів, полягає в їх спонтанному характері, миттєвому результаті, здатності поєднати велику кількість людей та виконати освітню функцію. Вони підвищують рівень обізнаності щодо проблем світового значення та доводять їх до відома не тільки обмеженої купки професіоналів, а й до широкого загалу. Недоліком таких рухів є нездатність надати повну картину «іншого», альтернативного світу, навіть такого, яке сповідають самі.

Незважаючи на наведені переваги та недоліки, один з сучасних західних дослідників ідеологій та громадських рухів Стівен Гілл стверджує, що «постмодерністський Володар», під яким він розуміє відповідні громадські рухи на кшталт мереж, зможе набагато ефективніше, ніж політична партія, поєднати людей для виразу супротиву пануванню неолібералізму [Див.: 475]. Мова тут іде про те, що якщо й існує така ідеологія, проявом якої стали такі радикальні рухи, то вона повинна бути досить невизначеною, тобто довільно організована та виражати протест, а не чітку картину альтернативного громадського порядку.

Як з точки зору устрою та політичної сили, так і з боку філософії політики та розвитку альтернативної ідеології, антиглобалісти та споріднені з ними рухи космополітів, уособлюють рух до ідеологічного оновлення, яке в

результаті призвело до зниження привабливості традиційних політичних ідеологій і навіть знищило можливість традиційної ідеологічної політики, ознаменував перехід від тотальних (традиційних, старих) ідеологій до молекулярних. Останні не намагаються трансформувати суспільство, а скоріше зосереджені на конкретній діяльності, яка сприяє, наприклад, визнанню окремих ідентичностей або проведенню конкретних кампаній, пов'язаних з конкретною політикою чи проблемою. Під такими молекулярними ідеологіями розуміють ідеології на кшталт фемінізму, екологізму та енвайроменталізму, ідеологічний статус яких все ще знаходиться під питанням через те, що до кінця не зрозуміло, чи охоплюють вони всі сфери соціального життя.

Контраст між так званими «новими» та «старими» ідеологіями можна пояснити наступним чином. «Нові» ідеології політики звертають увагу на більш специфічні, окремі ідентичності, які сприймають як основу особистих переконань та діяльності людей. «Нові» політичні ідеології дуже різноманітні. Вони включають купу різноманітних рухів, прибічники яких виступають на підтримку тендерної, релігійної, національної, етнічної та культурної ідентичності. Не можна говорити про те, що розподіл на «нові» та «старі» ідеології засновано на їх історичній, або хронологічній першості. Відмінність полягає в засобах зміни суспільства. Якщо традиційні ідеології віддають перевагу політичній активності, орієнтованій на державу шляхом діяльності масових політичних партій, то нові, так звані «молекулярні» ідеології застосовують абсолютно інші методи досягнення поставлених цілей. Вони віддають перевагу громадським рухам, а не партіям, політичній активності в межах громадянського суспільства, а не держави, політичним силам з більш вільною структурою, які краще відображають множинність сучасного суспільства – недостатньо сприятливого до намагання старих традиційних ідеологій поєднати людей.

Найбільш поширена в сучасному світі молекулярна ідеологія - фемінізм, з точки зору свого історичного розвитку, свідчить про те, що

феміністичні ідеї та рухи поступово переходили від «тотальних» форм ідеології к більш «молекулярним» фемінізм зароджувався як рух, заснований на принципах доби Просвітництва, яке висловлювалося за надання жінкам статусу розумних істот і виходячи з цього надати їм поряд з чоловіками сучасні ліберальні та демократичні права.

Така форма фемінізму дійсно спрямована на тотальну трансформацію суспільства та передбачає необхідність політичних реформ для скасування патріархальних відносин. Однак, як зазначає Дж. Шварцмантель, цю першу хвилю фемінізму можна вважати свого роду «розширенням» ліберальної ідеології, призначенням якого є включення жінок до сфери лібералізму. Однак друга хвиля фемінізму зразка кінця ХХ ст. надихнула на здійснення «самої тривалої революції». На відміну від тих ідеологій, основна увага яких була сконцентрована на політичних правах та політичній сфері в цілому, фемінізм на перший план висуває необхідність змінити, по-новому подивитися на ті відносини, що склалися між чоловіками та жінками. Вона не стільки була зосереджена на державі, скільки охопила інститути громадянського суспільства та приватного життя. З цього часу завданням фемінізму стало не тільки здійснення ефективної критики обмеженої природи класичних ідеологій, але й надати свою альтернативу їм. Феміністки стверджували, що арена майбутньої революції не повинна обмежуватися державою, вона повинна охопити всю приватну сферу, яка набагато більша за національну державу.

Ідеологія фемінізму передбачає, що досягнення «самої тривалої революції» залежить не від захвату державної влади через діяльність масових політичних партій. Фемінізм містить в собі інше бачення процесу соціальної трансформації – не через політичну активність в її традиційному розумінні, а скоріше через трансформацію звичного стилю мислення представників обох статей.

Деякі дослідники, зокрема О. Оришева, спираючись на досвід феміністського руху в країнах Європи, говорять про третю хвилю фемінізму,

яка знов ставить його під удар визнання як класичної, традиційної ідеології, яка намагається запропонувати людям свій варіант «кращого суспільства». «Через нездатність до об'єднання жінок намагання запропонувати нове бачення суспільства відходить на другий план, а його місце займають більш обмежені, дещо захисні форми феміністської політики. Їх мета – захистити досягнення законодавства в сфері обмеження статевої дискримінації та численних упереджень, а також досягти визнання і навіть схвалення множинності серед жінок» [452, 200].

Серед всіх ідеологій, здатних мобілізувати людей для політичної активності та забезпечити собі масову підтримку шляхом концентрації уваги на проблемах повсякдення, є енвароменталізм, або зелена політика, яка наприкінці ХХ ст. набула значного поширення в світі та в країнах пострадянського простору зокрема.

В загальному розумінні енвайроменталізм виражає критику всіх ідеологій, що беруть витoki з часів Просвітництва, та засновані та ігноруванні необхідності підтримувати баланс між людиною та природою та не звертають уваги на те, що платою за прогрес виявляється знищення ресурсів планети. З цієї точки зору енвайроменталізм представляє собою не стільки самостійну ідеологію, скільки узагальнену критику всіх існуючих ідеологій, викликану зневажливим ставленням до центральної проблеми взаємодії людини та природи.

Енвайроменталізм являє собою скоріше не впливову політичну ідеологію, а саме рух, який концентрується на вирішенні одної проблеми – виживання на планеті. В даному аспекті її можна вважати над-ідеологією, набагато більшою чим всі попередні ідеології. Однак, його представникам практично нічого сказати відносно ролі держави, природи людини та соціального розподілу – тих питань, які повинна покривати політична ідеологія для того, щоб мобілізувати своїх прихильників та надати їм уявлення про «краще суспільство». Провідною ідеєю енвайроменталізму є концепт екологічно стійкого суспільства – суспільства, члени якого не

виснажують природні ресурси, поважають цінність рослинного та тваринного світу та розуміють, чому необхідно підтримувати баланс природного світу.

Ті політичні рухи, які стали уособленням зеленої політики, належать до лівої частини політичного спектру, до тих ідеологій та рухів, які пропагують радикальні зміни в економіці та обмеження споживання, що передбачає формування більш егалітарного суспільства, більш сумісного з вимогами екологічної стійкості.

Таким чином, вагомість енвайроменталізму багато в чому схожа з рухом антиглобалістів, які разом представляють рухи, призначені вирішити одну конкретну задачу і тому не належать до жодної з класичних ідеологій.

Побудова екологічно стійкого суспільства на світовому рівні потребує зміни ментальності, яке порівняти можна тільки з «самою тривалою революцією», передбаченою фемінізмом, а також формування іншого «складу розуму».

Підсумував все вищенаведене один з дослідників даного напрямку Дж. Шварцмантель: даний напрямок «зеленої» політики передбачає «концепт політики як виду діяльності, заснованої на «сильних» формах участі всіх громадян, а не тільки купки професіоналів» [452, 270].

Необхідно зазначити, що нові суспільні рухи, які здійснюють супротив гегемонії неолібералізму, не тільки сумісні між собою та не суперечать більш раннім принципам розмежування ідеологій, але й пов'язані з початковими традиціями ідеологічної думки. Вони змінюють та розвивають цю традицію таким чином, щоб це дозволило довести вагомість політичних ідеологій навіть для сучасного світу, який постійно змінюється, продемонструвати не загибель ідеологічної думки, а її відродження. Сучасний світ ідеологічної політики набагато більш різнобарвний ніж той, репрезентацією якого були традиційні картини лівих та правих сил, але таке розмаїття зовсім не означає, що традиційні форми ідеологічної політики втратили свою значимість. Скоріше це означає їх перебудову, розвиток, перехід в нові форми.

Деякі теоретики ідеології, наприклад, Ентоні Гідденс, вважають, що ту ситуацію, яка склалася на сьогоднішній день, можна охарактеризувати як «поза лівих та правих». Він пропонує радикальну альтернативу, далеку від лівих та правих ідеологій, яка, на його думку, зможе забезпечити те, що є важливим для сучасного суспільства – олюднена природа, пост дефіцитна економіка, договірна влада, і, нарешті, «діалогова демократія». Коли мова йде про олюднену природу передбачається, що людство у відповіді за стан екології, сутність пост дефіцитної економіки полягає в тому, що ми вже подолали період дефіциту і тому в сучасному світі невірним є приділяти особливу увагу проблемі продуктивності: «Можна посперечатися про те, що питання оплати праці та інші економічні питання займають пануюче місце» [Цит. за: 3, 43]. А принцип договірної влади повинен витиснути вертикальне управління, де демократія, побудована на діалозі з громадянами, які сповідують інші культурні та політичні цінності, повинна функціонувати не тільки формально.

Крім такої концепції сучасного стану ідеології, запропонованої Е. Гідденсом, існують й інші, наприклад, ідея про «постідеологічне суспільство» Д. Белла, або навпаки, заперечення загибелі ідеологій та формування нових ідеологій, наприклад, ідея існування контр-ідеології Дж. Шварцмантеля, або спроба переписати картину політичних ідеологій. Остання заслуговує на увагу, особливо в умовах сучасного кризового соціально-економічного розвитку суспільства.

Сучасна політична теорія визнає два варіанти, дві спроби переписати картину політичних ідеологій. Перша з них групує ідеології за принципом їх ставлення до глобалізації, автором якої є М. Стигер, а друга, автором якої є А. Азманова, звертається до нових проблем ризику та захищеності, породжені кардинально зміненою економічною структурою. Обидва автори використовують терміни «ліві» та «праві», хоча кожний з них намагається передивитися ці поняття та наповнити їх новим змістом.

М. Стигер до лівих відносить такі рухи, як фемінізм та інтернаціональний популізм, які спираються на противників глобалізації, тобто проголошують своєю метою досягнення всезагальної соціальної справедливості. Категорію правих сил формують рухи, які М. Стигер називає «націонал-популізмом» та «фундаменталізмом», до яких відносяться праві радикальні ідеології та рухи, які протестують проти процесу глобалізації шляхом декларування цінностей закритої національної ідентичності та полювання на «козлів відпущення» (робітників з інших країн чи представників національних та релігійних меншостей), які винні у виникненні загроз, породжених світовим рухом за економічні зміни та культурний розвиток. Категорія «центральных» включає ідеології, які сприймають глобалізований світ таким, яким він є зараз і навіть намагаються зміцнити вільні ринки та ліберальну демократію. На його думку, центризм є справою тих країн і регіонів світу, які ще не зазнали таких глобалізованих економічних та політичних рис, зокрема, країни пострадянського простору [Див.: 509, 22-29].

Підхід А. Азманової цікавий тим, що передбачає новий принцип групування політичних ідеологій, заснований на трьох фундаментальних чинниках: виникненні нової політичної програми, в основі якої лежать категорії ризику та захищеності, зміни соціальної структури традиційних прибічників лівих партій («занепад робітничого класу, пов'язаного з індустріалізацією») та злиття платформ лівих і правих в їх традиційному розумінні, оскільки обидва спрямування прийняли неоліберальну позицію, яка передбачає значну гнучкість та простір для розвитку ринку.

Аналіз А. Азманової містить орієнтовну схему нового згрупування політичних сил навколо головної осі ризик-можливість: зближення лівих та правих центристів підкреслює вплив політики можливостей, породженої неолібералізмом. На противагу їм відбувається зближення крайніх правих та лівих радикалів, які прийшли до спільної думки на основі політичної програми протекціонізму та піднімають не проблему можливостей, а

виникаючі в умовах нової економічної ситуації ризику, тим самим по-різному висловлюючи «суспільні побоювання з приводу загроз, які несе в собі нова економіка – зростання конкуренції та відкриття кордонів». Це означає, що новий політичний розкол пройде між «політикою можливостей» та «побоюваннями щодо ризиків». Останні проявляється в ксенофобії і навіть расизмі правих та лівих радикалів, а лівих – в вимогах зупинити розповсюдження неолібералізму та зберегти хоча б будь-яку солідарність все більш розрізненого суспільства [Див.: 465, 275-77].

Цікавим виявляється те, що підводячи підсумок своєму дослідженню, А. Азманова вказує на те, що в сучасній ситуації проявляється альтернатива лівим: «реформовані ліві вийдуть за межі програм «третього шляху» та утворять нову політичну програму, яка поєднає в собі потенціал можливостей нової економіки та нового поняття соціальної солідарності, що означатиме корінну переоцінку базових цінностей лівих – ідеї співтовариства та соціальної солідарності – та їх пристосування до нових економічних умов».

Економічна криза, яка суттєво впливає на сучасний світовий соціально-політичний та економічний процес, лише доводить висновки А. Азманової. Майже щодня в різних країнах світу, як в традиційних ліберальних демократіях, так і в країнах пострадянського простору, які тільки намагаються побудувати таку на своїх теренах, відбуваються акції протесту, незгоди з чинною державною політикою національних урядів, вимагаючи введення політики протекціонізму з боку держави, вимагаючи державного втручання в економіку та посилення уваги до соціальної захищеності працівників.

Будь-яка ідеологія завжди має свою політичну силу, носія ідей, соціально активні прошарки населення, які призначені реалізувати цілі та задачі та втілити в життя центральні цінності кожної конкретної ідеології. Всі труднощі, з якими політичні ідеології зіткнулися в сучасному світі, багато в чому пов'язані з проблемою сил. Соціальна структура ліберально-

демократичної держави дійсно втратила свою цілісність через послаблення класових політичних сил, і зараз залишається відкритим питання про альтернативні суб'єкти політики, мобілізував які можна реалізувати політичні ідеали. Радикальні ідеології протесту мають більш вільний концепт політичної сили, оскільки намагаються мобілізувати неоднорідну, гетерогенну групу активістів, мережу активних меншостей, призваних звернути увагу більш широкого загалу на певні ідеї чи конкретні соціальні проблеми. Їх поява завдячує процесам глобалізації та поширення інформаційних технологій, які призводять до формування нового типу суспільної організації – мережі політичних акторів, які є спонтанними групами, які досить часто утворюються завдяки пропаганді якоїсь ідеї через ЗМІ, в тому числі й Інтернет-мережу.

В даному аспекті необхідно звернутися й до висловленої А. Грамши ідеї існування «двох основних суперструктурних рівнів»: одного, який можна назвати громадянським суспільством, що уособлює сукупність того, що звичайно іменується приватним, і другого – «політичного співтовариства», тобто держави. За умов сучасності і громадянське суспільство, і політичне співтовариство пронизують домінуючі ідеї неолібералізму, тоді як нові ідеології, носіями яких є громадські рухи та групи тиску, є переважно сферою дії громадянського суспільства.

Сучасну картину різноманіття ідеологій, де мають місце і старі, і нові ідеології, найкращим чином описує концепт «поля», який зустрічається в роботах П. Бурд'є, Р. Брубейкера, Дж. Шварцмантеля та ін. Ідеологічне поле здатне вмістити в себе трьохсторонні відносини між домінуючою ідеологією (неолібералізмом), низкою проявів протидії та критики (нові молекулярні ідеології) та старими (традиційними) ідеологіями [Додаток 1]. взаємна критика носіїв «старих» та «нових» ідеологій в межах такого поля може породити абсолютно нову ідеологію, яку Дж. Шварцмантель назвав контр-ідеологією. Початок такої ідеології уже зараз присутній в низці сучасних рухів протесту та деяких проявах політики ідентичності.

Однак, ідеї, які виражають дані рухи, ще необхідно представити в більш загальному вигляді для того, щоб поширити їх на більш широкий загал та забезпечити їх популярність не тільки серед тих, хто час від часу беруть участь конкретних акціях протесту. Для цього критичну силу «нових» ідеологій необхідно поєднати з більш систематизованими та історично обґрунтованими ідеями, характерними для «старих» опозиційних ідеологій лівого крила. Така контр-ідеологія буде містити в собі критику неоліберального світового порядку та притаманній йому соціальної нерівності. Таку ідеологію можна вважати політичною ідеологією, виходячи з намагання підвести під таку критику міцний фундамент, заснований на глобальному баченні людської природи та на повноцінній політичній філософії, яка передбачає відмову від розгляду людини виключно як ринкового споживача.

Така контр-ідеологія буде представляти собою синтез «нових» та «старих» ідеологій ще за двома параметрами. Вона не буде заперечувати або намагатися виключити, подібно новим рухам соціального протесту, більш традиційні форми парламентської політики та політичної організації, тобто політичні партії. Нова критична ідеологія позбудеться «або-або» підходу, який передбачає протистояння громадських рухів й традиційної соціал-демократії, акцентуючи увагу на поєднанні цих сил для досягнення спільної мети.

Традиційна соціал-демократія дуже залежить від робітничого руху – організованого руху робітників важкої промисловості, на який вона спирається як на фундамент соціальних перетворень одна з проблем сучасного суспільства полягає в тому, що цей агент або соціальна сила яка за висловом К. Маркса перестала бути «класом, який постійно зростає в чисельності, дисциплінованим, єдиним, організованим самим механізмом процесу капіталістичного виробництва» [Цит. за: 452, 303] – на сьогоднішній день відіграє далеко не ту визначальну роль в структурі сучасного

капіталістичного суспільства. Навпаки, «нове» обличчя буде формувати достатньо вільний та масштабний концепт політичної сили.

Таким чином, існує необхідність в зовсім іншому типі політичної сили, більш різноманітної та плюралістичної, яка буде включати мережеву форму власної організації. Таку ідею політичної сили досить важко сформулювати, оскільки такі мережеві форми схильні до фрагментації та розрізненості, але саме в цьому полягає одна з найголовніших задач сучасної політики. Застосування та використання мережевих ресурсів та Інтернету в ході передвиборчої кампанії може слугувати гарним прикладом поєднання «старих» та «нових» ідей на одному рівні.

Однак, не слід абсолютизувати можливості контр-ідеології. Ф традиційні політичні партії, і нові сили мережевого типу мають свої недоліки та переваги. Для перших це занадто сильна інтеграція в існуючі громадські структури, для других – їх епізодичний характер та слабка організація. Що стосується політичної сили, здатної впровадити в життя таку контр-ідеологію, то це повинна бути комбінація традиційної масової політичної партії та рухів громадянського суспільства, оскільки перша сама по собі має тенденцію перетворитися на бюрократичну та спрямовану виключно на вибори машину, а другі здатні мобілізувати людей, але при цьому не мають інструментів політичної влади, якими володіє державний апарат.

Перед всіма громадянами сучасних ліберально-демократичних держав стоїть питання про забезпечення оновлення ідеологій та пошуку відповідної політичної сили для того, щоб перетворити таке оновлення ідеологій в проект, який можна впровадити в життя в конкретній державі. Виконання такого проекту вимагає поєднати політичну діяльність та теоретичне дослідження. Тільки за такого підходу ми зможемо взяти щось позитивне із існуючої ідеологічної кризи та розширити коло ідеологій, завдяки яким кожний громадянин будь-якого суспільства в світі зможе дискутувати про вибір, який перед ним стоїть і в такий спосіб зможе зробити свій внесок в побудову майбутнього суспільства.

Підсумовуючи зазначимо, що

По-перше, ідеологія залишається вагомим чинником формування та здійснення державної політики в усіх країнах світу, в тому числі і в країнах пострадянського простору. Сучасність вносить корективи у співвідношення державної політики та ідеології, позбавляючи першу від необхідності давати відповідь на питання про бажаний ідеал суспільства, до якого прагне дана держава.

По-друге, процес формування та здійснення державної політики в сучасних країнах відбувається в складних умовах кризи ідеологій, яка виникла внаслідок падіння комунізму та не надала іншого варіанту політичного розвитку, як цінності неолібералізму, який в свою чергу знаходиться в стані глибокої кризи.

По-третє, ідеологія неолібералізму, яка є пануючою та завдяки підтримці міжнародних організацій, бажаною для більшості країн світу, передбачає й певне бачення ролі держави в економіці та суспільстві, а саме зведення її до мінімуму – до гаранта природніх, політичних та економічних прав людини і громадянина, віддаючи переваги ринку та його здатності вирішити самостійно, без втручання держави всі проблеми сучасного суспільного розвитку. Отже, державна політика як уособлення такої ідеології своїм змістом вбачає саме реалізацію цих ідей в практиці, роблячи економічну політику центральною ланкою концепції державної політики сучасних держав.

По-четверте, сучасність характеризується появою цілого спектру молекулярних, «нових» ідеологій (антиглобалізм, фемінізм, енвайроменталізм, рух за справедливість, тощо), які ставлять за мету критику основ неолібералізму, а отже, є критиками дій державних органів влади, які в свою чергу є носіями та виконавцями державної політики, заснованої на даній ідеології. Нездатність неолібералізму пояснити провали ринку, зростаючу бідність та поляризацію суспільства, породжує невдоволеність державною політикою, її змістом та напрямками втілення в життя

конкретних дій національних урядів, що в свою чергу формує кризу змісту державної політики світового масштабу.

По-п'яте, криза ідеологій є проявом і кризи соціальних сил - носіїв даних ідеологій. Політичні партії, які є носіями традиційних ідеологій, втрачають своє провідне місце в політичному процесі, оскільки втрачають власне соціальне підґрунтя – прошарок населення, який традиційно сповідує ті чи інші цінності, наприклад, робітничий клас. Сучасне суспільство, особливо в країнах пострадянського простору, характеризується несформованістю класової структури, розшарованістю, тому кожна соціальна група, страта, має свої цінності, ідеали, цілі, досягнення, реалізація й відстоювання яких носить стихійний, епізодичний характер, задовольнити які спроможні громадські рухи.

По-шосте, вмістити в себе весь спектр ідеологій, «традиційних» та «молекулярних» здатен концепт «ідеологічного поля», який по суті є мережею ідей, що вміщує всі цінності, ідеї, ідентичності, методи боротьби, тощо, та формує певний спільний знаменник, в якості якого постає так звана «контр-ідеологія», носієм якої й має стати державна влада.

По-шосте, державна політика в сучасних державах повинна бути уособленням ідеологічного поля, тобто бути мережею ідей, цінностей, ідеалів, ідентичностей, в межах якої будь-яка людина здатна буде себе побачити і сформулювати своє уявлення про існуючий лад та майбутнє в межах загального бачення.

Висновки до розділу 3

Проведене дослідження впливу світових суспільно-політичних процесів на контекст державної політики сучасних країн дозволяє зробити наступні висновки.

По-перше, на процес формування та здійснення державної політики сучасних країн впливає ціла низка чинників як зовнішнього, так і

внутрішнього характеру. Останні є надбанням кожної окремої країни, а зовнішні – це те середовище, в якому співіснують всі інші країни світу та необхідно стверджуватися країнам пострадянського простору. Це зовнішнє середовище є динамічним та характеризується високим ступенем впливу на національні політичні процеси. До найбільш впливових чинників, які здійснюють безпосередній та вагомий вплив на контекст державної політики сучасних країн є глобалізаційні процеси та світова ідеологічна криза.

По-друге, під глобалізацією в сучасній суспільно-політичній думці розуміють планетарний механізм, який органічно поєднує в собі, з одного боку, комунікаційний інструментарій взаємодії Людина-Людина, з іншого – механізми взаємодії людини та людства загалом з природою та біосферою. Це ексклюзивний інструментарій ноогенези, коеволюції Людини і Природи, розуму і матерії, який забезпечує послідовну трансформацію біосфери в ноосферу.

По-третє, сучасні теорії глобалізації, яких наука налічує велику кількість, та особливо практика тих перетворень, яких зазнало людство в наслідок дії глобалізаційних процесів, свідчить про можливість циклічного розгляду глобалізації як процесу. Таких циклів (трендів, етапів розвитку) глобалізації людство мало вже два, перший був пов'язаний з формуванням великих середньовічних міст як осередків розвитку людства, другий – з формуванням ідеї глобального суспільства, заснованого на провідній ролі держави-гегемона, індустріальному розвитку та капіталістичному суспільстві, а зараз відбувається перехід до третього етапу, який ще тільки формується, має безліч визначень (епоха роз'єднаності, множинності, плинної сучасності, плюралістичної глобалізації, тощо), однак характеризується занепадом капіталізму та держави в її попередньому розумінні та формуванням нової архітектури глобального суспільства, заснованого на процесах всебічної децентралізації.

По-четверте, характерними ознаками перехідного стану в розвитку глобалізаційних процесів є значні зміни, зсуви в культурному середовищі. Це

відбувалося під час переходу від першого до другого циклу глобалізації та було пов'язано із епохою Відродження, де головний акцент було зроблено на відродження особистості, її культури та волі. Трансформація цінностей капіталізму, культурних зсувів спостерігається й в сучасному суспільстві. Зокрема, спостерігається процес формування нового типу людини, яка позбавляється успадкованих традиційних соціальних зв'язків та вступає у нові виключно користуючись принципом необхідності та доцільності такого. Світ та комунікації для такої людини перетворюються на засоби досягнення власних цілей та успіху.

По-п'яте, ідеологія як спільне бачення всіма членами суспільства того, яким чином воно має бути упорядковане залишається основним чинником формування якісної державної політики, спрямованої на всебічний розвиток суспільства та країни в цілому. В структурі ідеології виділяють декілька рівнів, однак для формування концепції державної політики найбільш вдалим визначення є саме інтегрована ідеологія, яка вбирає в себе і політичну, і економічну, і духовну складові, а також цінності кожної окремої людини чи установи.

По-шосте, сучасний світ демонструє кризу класичних, традиційних ідеологій (лібералізм, комунізм, консерватизм, тощо) та появу низки нових, молекулярних ідеологій (антиглобалізм, фемінізм, енвайроменталізм, космополітизм, тощо). Велика кількість ідей викликана до життя появою високо диференційованого суспільства, де кожна група, кожний прошарок суспільства має свій набір цінностей, ідеалів та спільних бачень, але далеко не всі ці суб'єкти мають необхідність формулювання ідеології, спільного бачення майбутнього розвитку, більшості з них достатньо задоволення виникаючих потреб та реалізацію певного інтересу. Однак, це не спростовує необхідність ідеології та вагомості її інтегративної функції, це лише свідчить про формування певного ідеологічного поля, в межах якого вміщуються всі уявлення про багатогранне майбутнє, зрозуміле для кожного окремого члена даного суспільства.

Розділ 4

Державна політика країн пострадянського простору в умовах трансформації архітектури світоустрою

4.1. Трансформація місця та ролі держави в архітектурі глобалізованого світоустрою

Глобалізація, і це слід нагадати, відбувалася завдяки наявності політичної волі держав. Вписується чи ні в конфігурацію глобального суспільства держава сьогодні? Поставлена проблема вимагає відповіді на питання про перспективи держави в сучасному світі.

Вважається, що людство у своєму розвитку рухається у напрямі не лише до «глобальної нації», а й до «глобальної держави», світового уряду, сам же поступ глобалізації, її критерій визначається зворотнім процесом – масштабами звуження функціонального простору держави. Однак, дана позиція, на думку А. Гальчинського та автора роботи, є суперечливою, особливо, якщо мова йде про сучасні країни пострадянського простору та ще в умовах економічної кризи, коли вся увага зосереджується на державі, а суспільство вимагає саме від неї певних дій, спрямованих на захист від наслідків глобалізації, які й спричинили кризу в суспільстві. В такій ситуації «відбувається не самозаперечення держави, а глибока системна реконструкція функцій держави, пов'язана не просто із суто глобалізаційними процесами, а насамперед з утвердженням основних засад постіндустріального, інформаційного суспільства» [88, 277].

Те, що сила капіталізму може знищити претензії держав-націй на самостійність, не є новиною. Не заходячи аж так далеко, як В. Форестер, коли він стверджує, що транснаціональні приватні мережі утворюють «нову націю», яка бере гору над державами, можна, якщо йти марксистською стежкою, спертися на дослідження І. Валлерстайна, а він у своєму аналізі

гегемонії економік-світів нагадує, що суверенітет держав-націй – це «ідеологічний міф», оскільки держави ніколи не були незалежними від ринків, які з ХІХ ст. зводилися проти імперій [67, 164]

Зауважимо принагідно, що з наведеною тезою інколи збігаються аргументи неолібералів: так, А. Мінк протиставляє старому міфіві про суверенітет держави-нації переплетіння правил ринкової економіки, закликає до такої держави, яка б менше «порушувала спокій» своїми заходами з регламентації в державно-національних рамках, і прорікає, що її місце ось-ось заступить нова «Свята Трійця»: сполучення сили ринку, права та громадської думки в конкурентному світі, де держава-регулятор стане таким самим «актором, як й інші актори загального інтересу» [Цит. за: 100, 161].

З іншого боку, аналітики тенденції глобалізації вже з десятків років висувають чотири низки аргументів, спрямованих у одну й ту саму точку:

а) зростання економічних потоків та інтернаціоналізація виробництва значно зміцнюють потугу мультинаціональних фірм, здатних кидати виклик державам і створювати між ними нові форми суперництва в рамках політики залучення капіталів;

б) держави-нації втрачають, таким чином, контроль над головними потоками (торговими, економічними, фінансовими, міграційними), а їхня свобода дій зіщулюється до шагренової шкіри. Влада держав обмежується в питаннях економічної політики, але також і в сфері національної оборони, освіти та охорони здоров'я;

в) лібералізація фінансових ринків теж підсилює втрату контролю державою-нацією: ринки дедалі більше впливають на монетарну політику; фінансові кризи поширюються й загрожують світовим обвалом; держави залишаються безсилими перед вправними спекулянтами, такими як, наприклад, Дж. Сорос, який у 1992 р. серйозно розхитав британський фунт;

г) ідеологія «цивілізації світового ринку», а в широкому плані – різноманітні теорії «кінця ідеологій» провіщають тільки встановлення в

недалекому майбутньому гегемонії неолібералізму – хай навіть і через поширення універсальної моделі модернізації [235].

Всі тези про занепад держави та появу інших впливових політичних інститутів в світовому політичному процесі вимагає більш детально зупинитися на аналізі нової світової інституціональної архітектури, покликаної забезпечувати реалізацію основ глобального суспільства.

Сучасне людство перебуває в точці біфуркації, що зумовлює системну невизначеність відповідних альтернатив. Але, спираючись на дослідження глобалізації, що мали місце в попередньому підрозділі роботи, можна передбачити, що, по-перше, нова глобальна архітектура не розбудовуватиметься за принципами уніфікації на основі ідеї європоцентризму та неолібералізму, логіки «наздоганяльної стратегії», відповідно до якої кожен у світі мав стати таким, як всі. Досвід показав, що світ розвивався іншим шляхом, на основі принципової нестандартності за висловом О. Неклесси.

По-друге, принципово новою буде і цілеспрямованість майбутньої глобальної архітектури. Її основою має стати пошук таких інституціональних механізмів, які б, з одного боку, наближалися до глобальних визначень, а з іншого – дедалі більшою мірою підпорядковувалися б завданням збагачення і розвитку особистості, її утвердження як «центру перспективи», створенню для цього відповідного життєвого простору. Водночас має враховуватися й інша обставина. «Рухаючись у напрямі утвердження основних засад глобального суспільства, людство водночас зосереджуватиметься на реалізації «принципів виживання», ставлячи відповідні завдання (особливо на початкових етапах майбутніх трансформацій) на перше місце» [88, 278]. Глобальна інституційна інфраструктура максимальним чином ураховуватиме і цей аспект сучасного розвитку, віддаючи перевагу «гнучким» і динамічним інструментам безпеки.

По-третє, маємо всі підстави стверджувати і те, що нова глобальна архітектура не розбудовуватиметься з нульового циклу. Вона обов'язково

спиратиметься на принцип конструктивної наступності, творчого запозичення найціннішого, що напрацьоване багатовіковою історією людства. Йдеться про можливість збереження діючих інституцій за умови їх радикальної перебудови, наповнення новим змістом та функціонального узгодження з новими структурами, що з'являються. Це, насамперед, стосується держави, яка, відчутно змінюючи свої субординаційні зв'язки та прерогативи, ще тривалий час не просто залишатиметься, а й може посісти достатньо вагоме місце в реалізації на відповідно структурованих рівнях принципів глобального суспільства, стати основним осередком життєдіяльності людини, а отже і нової світової інституційної архітектури.

Теза І. Валлестайна про те, що вперше за п'ятьсот останніх років, втрачаючи свій суверенітет, держава почала розвиватися за низхідною траєкторією, вона перестає бути основним центром прийняття рішень [67, 262]. Сходної думки дотримується й Зб. Бжезинський, який вважає, що глобалізація стимулює суперечливі процеси, що призводять до ерозії традиційних державних суверенітетів та загрожує втратою національного контролю над основними економічними та соціальними цінностями [36, 185].

Зрозуміло, що ми маємо бути достатньо виваженими при оцінці відповідних узагальнень, урахувувати реальну втрату державою під впливом глобалізації низки її класичних функцій, бачити суперечливі процеси, пов'язані із системною перебудовою сформованої ще в XVII ст. за Вестфальського мирного договору чинної архітектури міжнародних відносин, основою якої завжди була суверенність національних держав.

За Вестфальської системи юрисдикційні повноваження секулярного суверена були передані від теодикційного благословення на земну владу, жалуваного феодальному сатрапові, до нації-держави. Маючи повну свободу жорстко переслідувати або доброзичливо толерувати різноманітні віросповідання, цей суверен мав змогу плекати в межах своїх чітко впізнаваних кордонів ті формули стабільності, розвитку й модернізації, які він хотів бачити у своїх володіннях. Окрім релігії, суверенна держава мусила

жорстко наглядати за чи доброзичливо толерувати всілякі соціальні сили, які висували свої контркоди: піднаціональні, наднаціональні, ненаціональні або й протинаціональні (або, іншими словами, примордіальні, традиційні, теологічні «контрадикції»), які не вживалися з цим примусовим конструюванням окремих незалежних суверенних держав, що зазвичай формувалися навколо конкретної нації й обрамлювалися власними «націоналізованими» релігіями, мовами й культурами. Проголошуючи або здійснюючи свою юрисдикцію, суверенний автор(итет) відзначав кожне таке володіння політографічними кодами «всередині/зовні», «однакові/різні», «правильне/неправильне», «ми/вони», «законне/незаконне». Виголошуючи/прописуючи свої закони, кожна націоналізована держава накреслювала власну етнографію (писання культури), географію (писання простору), хронографію (писання часу/традиції) і біографію (писання інтересів). Отже, тільки-но такі уряди утверджували себе, вони бралися за конструювання колективних інтересів своїх країн, їхньої «волі» та традиції, долаючи розходження з одержавленими «націями», котрі навіть у випадку таких ідеально-типових моделей, як-от Англія та Франція, були дуже обмеженими, фіктивними й штучними.

Виробляючи свої варіанти суверенності та модерності, структури національних держав відвертали лояльність і ослаблювали залучення в домодерні практики усного (неформального) знання, конкретної (практичної) культури, локальних інтересів (інтересів локальної громади) і своєчасної (заземленої в житті народу) проблематики, що пронизували локальне/регіональне політичне життя, а натомість насаджували дисциплінарну стандартизацію, яка витікала з модерних теорій писемного (формального) знання, загальної (національної) культури, універсальних (державних) інтересів і позачасової (абстрактно-історичної) проблематики, вгартованих у національне/міжнаціональне політичне життя капіталістичної світосистеми [Див.: 100, 137-141]

Нині ми є свідками кризи Вестфальського устрою. Це об'єктивна реальність, яку заперечувати важко. Замість того, щоб правити за змістилище модерності або реактор прогресу, зазначає Тимоті В. Люк, нація-держава ХХ ст. все більше перетворюється на пута для значущих суспільних перетворень, виступаючи стримувальною структурою для змін і деактиватором прогресивних ініціатив. В одній площині потоки влади, мабуть, підточують її підмурки або ж породжують глокальні точки опору їй, тоді як в іншій площині живучість націй або ж постійне переутвердження держав у все більшій кількості знов і знов прокручує коди гіперреальності, а не логіку раціональності реалістичної Realpolitik. Левіафанові заповіді припинити війну всіх проти всіх лишень ще більше вможливили війну всіх проти всіх.

Основні нації-держави західного ядра могли вдавати, що мають «справжні національності» до 1914 р. У цих націй-держав, а також в основних імперій наявною була навіть певна міра «номінальної транснаціональності» через те, що націоналістичні євангелісти робили куці імперіалістичні спроби германізувати балтійців або балканців, зробити з африканців або азійців французів, русифікувати грузинів або казахів, а також зробити американців із гавайців і філіппінців. Однак ці зусилля закінчилися культурними, економічними й політичними катастрофами навіть за своїми власними мірками. Попри це, на колишніх володіннях Османів, Романових, Гогенцолернів і Габсбургів виникло ще більше нових націй-держав. А після 1945 р. розмноження «націй-держав» ще більше пришвидшилося аж до сьогодні, коли із колишніх комуністичних югославської та радянської федерацій формуються нові нації-держави пострадянського простору [Див.: 100, 143].

Поява дедалі більшої кількості «націй-держав» в ході деколонізації Латинської Америки, Східної Європи, Африки, Близького Сходу, Радянського Союзу та Азії означає, що справжні екземпляри націй-держав уже зникли. Якби кожна з нинішніх майже двохсот націй-держав поводитася,

як класичні приклади модерних Англії та Франції, тоді світ би швидко загинув у безжальній тотальній війні. Так само, якби кожна нова нація-держава намагалася наслідувати Японію, Німеччину або Сполучені Штати, новий світовий порядок швидко б розсипався, розвалився на сотні дрібних друзок-чвар. Головні прикмети класичних реалістичних держав уже безслідно щезли, адже більшість націй-держав існують зі своїми прапорами, національними гімнами, арміями та національними авіалініями, але їхнє виживання забезпечує чужа валюта, енергетична система, дипломатія, торговельні зв'язки, флот або експорт продовольства.

Однак, існує й інша – протилежна сторона цієї проблеми. Вона пов'язана з глибокою системною реконструкцією функцій держави, яка відбувається у зв'язку із суперечливим процесом становлення постіндустріального, глобального за соєю суттю суспільства. Еволюція держави завжди визначалася і визначатиметься тепер еволюцією суспільства. Маючи вагомий адаптивний потенціал, держава переходить від одного етапу свого розвитку до наступного з тим, щоб створювати простір для повнішого втілення трансформаційного потенціалу суспільства, змінюючи при цьому і власні визначення.

У зв'язку з цим погоджуємося з А. Гальчинським, який стверджує, що у сучасному світі справді відбувається суперечливий процес самозаперечення держави, однак держава не зникає взагалі – зникає традиційна (класична) держава індустріального суспільства, звична для нас держава модерністської культури. Водночас у великих муках, ще, природно, повною мірою не визначивши свої базові засади, народжується держава нового типу – держава постіндустріалізму [89, 280].

Відповідним чином трансформується і Вестфальська архітектура міжнародних відносин. Очевидним є цілковита безрезультатність титанічних намагань хоча б приблизно окреслити можливі контури поствестфальського світу, розбудованого на принципах бездержавного розвитку. Без держави, як це підтверджує унікальний досвід ЄС, нічого не виходить і в питаннях

регіональної глобалізації. Все це органічно пов'язані одна з одною проблеми. Перебуваючи в полоні модерністських традицій, суспільні науки збилися на манівці – змістилися у площину пошуку, яка не може дати конструктивних рішень, є тупиковою, такою, що не відображає реальні трансформації. А. Етціони правий, коли акцентує увагу на тому, що стара система не спроможна справитися зі зростаючим валом транснаціональних проблем, однак водночас капітулює перед складностями наукового пошуку, коли заявляє, що врешті-решт усе йде до заперечення держави як суспільного утворення.

Спробуємо спростувати такий висновок, детально проаналізувавши чинники, за якими спростовують майбутнє держави як провідного політичного актора.

У науковій літературі привертається увага насамперед послабленню економічних функцій держави та її «витіснення» у сферу суто гуманітарних відносин*.

Ці процеси справді активно розвиваються, але чи є це виявом ерозії держави, девальвації її суспільної значимості – питання відкрите. Адже в умовах сучасного постіндустріального глобального розвитку місце людини в тій чи іншій суспільній ієрархії перестає визначатися суто економічними та матеріальними прерогативами, які відсуваються на задній план суспільних відносин, натомість знання та інформація, безпосереднім носієм яких є людина, набувають статусу основної форми багатства суспільства, його базового виробничого ресурсу.

Не можна не враховувати й інші гуманітарні прерогативи, нехтувати тим, що основи нового – справедливого світо устрою формуватимуться передусім у сфері морально-світоглядних трансформацій, у процесі яких провідну роль відіграватимуть світоглядні, етичні, психологічні та моральні цінності окремих народів. Тож з огляду і на цей аспект постіндустріального розвитку можна стверджувати, що зосередження державою уваги на

* Дивись докладніше у статтях автора [263; 273; 195].

проблемах нематеріальної сфери – це скоріше процес її осучаснення, а не деградації, в тому числі й девальвації її владних повноважень.

Знання, інтелектуальний капітал завжди були і залишатимуться визначальним і водночас найдемократичнішим джерелом влади. Інша річ – як модифікується цей їхній статус, наскільки такі модифікації відповідають логіці новітніх суспільних трансформацій і чи розуміє держава, що її призначення – не в контролі знань, а в створенні найсприятливіших умов їх індивідуалізації та розширеного відтворення насамперед на відповідній основі. Фактична роль держави в нових умовах визначатиметься адекватністю відповідних механізмів передусім цій її функції.

Природа і функції держави модифікуються і в іншому аспекті. Держава втрачає суто класовий характер і дедалі більше стає виразницею загальнонаціональних інтересів. У діяльності держави пріоритетного значення набувають соціальні функції: інвестиції в соціальну інфраструктуру, політика ефективної зайнятості, гармонізація відносин між працею та капіталом, підтримка недостатньо захищених верств населення, забезпечення людям рівних можливостей у виборі умов своєї праці, життя тощо.

Соціальна функція держави – це діяльність, спрямована не тільки на задоволення суспільних потреб в охороні здоров'я, освіті, підтримці малозабезпечених тощо, але й на регулювання ринку праці з метою підтримання певного рівня зайнятості, матеріального забезпечення людей, які втратили роботу місця або не змогли знайти їх [445, 614].

Виконання зазначених функцій потребує від держави дедалі більших за масштабами обсягів фінансування соціальних програм, які фінансуються за рахунок бюджетних коштів, і потреба в яких зростає з кожним днем. Все це ставить державу в пряму залежність від стану економіки як основного джерела поповнення державних коштів, а економіка, в свою чергу, потребує сприятливих умов та державних гарантій для свого розвитку. Значною мірою економічне зростання залежить від структури видатків бюджету, яка, в свою

чергу, обумовлена суспільним способом виробництва, політичним устроєм країни, менталітетом населення та функціями держави*.

Так, відомий професор соціології та менеджменту Пітер Ф. Друкер зазначає, що «... немає стільки багатців, аби покрити всі витрати якій-небудь із соціальних служб. Насправді і в британському, і в американському соціальному забезпеченні (і в багатьох інших подібних службах) саме середній і бідний класи фінансують багатих. Всі платники податків, як правило, відраховують однакові суми до бюджетів подібних служб. Але у відношенні із загальним станом і доходами багаті платять менше, ніж представники нижчих класів. Фінансування державних служб – це класичний приклад того, що економісти називають «регресивним оподаткуванням»: його тягар зменшується із збільшенням доходу. ... Масове фінансування – єдиний спосіб підтримки служб, які мають бути кожному доступні. Не можна сказати і того, що подібні служби неефективні. Але вони не «безкоштовні» – їх утримання обходиться дуже дорого, оскільки вони повинні передбачати всі випадковості і надати весь діапазон послуг, навіть якщо деякі з них зажадаються одиницями. ... По суті всі ці соціальні програми ґрунтуються на оподаткуванні і примусових заощадженнях. Вони змушують людину відраховувати гроші незалежно від того, хоче він того чи ні. Це запорука їх існування» [144, 187].

На основі реалізації цих функцій розвивається держава загального добробуту – соціально відповідальна держава. Посилення соціальних функцій держави, які значною мірою реалізуються на неекономічній основі, також супроводиться звуженням сфери її економічної політики, безпосереднього впливу на суто виробничі процеси. Однак держава від цього не стає слабшою. Потрібно і тут ураховувати природність відповідних трансформацій. Якісний перехід до соціально відповідальної держави уможлиблюється на основі змін, що відбуваються у класових відносинах. Ідеться про дифузію соціально-економічних і політичних детермінант

* Дивись докладніше у статтях автора [195].

класової структури суспільства, посилення соціальної мобільності індивідів. На відміну від класових структур, які відображають усупільнення основних систем життєдіяльності великих мас населення, в сучасному розвитку дедалі більшого значення набувають соціальні структури, що дають змогу людині повніше реалізувати принципи індивідуальної свободи, особисті здібності.

Одиницею суспільних дій стають малі соціальні формування, окрема особистість. Така різнобарвність ускладнює суспільне життя, надаючи соціальній інтеграції нових ознак – ознак конструктивної плюралізації. Держава загального добробуту більше стає гарантом саме такої консолідації, такого типу соціальної рівноваги.

Функції соціальної держави визначаються як функції її структурних елементів. Інститут соціальної етики сприяє стабільності в суспільстві через утвердження таких моральних цінностей, як толерантність, консенсус, компроміс, що виявляється у соціальність справедливості, матеріально-соціальному аспекті свободи (свободи від злиднів) та солідарності. Соціальна демократія передбачає оптимальні форми співпраці розгалуженої мережі різноманітних форм громадянського життя ті інститутів влади. Солідарна ринкова економіка створює сприятливі умови для залучення до ринкових відносин усіх верств населення, що не лише сприяє економічному розвитку країни, а й виховує в її громадян активність, ініціативність, здатність до самостійного розв'язання життєвих проблем [Див.: 442, 136-137].

Попри наявні теоретичні колізії, необхідно враховувати і взаємозалежність розвитку держави і нації. Це також сфера неекономічних повноважень держави. Держава є фундаментом нації. Становлення націй відбувалося на основі ліквідації феодальної роздробленості, формування державою єдиного ринку, сприяння розвитку й захисту духовно-національних цінностей та національної ментальності. Поняття «нація-держави» відображає відповідний симбіоз.

Вся складність феномена глобального суспільства полягає в тому, що у своїй основі воно не лише не заперечує, а навпаки, створює якісно нові

умови для реалізації національної ідентичності кожного народу, збагачення його духовних надбань та культурних цінностей.

Не можна не враховувати і то, що більшість країн «третього світу» не пройшла шлях становлення націй. Утвердження держави тут передувало формуванню націй, що суттєвим чином деформувало державотворчий процес, зумовлювало його нестійкість та суперечливість. Україна у цьому випадку не є винятком.

Маємо констатувати, що процес, який неможливо обійти: держави-нації залишаються дієздатними у внутрішніх економічних питаннях, але дедалі більшою мірою держави, що діють самотужки, і надто бідні держави, втрачають здатність регламентувати міжнародну економічну діяльність. Ж.- П. Алегре підкреслює тут вразливу точку: ефективний опір міжнародному фінансовому безладу має передбачати, що держави домовляються щодо таких заходів, як оподаткування руху капіталів. Але такої згоди немає, і будь-яке узгоджене регулювання державами фінансових ринків (надто чутливих до того, що він називає «засліпленням на катастрофу») залишається поки що благим побажанням, яке прирікає держави на подвійну політику: дати ринкам свободу дій (знаючи при цьому, що вони не завжди поведуться згідно з принципом ефективності) і прагнути сховатися за ще дуже слабкими наднаціональними органами регулювання [Цит. за: 235, 172]

Хоча, як це показують такі різні автори, як А. Колономос, Б. Баді або М. Кастельс, міжнародний простір уже заселений численними акторами в мережах, конкуренція з державами-націями не обмежується самими лише економічними акторами. Неурядові організації, релігійні мережі, кримінальні мережі, системи нелегальної міграції, діаспори, пробуджені спільноти сприяють звуженню влади держави-нації, яка традиційно ґрунтується на ідентифікації громадян за національною територією.

Б. Баді підкреслює, що джерела легітимуючої ідентичності вичерпалися (профспілки й робітничі партії), бо вони будувалися навколо демократичної

держави та суспільного договору. Нові випадки тиску на різноманітні прояви ідентичності знаходять у глобалізації спосіб для дедалі більшої дестабілізації принципу територіальності та, зокрема, для перегляду можливостей інтеграції меншин, що їх мають державні структури [Див.: 235, 192]. Виступаючи з близьких позицій, М. Кастельс стверджує, що «король і королева – держава та громадянське суспільство – обидва голі, а їхні діти – громадяни – блукають з хати в хату в пошуках прийомних батьків» [469, 42]. М. Кастельс показує також, що держава-нація зазнає нападів трьох глобалізацій: глобалізації економічної діяльності; глобалізації засобів масової інформації та зв'язку; глобалізації злочинності.

На думку М. Кастельса, якщо державі дедалі більше відводять роль стратега в колі великої кількості інших чинників, то це відбувається тому, що більше немає узгодженості між економіками і націями. Тут М. Кастельс близький до найбільш песимістичних думок щодо здатності держав зберегти контроль за основоположними складовими їхньої економіки. Його думки про революцію інформації розширюють цей спектр. М. Кастельс підкреслював, що з розвитком нових технологій уряди вже мають монополію на великі засоби масової інформації, оскільки вони стали міжнародними і в більшості випадків приватними. Конкуренція радіо- і телепрограм підштовхує державні телекомпанії бути навіть активнішими за приватні в застосуванні комерційних підходів. Що стосується злочинності, то всі уряди констатують, що держава дедалі більше втрачає монополію на насильство і що в цій царині нові технології дають змогу транснаціональним угрупованням вільно процвітати.

Стосовно наркобізнесу, наприклад, А. Лябрус теж показує, що злочинні угруповання працюють за схемою коротких, поділених на ланки мереж, в які набагато важче проникнути з метою ліквідації. Крім того, немає певності, що всі західні держави справді бажають діяти максимально ефективно: посилення на «нові світові безлади» дозволяє, таким чином, деяким державам використовувати наркотики як дипломатичний інструмент,

видаючи, як це практикують Сполучені Штати, довідки про погану поведінку державам-«хуліганам» (наприклад, Сирії та Ірану), залишаючи осторонь держави, які так само заслуговують на догану [Див.: 235, 188].

М. Кастельс, у свою чергу, показує, що панівне становище сучасних комунікаційних мереж відіграє роль прискорювача в процесі висування вимог і організації громад, що бунтують проти центральної влади: в Іспанії, на Корсиці, в Ірландії використання інтернету стає потужним засобом висловлення думок і поширення інформації. В сучасній Росії акції протесту проти політики Путіна також була перенесена в соціальні мережі та довела свою ефективність.

Чи означає це, що держава втратила будь-який суттєвий контроль за потоками і стає таким самим актором, як і інші. Б. Баді підкреслює, що, хоча державі й важко протиснутися в глобальний світ, вона тримається і має для цього сили, зокрема шляхом розвитку національної регіональної кооперації. Держава продовжує також накопичувати фінансові й податкові ресурси і ресурси символічні, оскільки лише вона має «тверду й незаперечну легітимність». Б. Баді зазначає: «Держава зовсім не перебуває напередодні катастрофи або на порозі відставки чи зречення тих завдань, які на неї покладені» [Цит. за: 235, 189].

Проблемою є не так зникнення держави, як мутація її ролі в багаторівневій світовій архітектурі. Якщо взяти, наприклад, політико-адміністративну структуру такої країни, як Франція, то тут держава зберігає ухвалення рішень чи розв'язання спорів у останній інстанції щодо децентралізованих місцевих громад. Успіхи керування означають на передачу державного суверенітету місцевим громадам, а, скоріше, обов'язок держави брати участь у «інституціональному посередництві» з більшим числом місцевих акторів. Багато акторів підкреслюють, що, незважаючи на різноманітне просування децентралізації, привид держави залишається дуже живим через її роль ініціатора місцевої політики, як і через домінування «системи соціальної інтеграції громадян», в якій задіяні в більшості випадків

органи місцевої влади дуже задоволені можливістю ховатися за ширмою держави [Див. : 235, 86-89].

Нарешті, мода на тему керування не повинна закривати той факт, що політичний простір не може бути зведений – як у внутрішньому, так і в зовнішньому плані – до великої кількості прикладів торгівлі, де держава була б у цілковитій рівності з іншими акторами громадянського суспільства. Держава, зокрема, залишається здатною в більшості випадків перешкоджати намаганням сепаратистів серйозно поставити під сумнів національну єдність, навіть і ціною тривалих кривавих конфліктів (якщо про це свідчить боротьба з різними групами сепаратистів в Індонезії, в Туреччині або в Кашмірі). Втім, якби такі виступи завершувалися успіхом, то й вони вели б до створення нових держав.

Третя причина ослаблення держави-нації пов'язана з політичною динамікою глобалізації. Висуваються два основні аргументи в контексті «обмеженого суверенітету» держав з часів холодної війни, щоб обґрунтувати тезу занепаду держав-націй. Першим є аргумент про зростаючу залежність держав-націй від сильніших: більшість держав-націй, попри їхнє рівноправ'я, можна сказати, опиняються під чоботом кількох сильних держав, здатних гарантувати їхню безпеку або просто примусити їх дотримуватися їхньої політики в міжнародному просторі. Ялтинський пакт, потім холодна війна ілюструють поділ світу на два блоки вимушених союзників. Але навіть якщо лишити осторонь те, що дуже швидко утворився ще один, строкатіший блок – блок «країн, що не приєдналися», цей аргумент втрачає свою силу з падінням СРСР: ситуація після холодної війни радше схожа на картину більш подрібненого, навіть анархічного, світу, в тіні якого примножуються локальні конфлікти, незважаючи на те, що цей світ, як ми побачимо, не втрачає сенсу. Багато держав тримаються поза коаліціями і вільно організують свою політичну систему (в Африці, а також Індія, Китай).

Проблема стоїть, поза сумнівом, інакше для малих, бідних держав, які повинні терпіти. Попри кількісне зростання числа держав, прийнятих у члени

Організації Об'єднаних Націй, великі розвинуті держави мають значні засоби, щоб відігравати домінуючу роль (регулюючі органи типу МВФ і Світового банку, державні та приватні науково-дослідні інститути, економічна, політична і військова солідарність через такі організації, як ОЄСР і НАТО, присвоєння права керівництва світовою політикою через Велику сімку, право вето в Раді безпеки, надання допомоги на розвиток, реструктуризація боргів і т.д.). Щодо бідних держав, то же також і ті держави, де фіксується найбільше різнобарв'я регулюючих механізмів, де спалахують громадянські війни, де регіональні союзи найчастіше виявляються неміцними, де колишні колоніальні держави, як у Африці, здатні дестабілізувати уряди. Тож, якщо відбувається ослаблення деяких держав-націй, то переважно в бідних і залежних країнах.

Другим є аргумент про гегемонію єдиного світового актора, в даному випадку Сполучених Штатів, які, особливо після подій 11 вересня 2001 р., прагнуть нав'язати всім державам світу «однополярну схему». Намагання Сполучених Штатів Америки відігравати роль світового жандарма після холодної війни супроводжується тепер ширшою заявленою амбіцією – прагненням переробити світ відповідно лише до їхніх інтересів. І жодна конкурентна сила не видається здатною перешкодити США грати цю роль самотужки (хоча ми й пам'ятаємо демонстрації світового розмаху проти початку війни в Іраку в грудні 2003 р., а також прояви заперечень серед деяких традиційних союзників США).

Попри все це, ризики такої політики збільшуються (розрив з арабськими країнами, серйозна криза в Організації Об'єднаних Націй, непередбачувана реакція мас, перетворених на фанатиків радикальним ісламом, небезпечне призвичаєння до превентивної війни тощо). Крім того, американська гегемонія не видається такою, що суверенітет інших держав поступиться місцем світовій «сателізації». Незважаючи на те що міжнародний простір більше, ніж будь-коли, залежить від співвідношення сил між великими державами, нинішня ситуація ближча до багатополусного

простору, де великі й малі держави-нації зберігають здатність – звичайно, неоднаковою мірою – захищати своє право посилаючись на поважання їхнього суверенітету, зокрема і під прикриттям показної згоди на нові світові антитерористичні плани [Див.: 235, 88-90].

З наведеного аналізу постає незаперечна реальність: економічна глобалізація виводить на сцену певну кількість акторів, здатних суперничати з державою-нацією і головне – збільшувати залежність слабких держав. Навіть якщо прихильникам відмирання держави доведеться наводити той факт, що держави-нації певною мірою сприяли цьому ослабленню і що вони ще мають засоби опору, треба визнати, що мультинаціональні економічні організації та тиск фінансових ринків не можуть серйозно контролюватися самими лише державами.

Якщо подивитися ширше, то міжнародний простір заповнений нині великою кількістю міжнародних акторів, які показують, що традиційна держава-нація не є вже єдиним володарем загального інтересу, що вона повинна захищатися проти розкиданих усюди ворогів і що вона змушена бути більшим стратегом, який втрачає частину своєї влади і мусить входити в міжнародні мережі, користуючись своїм впливом. Але всупереч теоріям світового управління держава-нація в більшості випадків зберігає свою можливість ухвалювати рішення в останній інстанції, особливо в межах політико-адміністративних просторів або у відповідь на вимоги внутрішньо національного характеру.

Можна сказати, що немає справжніх підстав закріплювати тезу про зростаючу залежність більшості держав-націй від коаліцій сильних акторів, за винятком найменш забезпечених держав, які, між іншим, часто скидаються на карикатуру держави. Не можна також стверджувати, що американська гегемонія після холодної війни призвела до «сателітизації» всіх інших держав в ім'я таких імперативів, як загальна боротьба проти тероризму.

Нарешті, немає ознак того, що глобалізм (більш або менш утворений симбіозом між космополітичною ідентичністю та універсальною

демократією) одержує перемогу в масштабі планети. Щонайбільше, можна спостерігати певне піднесення «постнаціонального» як стратегії найкращого контролю за згубною дією економічної глобалізації або, в ширшому плані, як спосіб будувати наднаціональні утворення шляхом вільної домовленості між державами та з перспективою уповільненої еволюції міжнародного права. Проте і в цьому випадку маємо констатувати, що ми ще далеко від кінця держав-націй і повинні, скоріше, досліджувати те, як нові процеси утвердження ідентичності в усьому світі змушують мислити в нових термінах: у термінах самостійного творення ідентичностей і змішування зовнішніх ознак.

У кожному випадку будь-яка недержавна сила, що торує собі шлях цими різноманітними каналами, прагне створити свій розмаїтий паралельний неосвіт, промовляючи через коди культури, торгівлі, етнічності, фінансів, технології, гендера, екології чи здоров'я, щоб відгородити для себе певний простір ексклюзивного контролю, щоб правити там яко найлегітимніша компетентна сила й установлювати правила для своїх визначальних кодів авторства/ авторитету. У більш «ідеальних» ситуаціях мовлення всередині потоку з трансакцій, уможливлених цими поліглотними дискурсами дикційних систем, постають «цивілізовані зони». У менш «ідеальних» ситуаціях мовлення за межами потоку починають виростати «дикі зони», які мають хіба що переривисті контакти з поточними обмінами потоку.

Владні центри/мовленнєві спільноти третьої природи існують, але їхні глокальні форми існування часто невловимо чи непомітно маячать у національно-державних прочитаннях глобального бізнесу, міжнародної технології, транснаціональної екології та мультинаціональної культури. Оскільки ми вже знаємо, що реалісти не можуть прочитати недержавні тексти неосвітів, напевно, нам слід визнати, що ці нові післядержавні, бездержавні, недержавні, протидержавні чи криптодержавні неосвіти відчутно впливають на глокальність понад і поза лещатами реалістичних

націй-держав у квітучих дискурсивних каналах гіперреальних потоків [Див.: 100, 153-154].

Світова економічна криза, яка охопила світ в останні три роки, тільки підтверджує все загальність та всеохопленість глобалізації як процесу сучасності. Всі країни без винятку відчули за собі її наслідки. Необхідність адекватно протистояти таким наслідкам, в тому числі й соціально-політичного змісту, особливо гостро відчувається на країнах пострадянського простору. Маючи за плечами досвід міцної тоталітарної держави, нові демократії, які утворилися на теренах колишнього СРСР та країн соцтабору, захопилися ідеєю свободи та ринку й втратили спроможність ефективно впливати на соціально-політичний та економічний процеси. А сама криза тільки довела, що кордонів між внутрішніми функціями держави більше не існує, оскільки суто економічні проблеми в мить перетворюються в політичні, а разом вони стають причинами великого соціального потрясіння. Як наслідок, соціум вимагає від держави взяти контроль за ситуацією в свої руки, поступаючись інколи й елементами свободи.

Тому національна держава залишається найважливішою силою у формуванні світового суспільно-політичного процесу та в світовій економіці зокрема. Усі уряди певною мірою втручаються в операції на ринку і таким чином допомагають формувати різні частини глобальної економічної системи. Тому загалом національна держава в умовах глобалізації має відіграти дуже важливу роль у відстоюванні національних інтересів, у «вбудовуванні» національної економіки не лише з найменшими втратами, але й з користю для системи світогосподарських зв'язків, що має велике значення для всіх пострадянських країн, зокрема й для України.

Як зазначав Нобелівський лауреат В. Леонт'єв: «Сьогодні планування, природно, грає певну роль, але я не вважаю його основною функцією держави. Держава має велике значення, і це значення в умовах науково-технічного прогресу повинне зрости. Коли замислюєшся над тим, що сталося

б з системою, якби ми абсолютно скасували державу, то розумієш, що це було б жахливо» [377, 69].

Отже, підсумовуючи дослідження впливу глобалізаційних процесів на зміну місця та ролі держави в сучасному політичному процесі, можемо зазначити, що:

По-перше, державна політика сучасних країн пострадянського простору формується під впливом глобалізаційних процесів в світі і є їх повним відображенням. Відстоюючи інтереси національної держави, концепція державної політики має враховувати й необхідність «вписати» свою державу в світовий соціально-політичний процес та світову економіку.

По-друге, наукові теорії глобалізації, на основі яких розробляється кожною з держав власна концепція державної політики, свідчить про змивання кордонів між внутрішньою та зовнішньою політикою, а також між функціями держави у внутрішній політиці. Така концепція є відображенням форм та умов функціонування мережевих організаційних форм і вимагає від держави зайняти в ній місце провідної ланки, яка продукує ідеї для всієї мережі. Коло таких ідей і має стати концепцією державної політики сучасної країни, в тому числі й України.

По-третє, глобалізація значно впливає на контекст функцій держави, послабляючи економічну функцію та підносячи соціальну функцію держави, однак мова йде не про зміну акцентів щодо первинності та значимості функцій, скільки про перегляд змісту цих функцій. Досвід пострадянських країн в даному випадку свідчить про те, що зниження уваги держави до своїх економічних функцій, як того вимагають глобалізаційні тенденції, засновані на неоліберальній основі, призвели до унеможливлення виконання соціальної функції.

По-четверте, незважаючи на появу низки нових політичних акторів на світовому політичному просторі, говорити про зміну Вестфальської системи, де провідною ланкою була нація-держава, поки що зарано. Альтернативою такої системи вважається мережева політична організація міжнародного

співробітництва, яка не виключає державу з процесу, а лише вимагає від неї почуватися на рівних із іншими акторами, зокрема інституціями громадянського суспільства та регіональними утвореннями.

4.2. Функціональний вимір державної політики сучасних країн

Здійснення державою суспільно необхідних функцій є одним з факторів доцільності її існування. Держава також визначає і свою відповідальність за їх здійснення та забезпечує розподіл цієї відповідальності між органами держави, виступаючи основним суб'єктом та джерелом визначення функцій на користь інших інституцій чи розширення на користь органів державної влади фактично свідчить про реформу самої держави.

Поняття «функції держави» є складною категорією і тісно пов'язане з такими поняттями, як «завдання держави», «соціальне призначення», «мета держави». Проте наведені близькі поняття не є ідентичними. Завдання — це те, що необхідно зробити, а функція — це діяльність, процес вирішення завдання. Завдання може бути ширшим тієї чи іншої функції (наприклад, сприяння розвитку економіки — це глобальне завдання, що вирішується засобами реалізації декількох функцій). Поняття «завдання» та «мета» держави формують концепцію державної політики кожної окремої країни, яка постає як стратегія дій на довгу перспективу та знаходить своє уособлення на практиці через конкретні форми діяльності держави, іменуємі функціями держави.

В політичній теорії до основних ознак функцій держави відносять:

1. Вони є основними соціально значущими напрямками її внутрішньої або зовнішньої діяльності.

2. У функціях держави знаходять свій вираз і конкретизацію її історична сутність і соціальне призначення. (Соціальне призначення держави полягає у виконанні певних функцій. Вади в їх виконанні ведуть до

виникнення негативних наслідків у суспільному житті, таких як становлення тоталітарного режиму, революцій тощо).

3. Здійснення функцій держави має постійний, систематичний характер і відбувається протягом всього часу існування об'єктивно обумовлених завдань, що стоять перед державою.

4. Функції держави не є поняттям статичним, тобто раз і на завжди даним і незмінним. Вони виникають, здійснюються, розвиваються і зникають відповідно до тих завдань, які стоять перед державою у конкретно історичних умовах.

5. Функції держави, мають об'єктивний характер, обумовлений потребами суспільства, оскільки головні завдання і цілі держави на тій чи іншій стадії її розвитку обумовлюються економічними, політичними, соціальними та іншими умовами її існування.

6. Реалізація функцій здійснюється притаманними їм методами і в притаманних їм формах залежно від змісту окремих функцій.

Основні функції сучасної держави — це визначені її соціальним призначенням основні напрями діяльності держави. Відображення у функціях держави її соціального призначення є проявом їх обумовленості потребами розвитку суспільства. Держава існує заради здійснення певних функцій, у цьому полягає її соціальне призначення. Вади в їх виконанні ведуть до виникнення негативних наслідків у суспільному житті.

Функції держави є засобом (інструментом) вирішення завдань та досягнення цілей, що постійно постають перед суспільством. Цілі державної діяльності — це ті кінцеві результати, яких необхідно досягти. Як вихідні моменти державної діяльності вони визначають доцільність існування завдань, які повинні бути поставлені для їх вирішення. Цілі бувають різними. Так, залежно від змісту політики, яку проводить держава в тій чи іншій сфері суспільного життя, вони поділяються на економічні, політичні, національні, юридичні та ін.; за часом, за черговістю і за стадіями державної діяльності — на ближні, проміжні, кінцеві тощо. Завдання державної діяльності — це ті

конкретні соціально значущі і життєво необхідні проблеми (питання), на вирішення яких спрямовані зусилля держави.

Функції держави постійно розвиваються під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Одні функції виникають, другі змінюються, треті зникають. Такими факторами можуть бути радикальні соціальні зміни в суспільстві; зміни типу, форми держави; сутність держави і її соціальне призначення; особливості завдань і цілей, які стоять перед державою на тому чи іншому етапі її розвитку; національні моменти — мова, культура, традиції, самобутність населення, взаємовідносини етносів, які проживають на території країни; науково-технічний, інтелектуальний розвиток всієї цивілізації; процеси інформатизації суспільства, створення загальнопланетарного інформаційного простору; екологічний фактор; інтеграція світової економіки; міжнародна обстановка та ін.

На думку Д. Задихайло, в основу класифікаційного критерію ієрархічності функцій держави слід покласти «мету — соціальний результат». Тобто такий чинник, що визначатиме певну властивість функціонуючого соціального організму. І ця властивість-характеристика має бути універсальною, такою, що притаманна або має бути притаманною усім чи більшості сфер соціального буття і таким чином за умови свого досягнення забезпечувати максимальний і синергетичний ефект від впливу держави на суспільство. Функції, похідні за їх місцем в ієрархії, в той же час можуть складатися, виходячи із комплексного критерію «ціль-сфера» [Див. : 161].

Слід зазначити, що особливості впливу сучасного зовнішнього для держави глобального світового середовища є найбільшим чинником еволюції традиційних поглядів щодо функцій держави, виходячи з того, що Україна сьогодні є лише об'єктом геополітичних та гео економічних процесів, але, на жаль, не їх суб'єктом.

Важливо підкреслити, що такі зовнішні впливи є системними проявами так званого нового світового порядку, а відповідно і позначаються водночас

на цілій низці сфер суспільних відносин країни, змінюючи глибинні параметри її існування. Саме тому будь-яка держава, що переважно відіграє роль об'єкта глобальних політичних та економічних процесів, повинна визначитись із своїм ставленням до такого порядку та його складових, сформувати таку модель взаємодії із зовнішнім середовищем, яка дала б змогу мінімізувати руйнівні наслідки глобалізації, зокрема в діяльності ТНК та їх угруповань, і водночас використати всі можливості для власного розвитку, власного перетворення на суб'єкта історії із здоровою перспективою.

Відтак функції держави, що повинні бути інституціолізовані в обговорюваному контексті, мають універсальний характер, що виявляють себе у найрізноманітніших видах та сферах діяльності держави, взаєминах із структурами суспільства.

Класифікація функцій держави повинна проводитись за різними критеріями. Залежно від того, в чиїх соціальних інтересах вони здійснюються, функції держави можна поділити на загальносоціальні і функції захисту групових інтересів. Загальносоціальні функції є довготривалими, спрямованими на задоволення інтересів суспільства в цілому, всіх його верств. Вони є великим демократичним потенціалом і спрямовані на задоволення інтересів всього суспільства, забезпечення суспільного розвитку на основі норм і принципів демократії, особистої безпеки свободи громадян.

Поряд із загальнонаціональними держава протягом тисячоліть виконує і функції захисту групових інтересів. Вони являють собою такі напрямки діяльності держави, що якнайповніше спрямовані на вираження й задоволення інтересів певних соціальних сил — правлячих угруповань, за якими стоять ті верстви населення, які становлять соціальну базу здійснення державної влади. В таких випадках державні функції спрямовуються на утримання населення в тих політичних і правових рамках, які вигідні правлячій еліті.

Загальноприйнятим в політичній науці є підхід, згідно з яким функції держави визначаються типом самої держави, тими завданнями, які на нею покладаються основними законодавчими актами та домінуючою соціально-політичною парадигмою побудови влади та управління суспільством, затверджених в даній країні.

Більшість країн світу, в тому числі й країни пострадянського простору в основному документі країни зазначили, що вони є правовими, соціальними державами, отже, функції держави будуть визначатися завданнями соціальної держави.

На думку Т. Пеглер, завдання соціальної держави виражені в трьох основних різновидах: матеріальна безпека (безпека); індивідуальна незалежність (свобода); громадська солідарність (зв'язаність). Найважливішим завданням соціальної політики держави є розв'язання «соціального питання» в традиційному ключі й гарантія безпеки для всіх, утвердження соціальної справедливості; «піклування про повсякденні блага» (гарантія постачання населення основними різновидами товарів і продуктів); розширення параметрів зростання та контроль за ними [313,11].

Згідно із цією логікою дослідження визначають такі функції соціальної держави:

- забезпечення політичної стабільності;
- громадської злагоди;
- гарантування соціальних прав особистості та посилення адресності соціальної підтримки;
- обмеження масштабів збіднення;
- забезпечення стримування безробіття.

І. Яковюк вважає, що головним завданням соціальної держави є сприяння функціонуванню громадянського суспільства. Це завдання диференціюється на більш детальні, в яких відбивається вплив економіки та політики на розвиток функцій держави. Згідно з таким підходом вирізняють чотири основні функції соціальної держави: забезпечення, охорони і захисту

соціально-економічних прав людини; соціального захисту; соціального вирівнювання; екологічну [459, 11].

О. Панкевич виокремлює три «блоки завдань»:

1) створення юридичних і фактичних умов для самостійного забезпечення працездатною людиною для себе та своїх близьких гідного життя, а також здійснення державою заходів щодо підтримання непрацездатних груп населення, принаймні на рівні прожиткового мінімуму;

2) забезпечення реальних гарантій реалізації економічних, соціальних і культурних прав, тобто прав людини «другого покоління»;

3) комплекс заходів, спрямованих на створення й підтримку гармонійних відносин у суспільстві, на зміцнення соціального миру, стримування надмірного майнового розшарування населення.

Звідси О. Панкевич доходить висновку, що розвинена соціальна держава виконує всі функції, що властиві державі, а крім того, має специфічні функції, в яких виражається власне соціальність держави [Див. : 308, 7]. До таких функцій він, зокрема, відносить:

- соціально-активізаційну (сприяння економічній активності працездатних верств населення);

- соціально-правозабезпечувальну (забезпечення гарантій здійснення економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян);

- узгоджувальну, «консенсусну» (зміцнення соціального миру в суспільстві).

С. Бульбенюк вважає, що найважливішою функцією соціальної держави є регулювання різноманітних соціальних інтересів на засадах політичної культури, порозуміння і злагоди [57, 147].

В. Скуратівський пропонує виокремити такі специфічні напрями діяльності соціальної держави:

1) утвердження в суспільстві соціальної справедливості як однієї з найважливіших суспільно-правових цінностей, без здійснення якої

неможливий повний розвиток суспільства, свободи задоволення потреб та інтересів людини, створення умов для соціальної безпеки;

2) формування і розвиток соціально-ринкової економіки, а також соціально зорієнтованого господарства, за якого економічна свобода ринку була б спрямована на посилення соціальної безпеки людини і суспільства, соціальної захищеності особистості, її незалежності від держави;

3) формування динамічної, гнучкої системи соціального захисту, яка передбачає кілька типів соціально-правових заходів на основі розширення і поглиблення соціально-економічної бази, соціально-правового поля, соціально-правової безпеки людини, посилення соціально-правової захищеності особи; реформування системи соціального захисту і насамперед тих її складників, що ставлять працівника в абсолютну соціально-правову залежність від держави;

4) досягнення соціальної злагоди в процесі суспільного розвитку на основі сталих процесів соціальної структурованості, соціального миру і співпраці, соціального партнерства різних класів, соціальних груп, верств суспільства і суб'єктів соціального регулювання ринкового господарства;

5) соціально-правове регулювання ринку праці, здійснення політики зайнятості, метою якої є максимальне забезпечення роботою працездатного населення відповідно до структурних змін зайнятості населення і кількісного та якісного складу трудових ресурсів, запобігання масовому безробіттю в його різноманітних видах і формах;

6) створення умов для заохочення продуктивної соціально-правової діяльності, зростання соціально-економічної активності населення як самодостатньої мети, відтворення і всебічна реалізація трудового потенціалу народу на засадах формування внутрішніх глибинних життєздатних джерел розвитку мотивації трудової діяльності кожної людини, здатної до праці;

7) створення умов для забезпечення достатнього життєвого рівня кожної людини, її сім'ї, обмеження соціального розшарування населення за рівнем доходів, стимулювання становлення стабільного платоспроможного

попиту населення на основі соціального самозахисту, самоствердження кожним працюючим власного добробуту, мікросхеми власного соціального захисту відповідно до власного трудового внеску і міри соціально-економічної активності;

8) розробка та створення гнучкої динамічної системи оплати праці на основі формування нової структурної моделі заробітної плати, збільшення її частки в структурі суспільного доходу як головного джерела підвищення добробуту громадян, що ґрунтується на високій ціні робочої сили, наближення мінімальної заробітної плати до межі малозабезпеченості, підвищення рівня мінімальної заробітної плати, посилення впливу тарифної системи при визначенні заробітної плати;

9) упровадження в практику цілісної моделі соціального страхування з усіма видами соціального страхування: пенсійного, медичного, по хворобі, з безробіття на засадах справедливого розподілу фінансового тягаря між роботодавцями, робітниками і державою, перетворення системи соціального страхування з компонента податкової, розподільчої системи, яка виконує невластиві їй функції соціальної допомоги, що здійснюється державою і профспілками, на надійний засіб мікро- і макроекономічного та соціально-правового регулювання [Цит. за: 442, 39-41].

Як видно, В. Скуратівський навів докладний перелік завдань, що їх покликана розв'язувати соціальна держава. Водночас, як зазначає Л. Четверікова, до переліку варто було б додати такі завдання:

- сприяння розвитку та функціонуванню громадянського суспільства, що функціонує на демократичних засадах та є умовою самого існування соціальної держави;

- проведення державою ефективної екологічної політики [442, 41].

Деякі науковці схильні не виокремлювати функції забезпечення екологічної безпеки як специфічної функції соціальної держави, оскільки екологічна функція властива будь-якій державі.

На відміну від В. Скуратівського, український дослідник В. Жмиря всі функції соціальної держави зводить до трьох основних:

- реалізація державних гарантій пом'якшення входження суспільства в рівновагу після надзвичайних подій;
- регулювання способу життя суспільства заохочувальними та заборонними правовими засобами;
- перерозподіл суспільних ресурсів задля забезпечення всім соціальним групам суспільства певного рівня життя з метою зняття можливого соціального напруження [Див. : 389, 142].

Ще один перелік функцій сучасної соціальної держави пропонує В. Бакуменко. Він виходить з того, що головною метою існування соціальної держави є забезпечення гідного життєвого рівня населення. Ця мета є досяжною завдяки реалізації наступних функцій:

- 1) соціальний захист, який охоплює пенсійне та медичне страхування, підтримку непрацездатних і малозабезпечених, допомогу з безробіття та неповної зайнятості, здійснення соціально спрямованої податкової та бюджетної політики;
- 2) забезпечення суспільними благами, до якого належить підтримка культури, освіти і науки, охорона здоров'я, охорона довкілля та розвиток інфраструктури громадянського суспільства;
- 3) розвиток економіки, який полягає у проведенні антимонопольної політики, політики сприяння конкуренції, підтримка підприємництва, створення ринкових інститутів, управління державним сектором;
- 4) підтримка стабільності через стабілізацію рівня цін, збалансування платіжного балансу, забезпечення зайнятості, підвищення кваліфікації кадрів, забезпечення конкурентоспроможності виробників та контролю за ціноутворенням;
- 5) проведення економічного моніторингу, тобто розміщення державних замовлень, формування і впровадження державних програм,

формування і підтримка пріоритетних галузей і напрямів розвитку [Цит. за: 389, 142].

Поділяємо думку Л. Четверікової щодо доцільності виокремлення трьох основних інститутів соціальної держави, які становлять її структуру і виконують функції, покликані гарантувати досягнення основної мети соціальної держави – забезпечення загального добробуту й стабільного існування суспільства: соціальна етика, соціальна демократія, солідарна ринкова економіка, кожен з яких виконує низку функцій.

Зокрема, соціальна етика забезпечує:

- стабільне існування суспільства, забезпечення в суспільстві миру та злагоди шляхом сприяння розв'язанню конфліктних ситуацій, орієнтації на досягнення злагоди за будь-яких умов (що виявляється в утвердженні інституту соціального партнерства);

- утвердження в суспільстві соціальної справедливості (рівність можливостей для всіх), матеріально-соціального аспекту свободи (свободи від злиднів), солідаризму як гуманістичних суспільних цінностей, без яких неможливий повноцінний розвиток суспільства.

Соціальна демократія в свою чергу виконує наступні функції:

- формування динамічної, гнучкої системи соціального, трудового, економічного, екологічного законодавства, що створює підґрунтя для існування громадянського суспільства, його культурного розвитку, успішного здійснення соціальної політики, розвитку економіки, ефективної екологічної політики, розвитку інститутів громадянського самоврядування;

- подолання відчуження людей від влади через створення розгалуженої мережі різноманітних форм громадянського життя.

Солідарна ринкова економіка покликана виконувати такі функції в суспільстві:

- залучення до ринкових відносин усіх верств населення, стимулюючи формування підприємств малого та середнього бізнесу, створюючи різноманітні форми надомного підприємництва;

- забезпечення економічного розвитку країни завдяки поєднання планових і ринкових механізмів регулювання суспільного виробництва [Див.: 442, 41-43] .

Отже, в сучасній соціальній державі не виникає конфліктів між соціальним захистом населення й економічним розвитком та споживацькими настроями в суспільстві. Це пояснюється тим, що держава вже не мусить вкладати в соціальну підтримку населення значні фінансові ресурси. Замість цього через формування відповідного законодавства вона стимулює до благодійної діяльності приватний сектор і створює сприятливі умови для самостійного задоволення людиною своїх матеріальних потреб. Завдяки залученню до економічних відносин усіх верств населення держава формує міцний середній клас, що виступає гарантом стабільності суспільства та серйозним джерелом поповнення державного бюджету. Інакше кажучи, держава створює найсприятливіші умови для економічної ініціативи людини-власника, що є суб'єктом різних, але найефективніших за тих чи інших умов форм приватної власності.

Водночас кошти, що вивільняються завдяки зменшенню витрат на соціальні заходи, можуть бути спрямовані на економічний розвиток. Тому неоконсерватори вже не зможуть дорікнути соціальній державі на те, що вона гальмує економічний розвиток. До того ж соціальна держава має підтримувати основні цінності громадянського суспільства, якими вважаються свобода, справедливість, солідаризм (оскільки, як уже було зазначено, солідаризм у жодному разі не входить у конфлікт з індивідуалізмом, а навпаки, лише оптимальне поєднання солідаризму й індивідуалізму формує феномен громадянського суспільства*), соціальне партнерство, консенсусність.

У ХХ столітті, особливо в другій його половині, в західних країнах з розвинутою демократією ці функції відійшли на другий план у зв'язку з появою середнього класу, що значно пом'якшило існуючі в суспільстві

* Детальніше про солідарність та справедливість в сучасних суспільствах читай в статті автора [264]

суперечності. В країнах пострадянського простору, які знаходяться на етапі розбудови демократії, середній клас ще не сформувався як основний прошарок суспільства.

У ХХ в. поняття «середнього класу» отримало дуже широке поширення, оскільки саме в цей час спостерігалось його різке чисельне збільшення.

З економічної точки зору середній клас - це основний платник податків, отже - внутрішній інвестор, який визначає параметри внутрішнього ринку, включаючи виробництво. З політичної - середній клас визначає електоральні переваги, моральні стандарти й ціннісні орієнтації суспільства. З соціальної - визначає стандарти його, суспільства, життя [Див:124, 15-18]. Серед вчених постійно йдуть дебати з приводу критеріїв виділення середнього класу. Найчастіше в якості основних об'єктивних критеріїв називають рівень освіти і доходів, стандарти споживання, володіння матеріальною або інтелектуальною власністю, а також здатність до висококваліфікованої праці. Крім цих об'єктивних критеріїв велику роль відіграє суб'єктивне сприйняття людиною свого становища - тобто його самоідентифікація як представника «соціальної середини».

Регулярні дослідження Київського інституту проблем управління і соціологічної служби Центру Разумкова показали, що за рівнем доходу не більше 8-9% жителів України можна віднести до середнього класу. А ось зараховують себе до нього, виходячи з суб'єктивних переконань - від 33,6% до 56,2%. Висновки фахівців підтверджують і те, що лише у 8,5% українців залишаються гроші на щось окрім оплати житла і покупки продовольства - на освіту, відпочинок, лікування. А адже саме ці чинники і виховують реальний середній клас. Для порівняння, в США і ЄС до нього об'єктивно ставляться 50-70% населення [53].

У Росії ситуація аналогічна. З зіставлення даних двох досліджень, вимальовується наступна соціальна піраміда: 20% володіють статусом середнього класу, 10% населення не мають жодної ознаки середнього класу,

а інші 70% населення складають клас нижче середнього, який приблизно порівну ділиться на тих, хто мають шанси потрапити у середній клас і тих, хто за певних сценаріях, швидше за все, поповнить ряди бідних [145]. Середнього класу (навіть у його зародковому радянському варіанті) давно немає в Молдові, Киргизії, Грузії, Таджикистані. В чому причина? Перш за все, втрачені старі фахівці і заточена під високотехнологічне виробництво система освіти. Досвід Японії, Кореї та інших «азіатських тигрів» в нинішніх умовах невідновлюємий, світова система поділу праці не потребує високотехнологічних конкурентів.

І, нарешті, навіть там, де промисловість ще збереглася, виробництво нерентабельне, і в умовах глобального лібералізму може існувати лише за рахунок високих світових цін на сировину і продукцію первинної переробки, а також за рахунок дешевої робочої сили. На думку Е. Наймана, слід враховувати ще один чинник, який впливає на формування середнього класу в країнах пострадянського простору і є зовнішнім по відношенню до них, однак спровокований об'єктивними процесами у світовому просторі. Це фактор скорочення чисельності середнього класу в наслідок скорочення темпів приросту населення планети і трансформації всієї світової економічної системи. Якщо раніше все світове виробництво було орієнтовано на виробництво товарів і послуг для середнього класу, то його скорочення призводить до трансформації економіки в зовсім іншу площину.

Сформована в старій демографічній ситуації соціальна структура суспільства також зазнає змін. На верхівці соціальної піраміди знаходиться той самий «золотий мільярд» - вищий середній клас і вище середнього, а знизу - 6 млрд робітників, які як раз безпосередньо створюють вартість. Верхівка піраміди сформована, і кількісний приріст в ній уже практично мало можливий. Можна говорити хіба що про горизонтальних переміщеннях усередині неї. А ось внизу очікується приріст 2 млрд робочих до 2050 р. і 4 млрд - до 2100 р. Зараз відбувається селектування суспільства - зростає кількість бідного і найбіднішого населення, і воно буде продовжувати

зростати. Середній клас в Україні не з'явиться - ми почали будувати його в той час, коли він у всьому світі скорочується [Див: 409].

Тим не менш, середній клас необхідно створювати саме як соціальну базу стабільності в пострадянських державах, оскільки саме стабілізація розвитку - його головна функція в сучасному суспільстві. І оскільки процес його формування в країнах пострадянського простору йде під потужним зовнішнім впливом глобалізаційних процесів, то в якості інструментів повинні виступати звичні для глобалізації механізми - інтеграція, об'єднання, конвергенція з собі подібними в ім'я зміцнення спільних позицій у світовому просторі.

Цілком слушно відмічає Д. Задохайло на те, що одним із ключових викликів сьогодення в політико-правовій сфері є ерозія реального суверенітету держав. У цьому сенсі загальновідомою є практика «держав, що не відбулися», яка виступає свідченням руйнації так званої Вестфальської системи, що донедавна визначала характер міждержавних відносин, принципову основу міжнародного права. Саме тому проблема відновлення втрачених реальних суверенних прав такими державами, здається, перебуває у фазі актуалізації.

Відтак необхідно визнати, що найважливішою універсальною функцією держави за сучасних умов має стати забезпечення процесу перманентного відновлення реального суверенітету, необхідного потенціалу для реалізації своїх суверенних прав та їх захисту. Ця функція є синтетичною за своєю природою, адже вона ґрунтується на реалізації фактично всіх інших функцій держави, але з такою ефективністю, спрямованістю та акцентуацією, за яких держава мала б фактичну можливість щомиті безперешкодно скористатися своїми суверенними правами в економічній, соціальній, інформаційній, культурній та інших сферах, включаючи, звичайно, і різнопланову участь у міждержавних відносинах [Див: 161].

Таким чином, державний суверенітет, суверенні права держави як політико-правовий феномен є наслідком особливого характеру й режиму

взаємодії держави та суспільних структур, що не є автоматичним результатом, який виникає внаслідок проголошення відповідних декларацій, універсалів, інших політичних документів. Тим більше ця теза є справедливою в умовах цілеспрямованої руйнації Вестфальської системи міждержавних відносин на користь нових акторів глобального світового порядку. За цих умов відтворення фактичного потенціалу держави для реалізації своїх суверенних прав набуває значення окремої універсальної та синтетичної за своєю природою функції держави, що подібна підтримці дієздатного імунітету для ураженого інфекцією біологічного організму.

При сучасній загостреній конкуренції держав за умови участі в економічному обміні, доступу до джерел енергоресурсів, сировини, питної води, новітніх технологій тощо на рівень універсальної та першочергової функції держави виходить забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, окремих її галузей та секторів, видів виробництва і зрештою конкурентоспроможності вітчизняних суб'єктів господарювання.

Ця функція держави є універсальною і тому що конкурентоспроможними мають бути як різні сектори матеріального виробництва, так і нематеріальної сфери, зокрема освіти, медицини тощо. Сучасний досвід різних країн свідчить, що без організаційної, регулятивної, нормотворчої діяльності держави досягти сталої конкурентоспроможності неможливо. Слід зазначити, що ця функція держави в умовах її членства у СОТ має і внутрішній, і зовнішній аспекти своєї реалізації, адже полем економічної, конкурентної боротьби є і внутрішній, і зовнішні ринки. У свою чергу досягнення високої конкурентоздатності національної економіки дозволяє вибороти більш вигідний статус країни в міжнародному розподілі праці, у міжнародному обміні результатами економічної діяльності, за рахунок чого відкриваються можливості для реалізації інших функцій держави. Це також свідчить і про певне злиття зовнішніх та внутрішніх функцій в одну, або про продовження внутрішнього функції в зовнішній і навпаки, що є ознакою майже всіх функцій сучасних держав.

«Слід визнати, запевняє Д. Задихайло, що проблема конкурентоздатності національної економіки тісно пов'язана з інноваційним характером виробництва, ефективним функціонуванням національної інноваційної системи. Не є безпідставними думки, що характеризують сучасну систему глобальних економічних відносин як «оксамитовий колоніалізм», ґрунтом для якого є безодня технологічної нерівності, в умовах невизнаної відсутності ринку технологій, адже створення інноваційних продуктів і власне нових технологій, що визначають технологічний рівень національних економік, домінуючі технологічні уклади, локалізовано саме в межах потужних галузевих ТНК та державних науково-технічних структур вельми обмеженої кількості країн» [161].

Виник олігополістичний сектор суб'єктів права власності на відповідні активи, що є підставою для привласнення вражаючої за обсягами інноваційної ренти з обігу нових товарів та послуг у світовому масштабі. Саме тому інноваційна функція держави набуває самостійного значення, потребує створення потужної інноваційної системи, яка за своїм форматом виходить за межі виробничого сектору і тому є самостійною, передбачаючи результати на довготривалу перспективу.

Дійсно, роль держави в межах цієї функції стосується і організації якісної сучасної освіти, фундаментальних наукових досліджень, активної протидії відтоку мозків та імпорту застарілих і шкідливих технологій, стимулювання діяльності суб'єктів господарювання, що запроваджують інноваційне виробництво, тощо. Роль держави полягає також і у формуванні чіткої правової інноваційної політики, одним з інтегрованих засобів якої є кодифікація інноваційного законодавства, що зокрема слушно пропонується Ю. Є. Атамановою [Див. : 16].

Модернізація систематики функцій держави, виділення в їх складі категорії універсальних, що мають стати компенсатором нових впливів на суспільства з боку потужних акторів міжнародних відносин і можуть бути

покладені в основу концептуального підґрунтя державно-управлінських реформ, мають включати наступні:

1. Забезпечення національної безпеки.
2. Підтримання і забезпечення суспільного порядку.
3. Підтримання і забезпечення суспільного розвитку.
4. Підтримання і забезпечення національної конкурентоздатності.
5. Забезпечення уникнення і протидії кризам та дисфункціям у функціонуванні соціального організму.
6. Підтримка реальності державного суверенітету, відтворення його властивостей.
7. Підтримка здорового екологічного середовища, раціонального природокористування (екологічна функція).
8. Забезпечення інноваційно-інформаційного пріоритету в усіх процесах суспільного життя (інноваційно-інформаційна функція).
9. Ідеологічне забезпечення соціального гомеостазу та лояльності національній державі (ідеологічна функція).

Більшість країн пострадянського простору демонструють олігархічний тип авторитарної держави, де захист групових інтересів олігархічних кланів є першочерговим завданням діючої влади. На практиці існує розбіжність між декларованими цінностями в суспільстві та фактичними діями уряду на практиці. Дана розбіжність і призводить до появи соціальної напруженості в суспільстві, підвищенню конфліктності та політичної нестабільності, яка в деяких державах виливається в акції протесту, непокори та загрожує революційними ситуаціями.

Хвиля кольорових революцій, яка охопила країни Східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина тощо) наприкінці ХХ ст. і призвела до утвердження демократичного європейського шляху розвитку країн пострадянського простору, довела нездатність діючих влад захищати лише свої групові інтереси, незважаючи на загально соціальні функції держави. Ринкові реформи, які супроводжували європейський вектор реформування

державної політики даних країн, призвели до ствердження середнього класу в цих країнах як оплоту демократичного розвитку. Більшість з цих країн стали членами Європейського Союзу і продовжують демократичний шлях розвитку.

На відміну від цих країн, країни колишнього СРСР (Грузія, Кіргізія, Україна, Молдова, тощо) демонструють інший досвід демократизації. Кольорові революції, які відбулися в цих країнах вже на початку ХХІ ст., не змогли усунути олігархічні режими, а економічні реформи не призвели до появи міцного середнього класу, або чітких перспектив щодо його формування в найближчій перспективі, тому в цих країнах і досі мають місце факти домінування в державній політиці функцій захисту інтересів олігархічних груп та відведення загальносоціальним функціям другорядного значення.

Функції держави знаходять своє відображення в державній політиці і як уособлення дій держави у вирішенні внутрішніх чи зовнішніх завдань, де також останніми роками відбуваються певні зміни, викликані часом та глобалізаційними процесами, які охопили весь світ. Кожна держава заради найефективнішого вирішення своїх внутрішніх завдань вступає у відносини з іншими країнами у сфері економіки і політики, культури, розбудови збройних сил. З їх допомогою держава може швидше і ефективніше вирішувати ті проблеми, які вона з тієї чи іншої причини не може вирішити самостійно, особливо тоді, коли для цього немає необхідних сировинних та інших матеріальних ресурсів. Це призводить до того, що значна частина зовнішніх функцій стає, по суті, продовженням внутрішніх. У сучасних демократичних державах процеси їхньої взаємозалежності привели до створення таких міжнародних утворень як Європейський Союз, СНД, ГУУАМ тощо.

Відбуваються певні зміни й в самому змісті внутрішніх та зовнішніх функцій сучасних держав. Традиційно до внутрішніх функцій держави відносять економічну, соціальну, організаторську, правову, політичну,

освітянську, культурно-виховну та ін. функції, а до зовнішніх – функції взаємовигідного співробітництва в економічній, соціальній, технологічній, культурній, торговій та інших сферах з іншими державами, а також функцію оборони країни [Див.: 278, 216-217].

Серед внутрішніх функцій держави важливе місце посідає політична функція, яка спрямована на реалізацію волевиявлення народу шляхом прийняття відповідних законів та інших державних рішень, реалізацію прав громадян на участь у формуванні державної влади і прийнятих нею рішень. Вона спрямована на створення умов для самоорганізації і самоврядування народу, його залучення до вирішення державних справ, формування демократичного громадянського суспільства.

В країнах пострадянського простору, зокрема в Україні, політична функція держави стала не просто провідною, а майже виключною функцією держави, що негативно позначається на розвитку країни. Захоплення демократією як правилами гри, за якими олігархічні клани проводять в життя свої інтереси, створюючи кишенькові політичні партії, громадські об'єднання, проводячи контрольовані вибори, тощо, залишили за увагою необхідність реформування економічного сектору, що й призвело до кризи. Світова економічна криза була посилена внутрішніми суперечностями держав пострадянського простору, тому досить потужно позначилася на добробуті населення даних країн.

Світова економічна криза, що почалася 2007 року, довела необхідність переглянути економічну функцію держави, спрямовану на забезпечення нормального формування, функціонування та розвитку економіки країни, на захист існуючих форм власності та створення умов для їх розвитку. Ідея вільного ринку, де роль держави зводиться до спостерігача, не змогла протистояти фінансовій кризі. Ідея дерегулювання економіки, як доводить Дж. Стігліц, поступилася ідеї втручання держави в економічні процеси та в ринок зокрема [Див.: 404, 264-275]. Крім того, сучасність вимагає поєднувати

економічну та соціальні функції держави воедино. Безробіття, бідність – явища соціально-економічні, які необхідно вирішувати сукупно.

Нині дедалі більшого розвитку набуває функція співробітництва сучасних держав. Більшість глобальних проблем людства неможливо вирішити в кожній окремій країні, або зусиллями якоїсь одної держави. Світова криза поставила перед всіма державами проблему пошуку виходу з ситуації колективними зусиллями. Боротьба з тероризмом, бідністю, глобальним потеплінням, тощо вимагають також спільних зусиль кожної з країн. Йдеться про розвиток політичних, економічних, правових, культурних, інформаційних та інших відносин, що базувалися б на гармонійному поєднанні інтересів кожної з держав. Роль цієї функції особливо важлива в умовах постконфронтаційного періоду відносин між головними державами світу, коли людські цінності визнаються як головні орієнтири в міжнародному спілкуванні, коли робиться пошук прийнятних для обох сторін рішень проблем, що торкаються інтересів того чи іншого народу і світового суспільства в цілому.

До таких проблем належать запобігання великих екологічних катастроф, що виходять за межі кордонів однієї держави; охорона природних ресурсів і навколишнього середовища; боротьба з епідеміями і епізоотіями; захист світового океану і попередження й ліквідація наслідків природних і виробничих катастроф, аварій; раціональне використання сировинних та енергетичних ресурсів як загальнолюдського надбання. На основі взаємних домовленостей держави узагальнюють і відповідну національну політику.

В Україні як і в інших країнах колишнього Союзу РСР, щодалі більшу роль відіграє функція інтеграції в європейську та світову економіку. Вона впливає з визнання економічної взаємозалежності держав, що охоплює широке коло відносин — виробничі, науково-технічні, валютні, кредитні, транспортні, у сфері яких окремі держави доповнюють одна одну на основі розподілу праці, взаємообміну, взаємоузгодження шляхів розвитку і т. ін.

Основу інтеграційних процесів становлять загальновизнані принципи суверенітету держав щодо їх природних ресурсів (кожна держава вільно розпоряджається ними); свободи вибору інтеграційних зв'язків; рівності, взаємовигідної співпраці, незастосування дискримінаційних заходів. Відповідно до них будується державно-правовий захист права власності та іноземних інвестицій, які, зокрема, повинні бути захищені від націоналізації та експропріації.

Отже, проведений аналіз функціонального виміру державної політики сучасних країн пострадянського простору дозволяє сформулювати наступні висновки:

По-перше, державна політика сучасних країн пострадянського простору є концепцією (стратегією) подальшого розвитку країни, яка на практиці уособлюється в конкретних діях держави, визначених комплексом функцій держави, які в свою чергу є відображенням тих завдань, які бере на себе сьогодні держава .

Про-друге, під впливом глобалізаційних процесів, світової економічної кризи, особливостей національних політичних режимів, соціально-економічного та політичного розвитку кожної окремої країни та всього пострадянського простору відбуваються зміни в змісті функцій сучасних країн, а отже й змісті державної політики цих країн.

По-третє, трансформація змісту функцій та завдань сучасних держав відбувається також внаслідок трансформації моделі держави, в якості якої протягом ХХ ст. вважалася держава загального добробуту, відома як соціальна держава. Більшість країн пострадянського простору соціальну державу обрало за орієнтир розвитку, що й сформувало комплекс функцій, передбачений її змістом. Однак, основа функціонування держави загального добробуту – середній клас, так і не була сформована в достатньому обсязі в країнах пострадянського простору.

По-четверте, криза соціальної держави позначається на комплексі функцій, які має забезпечувати сучасна держава в світі, однак, альтернативи

такій державі поки що немає. Сучасність свідчить про актуалізацію інших функцій держави, спричинених дією глобалізаційних трансформацій, перш за все, в сфері економіки та інтеграції, серед яких найбільш вагомими є підтримка і захист суверенітету, інноваційна функція та функція інтеграції до світових організацій та територіальних об'єднань.

По-п'яте, при розробці концепції державно-управлінських реформ країнами пострадянського простору необхідно ґрунтуватися на універсальних функціях держави, які є актуальними в усі часи, а саме: забезпечення національної безпеки та суверенітету, підтримка та забезпечення суспільного порядку та розвитку, національної конкурентоздатності, уникнення та протидія кризам, тощо. крім того важливим є їх поєднання з новими функціями, що є відповіддю на глобальні трансформації та економічні кризи, а саме інноваційну та інтегративну. При цьому слід пам'ятати, що немає певного єдиного для всіх держав взірця набору функцій держави. Кожна країна обирає свою модель держави, самостійно визначає першочерговість функцій за засоби їх реалізації на практиці.

4.3. Ідеологічний вимір державної політики країн – колишніх республік СРСР

Все, що відбувалось на теренах колишнього Радянського Союзу починаючи з середини 80-х рр., причому в усіх сферах, продемонструвало один із можливих в історії варіантів знищення системи, яка тривалий час являла собою досить стабільне утворення. Безперечно, ця стабільність ґрунтувалась на жорстких нормах спочатку авторитаризму, а потім і тоталітаризму. Засадним принципом цього режиму була комуністична ідеологія радянського зразка. Саме протистояння капіталістичної та комуністичної ідеологій тривалий час визначало та нав'язувало умови

співіснування країн з різними політико-економічними та соціальними орієнтирами. Все, що було характерним для західної культури, науки та в цілому світосприйняття, зрозуміло, не могло збігатися з радянськими нормами, цінностями та пріоритетами.

Як зазначає В. Тарасович, успіхи радянського соціалізму пояснюються питомістю їхніх передумов і засад. Так, по-перше, радянський соціальний проект у ряді аспектів відтворював традиції старообрядницьких громад і підприємств. Господарська практика старообрядницьких громад являла собою своєрідні елементи «соціалізму в капіталізмі», а власники капіталу були не більш як економами, касирами та прикажчиками, приставленими до власності громади. Старообрядницька еліта була одним з найенергійніших загонів і російського капіталізму, і революції 1917 року.

По-друге, псевдомарксистське доктринерство, волюнтаризм, антидемократизм правлячої радянської верхівки не дали змоги, з одного боку, знайти й актуалізувати компенсатори або альтернативи економічно неефективним ментальним схильностям до зрівняльності, патерналізму, пасивної споглядальності й вивільнити розбудов чий потенціал інших рис національного характеру, які ви відповідали викликам часу, а з другого – забезпечили адекватне конкретно-історичним умовам та імперативам прогресу поєднання питомих та імпортованих інститутів.

По-третє, жовтень 1917 року був викликаний до життя не тільки причинами внутрішнього порядку, а й загально цивілізаційними зсувами рубежу століть. Соціалізм радянського типу став зовнішньою альтернативою панівному «дикому» західному капіталізму та лібералізму. Саме під її тиском обидва зазнали серйозних соціальних трансформацій, які тривають донині. Тільки тоді, коли в надрах передових сучасних суспільств процеси соціалізації досягли набагато розвиненіших форм, ніж у країнах «реального» соціалізму, коли соціалізація як внутрішня альтернатива капіталізації стала більш потужною, ніж зовнішня, історична необхідність в останніх зникла.

Примітивні форми соціалізації були діалектично зняті й поступилися історичним місцем більш розвинутим та сучасним [Див.: 416, 5-6].

Коли раптом ця система рухнула, це і стало, на думку деяких дослідників, своєрідним кінцем історії – адже західна ідея перемогла, соціалістична провалилась, а отже, рухатись далі нікуди. Час поступово спростовує подібні висновки, ми ж всі стали свідками не кінця історії, а скоріше кінця ідеології, який до того ж важко назвати остаточним.

Як зазначають В. О. Венгерська та С. М. Міщук, «...однією із причин (а зараз існує безліч варіантів та припущень) краху радянської системи стало завершення соціально-політичного циклу (у відповідності з теорією великих циклів кон'юнктури М. Кондратьєва) тривалістю до 60 років, які зумовлюються змінами поколінь, відповідних інформаційних потоків, характерних для кожного покоління, та формуванням кожним із них своїх базових цінностей, які в тому числі призвели і до ідеологічної кризи» [75].

Крах соціалістичних цінностей та ідеалів зовсім не означав, що суспільство стало жити без певної ідеології. У суспільстві, як і в природі, не буває пустоти. На місці повалених цінностей та ідеалів соціалізму з'явилися нові, що відображають суперечливі інтереси тих соціальних груп, які встали на чолі економічних перетворень, втілюваних в життя на початку 90-х років. Всі сфери соціального життя (економіка, освіта, культура та ін.) почали відчувати вплив нової ідеології, що стала «концентрованим вираженням» певної політики виникли об'єднань, рухів, партій.

Отже, радянський досвід вельми показовий: аліберальна соціалізація, нехтування еволюцією адекватних цивілізаційній ідентичності й конкретно-історичним умовам форм індивідуалізації та суспільнізації тягнуть за собою небезпеку втрати суверенітету. Зміцнення незалежності й міжнародних позицій країни передбачає беззастережне додержання її цивілізаційної та національної ідентичності, органічне поєднання останньої з динамічними загально цивілізаційними процесами, підтримання стійкого балансу питомих та адекватних їм імпортованих інститутів.

Як результат, Радянський Союз, створений і уособлюючий державну політику, засновану на засадах радянського соціалізму, розпався не декілька незалежних держав, які й утворили простір, який зараз називають пострадянським простором. Кожна з молодих держав новоутвореного пострадянського простору почала працювати над власною концепцією державної політики, яка, безумовно, мала базуватися на відповідній ідеології як системі поглядів на те, якою має бути новоутворена держава. Так сталося, що за часом зміна соціально-економічного ладу і основних ідеологічних доктрин на пострадянському просторі збіглася з пануванням ліберальної ідеї.

Пострадянські суспільства, які утворилися в такий спосіб, на сучасному етапі свого розвитку відрізняються ідеологічною неструктурованістю, відсутністю розвинутих форм сучасної ідеологічної інтерпретації соціальних реалій.

Масова свідомість ідеологічно дезорієнтована і розбалансована, активно заповнюється не ідеями, а ідеологічними стереотипами, так званими «брендами». Люди реагують на ідеологічні подразники не раціонально, а інтуїтивно й емоційно, спираючись на асоціації, настрої і т. ін.

Стан того, що відбувається в ідеологічній сфері, можна визначити як спроби «наздоганяльної модернізації», тобто – спроби створити за один, як то кажуть «присіст», ідеологічні форми, які в інших країнах виникали і змінювались шляхом довгої історичної еволюції. На руїнах комуністичного фундаменталізму пострадянськими партійними ідеологами швидкоруч вибудовуються версії архаїчного лібералізму і такого ж соціал-демократизму. Роздмухується ліво- праве протистояння, яке набуло ознак холодної війни, в якій сторони «демонізують» одна одну, відтворюючи класичне ідеологічне протистояння початку ХХ століття. На це, до речі, спрацьовує новий Закон про вибори, який посилює пропорційну систему і поляризує ідеологічний простір.

Майже все новоутворені країни обрали шлях до побудови демократії. Ідеології сприймаються пострадянськими політиками перш за все як засіб

приваблення і зваблення електорату, інструмент public relations, але суть демократичних ідеологій в іншому: вони повинні бути засобом легітимізації нової історичної форми демократичного устрою, «інструментом повернення до демократії».

Механізмом зміни влади та трансформації державної політики, приведення її до домінуючих на той час в світі ідей ліберальної демократії, виступили кольорові революції. Згідно з концепцією Х. Арендт, революції є втіленням фундаментальної потенційної здатності людини творити політичні зміни. А їх успіх вимірюється тим, наскільки вони створюють „інституційну базу для постійної активної участі громадян у вільній дорадчій діяльності, яка становить справжнє (автентичне) людське співіснування» [464].

Один із послідовників Х. Арендт, Брюс Акерман наголошує, що ліберальні політичні революції цінні тим, що спонукають людей «вкласти свою енергію і самосвідомість у колективний процес політичного переоблаштування (redefinition)». На його думку, «якщо велика кількість людей з глибокою серйозністю беруться за здійснення революційної політики, то така трансформація політичної свідомості є виразною ознакою революційної дійсності, незалежно від здатності політичної системи трансформувати той чи інший вид соціальних відносин» [462, 203]. Б. Акерман стверджує, що недоречно наполягати, щоб революцією називались лише ті події, які ведуть «до абсолютної зміни існуючих засад». Він вважає революцією «увінчані успіхом зусилля, оперті на колективній і свідомій мобілізації, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя» [462, 203].

Революції, що призвели до падіння комунізму, Ю. Хабермас назвав «революціями оздоровлення», через які жителі Східної та Центральної Європи намагалися наздогнати те, що в ліберально-демократичних державах Західної Європи вже давно стало реальністю. Ідеї політичного плюралізму, падіння єдиної правлячої партії, захист прав особистості та верховенство права стали центральними ідеями революцій 1989-91 рр. в Східній Європі та

2000-х рр. в країнах колишнього СРСР. Звісно, падіння комунізму кардинально змінило ідеологічну картину, оскільки головний суперник ліберальної демократії просто зник зі світової арени, ознаменувавши початок ери неолібералізму як безальтернативного варіанту розвитку, про який говорив в своїх роботах Ф. Фукуяма.

Роки, що минули після революцій 1989-90 рр. та сприяли ствердженню демократій в Східній Європі, підготували підґрунтя для звершення революцій в колишніх країнах СРСР, які бажали отримати відповідний політичний устрій і демократію, які воцарилися в країнах, колишніх супутницях СРСР. Ральф Дарендорф в своїй роботі «У пошуках нового устрою» [120] так описує ті ідеали демократії, яких прагнули досягти пострадянські країни на початку свого транзиту: по-перше, демократія повинна дозволити позбавитись урядів без кровопролиття. Вона дає змогу проводити зміни, змінюючи можновладців. По-друге, демократія створює форум для постійного контролю за можновладцями. Закони, які вони створюють, підлягають ретельній перевірці у парламенті. Всі дії владних осіб мають противагу – і це не тільки контраргументи, а також інституціонально закріплений метод стримувань та противаг. По-третє, демократія дає можливість виборцям, громадянам вносити до політичного процесу свої інтереси та переваги. Це відбувається безпосередньо під час виборів, а також передусім не напряду – шляхом проведення дебатів серед депутатів. Парламент представляє народ [Див.: 120, 75]. Для того, щоб виконати ці три завдання, демократія мусить бути закріплена в ліберальному устрої.

Результати проведених досліджень дозволяють прийти до висновку, що в країнах з гарною якістю інститутів (низькою корупцією, високим рівнем правопорядку і здоровим інвестиційним кліматом) демократизація благотворно впливає на інституційне будівництво і економічне зростання, а в країнах зі слабкими інститутами - тягне за собою їх подальше ослаблення і підриває економічне зростання.

Якщо співвідносити поняття «лібералізм» і «демократія», то з'ясовується, що Європа спочатку була ліберальною і тільки потім демократичною. У XIX ст. у європейських державах права особистості і фірм були в основному забезпечені, хоча демократичними ці країни назвати було не можна. На рубежі XIX ст. і XX ст. більше половини дорослого населення Європи не мали права голосу через цензів осілости і майнових обмежень. Тим же шляхом - від лібералізму до демократії - йшли країни Східної Азії, що домоглися в минулі десятиліття значних економічних успіхів.

Протягом перших років незалежності стали періодом впровадження цих моделей в новоутворених країнах пострадянського простору. Економісти їздили до столиць, щоб запровадити там модель економічного розвитку, яку деякі називають Вашингтонським консенсусом, тобто модель капіталізму, представлену Світовим банком і Міжнародним валютним фондом. За ними політологи і політики прагнули запровадити до конституцій Вестмінстерську модель до устроїв. Результат таких спроб розчарував. В одному випадку, який стосується економіки, все у деяких країнах закінчилось відхиленням від нормального розвитку – корупцією та формуванням мафіозних структур – без видимого виходу із такого становища. В іншому випадку, який стосується політичної структури, було дуже поширеним розчарування. Там, де більш-менш функціонують, вони мають передумови, які не можуть бути створені командами терміново прибулих експертів, вони повинні розвиватись протягом тривалого часу.

Тут не йде мова безпосередньо про економічний устрій. Ринкова економіка і демократичний режим мають певні спільні ознаки. Обидва є проектами невідомого, які покладаються на спроби і помилки, а не на планування та «доброзичливих» диктаторів. Тому обидва зростають на тому ж самому ґрунті. «І все-таки,- вказує Р. Дарендорф, - тут маємо два варіанти. Один з них, який стосується великих помилок у багатьох нових демократіях, полягає в очікуванні того, що політична демократія створить, необхідний, автоматично економічний добробут. Насправді це не так. Обидва вони

потребують власних зусиль. Той, хто плутає у своїх очікуваннях, легко може втратити і те, і те: оскільки економіка не процвітає, відмовляються і від демократії» [120, 76].

Саме останню тезу Р. Дарендорфа засвідчив досвід більшості країн пострадянського простору. Дослідники впливу демократії на економічне зростання в країнах пострадянського простору зазначають: навряд чи можна вважати простим збігом той факт, що практично всі країни успішного наздоганяючого розвитку або відкладали демократизацію до досягнення достатньо високого рівня добробуту, або практикували «півторاپартійною» (велика правляча партія і кілька маленьких опозиційних партій, які не мають реальних шансів прийти до влади). Таким чином, вважають учені, швидке введення демократії в країнах із слабким правопорядком може бути пов'язане з безліччю негативних економічних і соціальних наслідків [321].

Становлення демократії показало, що вона, як така, постійно знаходиться під загрозою. Попри всі панегірики і компліменти на її адресу, еліта, привілейовані і домінуючі групи не прагнуть до перетворення мас на самостійний і неконтролюємий суб'єкт політики, а маси, в свою чергу, є достатньо інертними і байдужими до активної інституціоналізованої політичної діяльності, більше тяжіють до епізодичних, спонтанних політичних вибухів. Тобто, маси не дуже зацікавлені в демократичних процедурах, а еліти не зацікавлені ще більше.

Сама по собі ліберальна ідея підкупає своєю принадною простотою. Саме уявна простота її основних постулатів, а також зримі економічні успіхи початку 90-х років в розвинутих країнах, де панувала неоліберальна ідеологія, стали істотною причиною її некритичного запозичення. Вважалося, що лібералізація цін і свобода вибору економічної діяльності повинні були збалансувати ринки за рахунок встановлення рівноваги між попитом і пропозицією. Але це лише перший крок. Наступний крок - приватизація, яка повинна була зорієнтувати дії підприємців на виробництво тих товарів, на які існував великий незадоволений попит, а значить - і на

більш прибуткове інвестування приватного капіталу. З часом це повинно було спричинити за собою структурні зміни в промисловості та привести обсяги виробництва товарів у відповідність з ринковим попитом.

На думку реформаторів, відкритість економіки повинна була полегшити для ринків встановлення рівноважних цін, а також сприяти інтеграції вітчизняних підприємств у міжнародне конкурентний простір.

М. І. Зверяков, аналізуючи наслідки ліберальних перетворень в Україні, які з певною часткою обережності, можна перенести на весь пострадянський простір, зазначає, що результати реалізації ліберальної політики в Україні можна вважати маловтішними. Найбільш важлива проблема реформування національної економіки на принципах лібералізму полягає в тому, що ринкові механізми не призвели до змін в її структурі, необхідним для задоволення ринкового попиту. Навпаки, в українській економіці відбулися колосальні структурні перекося. Промисловий спад став повсюдним, а не структурним. Падіння ВВП досягло 62% від рівня 1990 р. Це набагато більше, ніж в Росії, і тим більше - в країнах Центральної та Східної Європи.

Замість цього з'явилися зворотні тенденції: посилення монополізму та відкритість економіки. Входження в світове ринкове господарство виявило непристосованість переважної частини вітчизняних підприємств до міжнародної конкуренції - ні організаційно, ні технологічно. Номенклатура і якість, а також цінові параметри не відповідали світовим стандартам [Див.: 163].

В особливо важкому становищі опинилися невеликі міста і сільські населені пункти, позбавлені колишньої економічної бази - містоутворюючих підприємств. Стався крах сформованої системи розселення, який став безпрецедентним у світовій історії. Конкурентоспроможність вітчизняної промисловості була знищена, а шанси на її реконструкцію виявилися примарними. Структура української економіки не відповідає потребам внутрішнього ринку. Вузьким виявився не тільки споживчий, але й інвестиційний попит. Українці залишаються однією з найбільш бідніших націй у

Європі. Крім того, ліберальний курс перетворень породив такі проблеми, як хронічна інфляція, нерозвиненість внутрішнього кредитного ринку, витік за кордон робочої сили і капіталів, масштабна корупція, явна і приховане безробіття, падіння рівня життя значної частини населення, занепад моралі, колосальне соціальне розшарування, безперервне скорочення населення країни.

Матеріалізація ліберальної ідеї в Україні - це різновид тієї моделі капіталізму, яка склалася в нашій державі. Вона позбавлена позитивного історичної якості, характерної для західних моделей капіталізму, - здатності до швидкого якісного розвитку продуктивних сил. Щоб зрозуміти фундаментальну ваду української моделі капіталізму, необхідно згадати джерела її походження, її матеріальну і духовну основи. Своїм походженням ця модель зобов'язана процесу приватизації державної власності, яка захоплювалась практично за безцінь, а не створювалась в результаті власного нагромадження власників.

Український капіталізм - на відміну від свого старшого побратима в інших розвинених країнах - стадію вільної конкуренції не проходив і відразу склався як капіталізм переважно небагатьох великих концернів у кожній з ключових галузей промисловості, тоді як малий та середній бізнес займає в національній економіці непропорційно вузький сектор [Див.: 163].

Як засвідчила без малого двадцятирічна практика ринкових перетворень в Україні, саме при пануванні такої неоліберальної ідеї склалася сучасна господарська модель, яка практично привела нашу державу до межі розвитку як в економічному, так і в соціальному аспектах. В ході реалізації неоліберальної ідеї в українському суспільстві мала місце втрата людського, інтелектуального, виробничого і морального потенціалу. Країна підведена до тієї небезпечної межі, за якою починається розпад базових інститутів суспільства.

Російський державний проект в останні два десятиліття розвивався досить активно і пройшов у своєму становленні кілька важливих етапів. Його

зародження можна ідентифікувати з проголошенням суверенітету РРФСР у складі СРСР, що згодом тривалий час відзначалося як день незалежності РФ. Ідеологічне підґрунтя такого кроку було досить суперечливим.

З одного боку, в суспільній свідомості утверджувалося уявлення про те, що в складі радянської імперії Росія була найбільш безправним суб'єктом, а росіяни мали найменше можливостей для свого національного розвитку (ця теза була характерна для націоналістичної інтелігенції і частково поділялася республіканською номенклатурою, об'єднаною навколо Б. Єльцина у зв'язку з його тактичною боротьбою проти союзного центру в 1990 - 1991 роках). З іншого боку, Росія своїм формальним і фактичним виходом з СРСР демонструвала «повернення» до своєї історичної ідентичності під власним іменем, власним прапором, і, що на той час було особливо важливо, до своєї інтегрованості в «цивілізований світ».

В цілому можна сказати, що первинне становлення нової російської державної самосвідомості відбувалося на контрасті з радянською інтернаціональною ідентичністю та пов'язаною з нею комуністичною доктриною й ідеологічно вмотивованим ізоляціонізмом. Атрибутами цієї самосвідомості стали дореволюційні символи державності (прапор, герб і гімн), дружба чи принаймні лояльність щодо цивілізації Заходу, відновлення зв'язку державного проводу з церковним та нова самоназва — «россияне». Усі ці елементи активно впроваджувалися в суспільне життя першим президентом РФ Б. Єльциним.

Цей варіант російського державного проекту був внутрішньо суперечливим і вочевидь покликаний був виконати роль буфера при переході від однієї імперської моделі до іншої. Фактори, що прискорили згорання цього проекту, – економічний занепад, майнове розшарування, домінування «іногородців» у економічному секторі, деградація суспільної моралі та «неповага» до Росії з боку світової спільноти, передовсім країн Заходу. Усі ці обставини сформували синдром «образи», який став психологічним

підґрунтям для відмови від єльцинської моделі російської державності та переходу до нової модифікації російського проекту.

Необхідну соціальну динаміку для його розгортання дала фінансова криза 1998 року та перехід влади від Б. Єльцина до В. Путіна. Вихідна точка нового проекту – відновлення національної гідності росіян в якості імперської нації, що реалізується на всіх соціальних і психологічних рівнях. На базовому рівні йдеться про побутову ксенофобію і культ насильства проти іногородців і «зрадників». Далі йдеться про застосування сили для придушення внутрішніх опонентів, з якими зіткнулася нова кремлівська влада. З цією метою було розв'язано внутрішні війни – проти Чечні і проти олігархів (М. Ходорковського, Б. Березовського та інших).

Згодом Росія починає говорити з позиції сили з країнами «близького зарубіжжя» – колишніми «братніми» республіками Балтії, Закавказзя, Молдовою і Україною та вибудовує новий формат відносин з країнами Середньої Азії та Білоруссю, в основі якого – відновлення статусу «старшого брата». Нарешті це «відновлення національної гідності» знаходить логічне завершення у поверненні до риторики та ідеологічних конструкцій «холодної війни», коли Росія вже відверто позиціонує себе як противника Заходу та його цінностей.

На тлі цієї еволюції розгортається ідеологічне забезпечення нового російського проекту, що включає в себе як елементи реставрації старих ідеологем, так і продукування нових концептів.

На думку М. Розумного, «ідеологія реставрації імперії включає в себе кілька важливих концептуальних блоків.

1. Тлумачення лібералізації в Росії, що відбувалася під проводом М. Горбачова і Б. Єльцина як помилкового курсу, що призвів до національної трагедії (розпаду СРСР) та був спричинений тим, що Захід застосував проти СРСР спеціальні технології впливу на свідомість, в основі яких – обман і прагнення підкорити «слов'ян».

2. Легітимація імперського мислення як такого, що відповідає «одвічній» природі Росії та цілком адекватна тим принципам і підходам, на яких будується логіка взаємин держав і народів у сучасному світі. В якості теоретичної основи для такої легітимізації виступила «геополітична» риторика О. Дугіна та інші твори в річищі «консервативної революції».

3. Експлуатація ностальгійних настроїв для зміцнення влади і забезпечення підтримки її населенням. У масовій свідомості величезної більшості росіян життя в СРСР ототожнюється з причетністю до однієї з двох найбільших світових потуг, а також із суспільством масового добробуту і соціальної рівності. Очевидно, що травмоване ліберальним реформуванням російське суспільство перейшло на рубежі 2000-х років у стан реакції, в основі якої бажання «повернутися в СРСР». Новий курс державної влади цілком відповідав цим настроям, принаймні на символічному рівні. Центральний символ цього повернення – президент, вихованець КДБ, найбільш міфологізованої інституції колишньої комуністичної імперії. Поруч з цим виникають й інші атрибути «повернення» – мелодія державного гімну, заміна головного державного свята, однопартійність тощо. Можна сказати, що в ідеологічному сенсі сучасна Росія – це модернізований СРСР, позбавлений пафосу антиексплуататорської боротьби та віри в комуністичне майбутнє.

4. Утвердження проекту відновлення імперії в кордонах 1991 року в якості центральної російської національної ідеї (місії) в середньостроковій перспективі. Експансіоністська спрямованість є необхідною умовою життєздатності будь-якого імперського проекту, а відновлення контролю над «зоною інтересів» на території СНД цілком відповідає і феномену психологічного повернення в СРСР, і геополітичному егоцентризму, і теорії змови Заходу проти Росії та «слов'янського світу». Оформлення союзного договору з Білоруссю стало першим кроком на цьому шляху. Однак наступні кроки – втручання в процес зміни влади в Україні 2004 року, інтеграційні економічні та військово-політичні проекти на пострадянському просторі –

наштовхнулися на значні перепони. Це змусило скоригувати первісний план і перейти до стратегії домінування в регіоні з елементами приниження і залякування партнерів (відключення поставок газу, нагнітання ксенофобії, торгові війни, демонстрація вищого матеріального добробуту тощо).

5. Спроба надати існуючій моделі російської влади стійкого характеру через її теоретико-ідеологічну концептуалізацію в понятті «суверенної демократії». Починаючи з послання В. Путіна 2005 року, в суспільній думці Росії почала утверджуватися низка тез, яка обґрунтовувала право будувати власну модель державного управління і відповідну цій моделі державницьку ідеологію, що являє собою дещо відмінну від ліберального канону та містить очевидні риси авторитаризму [Див.: 361, 101-103].

Загалом нова редакція російського проекту в середньостроковій перспективі здатна забезпечити відносну стабільність держави та її впливовість у регіоні. Вадюю цієї моделі є низька адаптивна спроможність та значна інерційність основних соціальних систем, у тому числі зацикленість національної свідомості на надцінних ідеях і параноїдальних комплексах.

Очевидно, що Росію і її владу чекають випробування кризовими явищами, пов'язаними з несправданими сподіваннями на а) подальше зростання добробуту населення, б) відновлення контролю над «близьким зарубіжжям», в) світове визнання і підтвердження «національної величі» росіян, г) торжество слов'янської чи православної ідеї.

Такі кризові явища можуть призвести до консервації російської політико-ідейної конструкції та її переходу в захисну модифікацію. Але слід очікувати, що і в цьому вигляді спільнота збережеться, оскільки сформована впродовж останніх років ідентичність і культурна індивідуальність убезпечать країну від розпаду і прискореної деградації. Щоправда, найбільш реальний за цих умов ізоляціоністський курс є цілковито програшним у довгостроковій перспективі.

Білоруська державницька ідеологія після розпаду СРСР творилася, можна сказати, з чистого аркуша. Передумов для формування національно-

державної самосвідомості білорусів на початок 1990-х років було обмаль. Фактично жодних прецедентів міжнародної суб'єктності, а тим більше національно-визвольної боротьби білоруська історія не надавала. Проголошена 1918 року БНР лишилася фантомним утворенням, що не проявило себе жодною діяльністю. Республіканська партійно-радянська номенклатура традиційно не мала жодних автономістичних прагнень і чітко виконувала відведену їй роль тренувального майданчика для всесоюзного кадрового резерву [3].

Єдиним фактором, що легітимізував саме існування БРСР, було уявлення про етнічну окремішність білорусів, сформоване у ХІХ столітті під впливом ідей народності і національного романтизму. Фольклорна спадщина і твори фундаторів національної культури (Янки Купали, Якуба Коласа, Максима Богдановича та ін.) – це було фактично єдине підґрунтя національного самоусвідомлення на початку незалежності, що стала реальністю після зустрічі лідерів РРФСР, УРСР і БРСР в Біловезькій пущі. Білоруська мова на той час фактично вийшла з ужитку в усіх верствах населення, а професійна культура радянського зразка (творчість письменників П. Бровки, М. Танка) не містила жодних натяків на ідеї національної незалежності, а була типовим прикладом радянського масового мистецтва з етнічним колоритом.

Факт незалежності і факт національно-етнічної окремішності спонукав частину білоруської інтелігенції до творення основних атрибутів національної самосвідомості – історичного міфу і ціннісно-культурної самоідентифікації. У цей час з'явилися заклики до повернення в загальний ужиток білоруської мови та визнання її єдиною державною, а також концепції про переважно білоруський характер державного утворення Великого князівства Литовського і запровадження відповідних цій традиції державних символів – біло-червоного прапора і державного символу «Погонь».

Комплекс ідей білоруського національного самовизначення активно розроблявся у співпраці з українськими патріотичними активістами впродовж 1991 - 1994 років і був репрезентований на президентських виборах 1994 року Білоруським народним фронтом та його лідером З. Позняком. Його поразка на президентських виборах, а особливо розгром БНФ на парламентських виборах 1996 року та встановлення в країні авторитарного режиму О. Лукашенка фактично перекреслили перспективи національно-державного розвитку Білорусі за алгоритмом становлення європейських держав-націй, що протягом ХІХ - ХХ століть сформував існуючу на сьогодні політико-культурну карту континенту [Див.: 361].

З цього моменту в Білорусі формується власна модель державної самоорганізації та відповідна їй ідеологічна інфраструктура. Визначальним у ній є інтенція психологічного та інституційного «повернення в СРСР», яке Білорусь здійснила першою на території європейської частини колишньої імперії в той час, коли ще в самій Росії активно розвивався ліберальний національний проект Б. Єльцина. Символом специфічного білоруського «шляху» є національний прапор – в незмінному вигляді успадкований від БРСР. Тривалий час Білорусь лишалася своєрідним островом СРСР серед ліберально-орієнтованих сусідів. Це призвело до парадоксального ефекту – консолідації політичного режиму та досягнення національного консенсусу.

Дещо схожа з Білоруссю, однак така, що має досить унікальний для пострадянських країн досвід побудови державної політики на ідеологічних засадах ситуація, спостерігається в Казахстані. Ідеологія, що розуміється як система ідей, цінностей і принципів в Казахстані після здобуття незалежності потребувала конструюванні, при чому, на відміну від економіки, створювати ідеологію доводилося фактично на порожньому місці.

Перші спроби знайти заміну комуністичної ідеології були зроблені ще в «Стратегії становлення та розвитку Казахстану як суверенної держави» та концепції «Ідейна консолідація суспільства як умова прогресу Казахстану», прийнятих у 1992 і 1993 роках. У цих документах вказувалися основні

напрямки розвитку казахстанського суспільства: забезпечення стабільності і міжнаціональної злагоди, достатній рівень добробуту всіх громадян, збереження національно-культурного різноманіття Казахстану, поглиблення демократичних перетворень. Ці напрями в дещо зміненому вигляді зберігалися протягом наступних 10-12 років і фактично означали відмову від державної ідеології як такої. Почасти таке рішення стало наслідком політичної обережності, оскільки формування нової ідеології могло призвести до розколу суспільства. Частково воно відображало ліберально-демократичні установки на зв'язок ідеології з тоталітарним режимом.

Як зазначає казахський політолог М. Кузьмін, однією з причин, що утримували державну владу від розробки казахстанської ідеології, було, мабуть, уявлення про ідеологію як сукупності цінностей, поглядів та ідей, які виправдовують домагання на владу правлячої еліти, тобто досить вузької соціальної групи. Крім того, на певному етапі завдяки роботам казахстанських учених з Інституту філософії в галузі створення національної ідеї ідеологія стала ототожнюватися з національною ідеєю [206].

Практично відразу в Казахстані були встановлені основні інститути демократії - парламентаризм, багатопартійність та інститут президенства. Незмінним президентом Казахстану з моменту введення інституту президенства є Нурсултан Назарбаєв. Президент в країні є найвпливовішою політичною фігурою, який відразу впровадив правило про те, що рішення поставлених президентом завдань неможливе без провідної ролі держави, без впровадження державної ідеології.

Сьогодні головним опонентом держави в усіх напрямках виступає етнічний націоналізм. З точки зору етнонаціоналістів, будь-яка нація має етнічне ядро. У Казахстані це казахи, отже, інтереси казахстанської нації - це інтереси казахів. При цьому інтереси нації, тобто казахів, стоять вище інтересів держави. Державність для етнонаціоналісти взагалі часто відсувається на другий план.

Спроби витиснути етнонаціоналізм інтернаціоналізмом, як вважає М. Кузьмін, успішними бути не можуть, оскільки:

- інтернаціоналізм себе скомпрометував ще в радянський час;
- національне відродження, що почалося після здобуття країною незалежності, постійно породжує і відтворює націоналістичні настрої в суспільстві;
- націоналізм сам по собі є природним і необхідним елементом національного відродження [Див.: 206].

Таким чином, задача нейтралізації негативних проявів націоналізму не може бути вирішена в рамках боротьби з націоналізмом як таким. Виходячи з цього державними ідеологами пропонується на основі інтересів держави і спираючись на зростання націоналістичних настроїв провести заміщення етнічного націоналізму націоналізмом громадянським.

З точки зору громадянського націоналізму, націю утворюють люди, що підпорядковуються власні інтереси завданням зміцнення і підтримки могутності держави. Особливі інтереси та права, пов'язані з статевою, расовою або етнічною приналежністю громадянський націоналізм відкидає. Приналежність людини казахстанської нації визначається на основі добровільного особистого вибору і ототожнюється з громадянством. Людей об'єднує їх рівний політичний статус як громадян, рівний правовий статус перед законом, особисте бажання брати участь у політичному житті нації, прихильність загальним політичним цінностям і загальної цивільної культурі. У практичному плані стоїть завдання замінити існуючі сьогодні стереотипи патріотизму – «справжній казах той, хто говорить на казахській мові», на нові, засновані на державній ідеології та цивільному націоналізмі – «справжній казах той, хто готовий пожертвувати своїми інтересами заради держави Казахстан», «не питай, що Казахстан зробив для тебе, запитай, що ти зробив для Казахстану».

Завдання побудови громадянського суспільства, що стоїть перед Казахстаном, повинна бути вирішена таким чином, щоб: по-перше, передача

державою частини своїх функцій суспільним інститутам не знизилася здатність державної влади керувати політичним процесом; по-друге, щоб створювані інститути громадянського суспільства виступали по відношенню до держави як партнери, а не як конкуренти. Важливо, щоб інститути громадянського суспільства були не противниками держави, а його союзниками, щоб вони опонували державі, але не руйнували його.

Однак сьогодні ідея побудови громадянського суспільства трактується багатьма представниками «другого» і «третього сектору» Казахстану вельми спрощено. І бізнесом, та некомерційними організаціями держава розглядається виключно як донор, а не партнер. Зміст діалогу з державою вони бачать в отриманні від неї додаткових пільг і преференцій для бізнесу і збільшенні фінансування. Мабуть, з плином часу (і появою у них додаткових політичних можливостей та інструментів) тиск на державу з їхнього боку буде тільки зростати. При цьому ні «творча енергія мас», ні «невидима рука ринку» не здатна ні на вирішення соціальних проблем, ні на реалізацію проектів національного масштабу. Всі питання соціально-економічної модернізації в змозі вирішити лише держава, точніше, все суспільство при лідируючій ролі держави.

Як зазначає сам Н. Назарбаєв, завдяки дотримувannya даній ідеології «ми побудували державу, ми зробили її відомою і шанованою у всьому світі. Все це досягнуто завдяки єдності, братерства, взаєморозуміння всіх народів, етносів, що проживають в нашій країні» [282].

Виходячи з невдалого досвіду «кольорових революцій» можна припустити, що демократизація політики, утвердження принципів політичного та ідеологічного плюралізму, створення незалежних від держави ЗМІ самі по собі не гарантують успішний перехід від пострадянського капіталізму до інших, більш сучасним і динамічним моделям розвитку. Можливо, шлях до цих моделей лежить через демонтаж пострадянської державності, яка утворює ядро цього капіталізму.

Саме таким шляхом пішла Грузія при президенті М. Саакашвілі, причому реформи почалися ще до глобальної фінансово-економічної кризи. Їх об'єктом стало насамперед та держава, яка виникла в результаті розпаду колишньої системи, і корумпована пострадянська бюрократія - головна сила, зацікавлена в інерційному розвитку.

У Грузії були проведені успішні реформи поліції, судової системи, реєстрації бізнесу і оформлення різних послуг для громадян. Відбулося скорочення чисельності міністерств з 18 до 13, ліквідовано декілька міністерств та державних агентств, зокрема державну інспекцію з регулювання цін, антимонопольну службу, тощо. Паралельно відбулося скорочення на 35% персоналу міністерств та на 50% числа зайнятих в державному секторі. Функції багатьох державних установ було переглянуто з метою повного усунення дублювання. Позитивним моментом стало різке підвищення заробітної плати державних службовців у 15 разів та масове залучення в держапарат молодих професіоналів. На відміну від інших країн, що утворилися на території колишнього Радянського Союзу, нову державу стало створюватися як сервісний центр, а не система інститутів, існуюча заради себе самої [Див.: 302, 40-43].

Правда, хоча ці реформи і позначили серйозний крок у новому напрямку, але про прорив до нової моделі розвитку поки говорити не доводиться. Як зазначає А. Рябов, «в першу чергу, незважаючи на глибоку приватизацію, не вдалося запустити внутрішні механізми економічного зростання. Невдалими виявилися реформи освіти та охорони здоров'я. Стримуючу роль у розвитку став грати і політичний авторитаризм, який взяли на озброєння президент М. Саакашвілі та його команда» [Див.: 372].

Підсумовуючи дослідження ідеологічного виміру державної політики країн пострадянського простору, можна сформулювати наступні висновки:

По-перше, ідеологічний чинник, а саме комуністична ідеологія колишнього радянського толку призвела до розпаду СРСР та утворення цілої низки самостійних молодих демократій, головним завданням державної

політики яких стало намагання побудувати демократію західного ліберального зразка та встановити ринковий курс економічного розвитку, тобто відмова від комуністичної ідеології була на користь нової, домінуючої на той час в світі – ідеології неолібералізму.

По-друге, досвід перших років незалежності молодих країн пострадянського простору засвідчив негативні наслідки сліпого копіювання західних політичних інститутів, європейських цінностей, адже більшість новоутворених країн спрямували свої зусилля саме на інтеграцію в європейську спільноту, які по факту було встановлено, а на практиці вони не працювали, що й стало причиною невдоволення неолібералізмом як панівною ідеологією та демократією як формою правління. В результаті в більшості країн пострадянського простору відбулося повернення до авторитаризму.

По-третє, невдоволеність пострадянських суспільств неолібералізмом була підкріплена й невдалими заходами в економічній політиці держави, а саме в невдалих процесах приватизації, формуванні ринкових відносин, невтручання держави в регулювання економічних процесів та державних фінансів в них. Отже, слабкість державної політики в сфері економіки та соціально-економічного розвитку сприяло зубожінню населення та необхідності перегляду основ державної політики.

По-четверте, як засвідчив досвід Казахстану та Білорусі, формування державної політики на основі провідної ролі держави в більшості процесів в суспільстві, сприяло економічному зростанні та формуванні національної незалежної держави. Міцне економічне підґрунтя та підтримка міждержавних стосунків з Росією та пострадянськими країнами призвели до необхідності у власну ідеологію державотворення привнести більше ідеалів соціальної солідарності, високих стандартів життя, тощо.

По-п'яте, ідеологічна криза, яка мала місце на фоні кризи економічної, призвела до невілювання серед більшості людей майже у всіх країнах пострадянського простору цінностей, притаманних тій чи іншій ідеології,

поступаючись релігійним цінностям. Зокрема, це простежувалося в Росії, Україні та Грузії.

По-шосте, досвід самостійного державотворення в більшості країн пострадянського простору довів, що в основі побудови власної державної політики має лежати ідеологічний чинник, який є мобілізуючою силою, вектором розвитку, але в якості основної цінності має лежати не національна ідея, а цінність самої держави та її провідної ролі в розвитку даного суспільства.

По-сьоме, провідним питанням концепції державної політики сучасних країн пострадянського простору має бути саме економічний розвиток та роль держави в даному процесі. Оскільки в тяжкі часи на підтримку ідеології приходить віра та релігія, то ідеали співпраці, подальшої інтеграції та братерства найбільш ефективно спрацюють в єдиному релігійному, ідеологічному, економічному полі, а для більшості країн пострадянського простору це є православна культура, віра в міцну державну владу та встановлені під час перебування в СРСР тісні економічні зв'язки.

4.4. Просторовий вимір державної політики розвитку країн пострадянського простору

Вагомою складовою державної політики сучасних країн є управління розвитком територій, яку в межах суспільно-політичних наук називають просторовою політикою розвитку, що ставить за мету нівелювання регіональних диспропорцій та забезпечення збалансованого розвитку регіонів держави із урахуванням їх потреб та можливостей і загальнонаціональних пріоритетів. У ЄС під час планування та реалізації регіонального розвитку враховуються пріоритети спільної політики.

Починаючи з XIX ст., регіон став основною територіальною одиницею господарської діяльності і зберігає цей статус й донині тому, що навіть

сучасна глобальна економіка не завжди може врахувати економічну структуру держави. Через те І. М. Куліш наприклад, вважає, що необхідно змінити теоретичні підходи до аналізу економічного розвитку і замість домінуючого на сьогодні державного головним потрібно визнати регіональний рівень. Це зумовлено існуючими розбіжностями у економічному розвитку окремих регіонів однієї держави [208, 16-17]. Якщо оцінювання економічної ситуації на загальнодержавному рівні здійснюється на основі середніх арифметичних показників, то за умови існування глибоких регіональних диспропорцій це не лише приховує реальну ситуацію у регіонах, але й спотворює її.

Головні тенденції соціальних та економічних змін ХХ ст. сприяли осмисленню економічного регіону як єдиної істотної форми у різноманітті просторового світу. Одночасно регіональне різноманіття трактувалося як перехідний етап до глобалізації у ступенях та типах господарювання на великих територіях, охоплених економічною активністю людини. Технологічна революція у засобах транспортування та розвиток комунікацій, становлення світової системи ринкової економіки, інтенсифікація процесів урбанізації, пов'язана з поступом індустріалізації господарської діяльності, централізація управління та процесів прийняття рішень, соціальне та економічне планування на засадах раціональності стали свідченням правильності такого підходу. Результатом розвитку цих тенденцій було нівелювання регіональних диспропорцій. Нині регіональні дослідження спрямовані на вивчення процесів, систем, структур, які виникають, перетворюються і зникають у однорідному та однотипному просторі.

Регіональні простори є одночасно ієрархічною складовою національного простору і системою, що має горизонтальні зв'язки із регіональними системами, сформованими різного роду видами діяльності (освіта, економіка, медичне обслуговування, поділ праці тощо). Таким чином, на рівні регіону як домінуючого територіального утворення відбувається взаємопроникнення економічного, політичного, соціального,

інформаційного та інших видів діяльності певної території, інтегративне сприйняття яких визначає її специфіку і, відповідним чином, впливає на діяльність людей. Всі ці процеси є предметом дослідження спеціальної наукової дисципліни регіонології – науки «про розвиток регіональних систем, органічний розвиток людини і довкілля, розуміння інноваційної парадигми в регіонотворенні та регіонального потенціалу культури» [168, 30].

Гене́за поняття «регіон» має декілька етапів, кожен із яких характеризується врахуванням ключових для розуміння суті регіональних відмінностей чинників, які виникали у різні періоди соціально-економічного розвитку суспільства. Залежно від особливостей цих змін, мінялися й теоретичні підходи до особливостей державного управління регіональним розвитком, однак загалом домінувала тенденція змістового наповнення поняття «регіон». Це вимагало й урізноманітнення теоретичних підходів до державного управління регіональним розвитком.

Відмінності у розумінні терміну «регіон» зумовлені тим, що це поняття містить певну гносеологічну суперечність: якоюсь мірою регіони існують фактично, а певною мірою ця категорія створена дослідниками і аналітиками для полегшення пізнання, класифікації, описування явищ. Загалом же, термін «регіон» на сьогодні вживається у трьох різних, проте взаємопов'язаних значеннях, які відповідають трьом різним поняттям «частини території».

Сучасне розуміння змістового наповнення поняття «регіон» відображено у прийнятій у ЄС дефініції сталого розвитку регіону (Sustainable Development), який означає такий соціально-економічний розвиток, коли настає процес інтегрування політичної, економічної та соціальної діяльності при збереженні природної рівноваги і розвитку основних природних процесів із метою забезпечення основних потреб кожної суспільної групи або громадян як сучасних, так і усіх наступних поколінь [447, 12].

Об'єктами будь-якого виду регіональної політики (європейської, державних) або політик регіону є внутрішній соціально-економічний територіальний простір (для внутрішніх регіональних політик або внутрішньої політики регіону) та весь соціально-економічний територіальний простір поза межами внутрішніх територій (для зовнішніх регіональних політик або зовнішньої політики регіону). Таким чином, об'єктом регіональної політики соціально-економічної територіальної системи будь-якого рівня та форми організації є весь світ, інша річ, що найбільша увага приділяється об'єктам внутрішнього середовища та найближчого оточення.

Суб'єктами державної регіональної політики, на думку М. П. Сороки, є лише ті суб'єкти, що віднесені ними до головних, причому із складу «головного вторинного суб'єкта» треба вилучити органи судової влади та районні державні адміністрації, які сприяють реалізації державної регіональної політики, але не беруть участі у її формуванні (не зважаючи на можливість надавати свої пропозиції з цього приводу, що, до речі, може робити і будь-яка інша фізична або юридична особа при публічному обговоренні проектів відповідних документів).

При визначенні переліку суб'єктів регіональної політики доцільно виходити з того, чиї інтереси покладені у її основу та для якого рівня соціально-економічної територіальної системи вона розробляється. Відповідно до поділу державного управління регіональним розвитком, що здійснюється в країні, на державне управління регіональним розвитком країни та державне управління розвитком регіонів державна регіональна політика може бути поділена на дві складові: державна політика регіонального розвитку країни та державна політика розвитку регіонів. Первинним суб'єктом обох цих політик у демократичній державі, безперечно, є народ усієї країни, а до їх вторинних суб'єктів мають бути віднесені ті інституції, які безпосередньо формують кожну з складових державної регіональної політики [Див. : 401, 114-115].

Регіональний розвиток треба трактувати як незворотні та спрямовані якісні зміни соціально-економічної територіальної системи у просторовому аспекті, що поряд з її просторовим розвитком також включає комплексний розвиток соціально-економічних територіальних підсистем. Якщо регіональний розвиток прогресивний, то наслідком цих змін у стратегічній перспективі буде більш досконалий соціально-економічний стан відповідної територіальної системи.

Досліджуючи регіональний розвиток, не можна обминути ще одну проблему, яка пов'язана із певним підходом до розуміння призначення регіонального розвитку. Зокрема, Т. С. Максимова у своїй ґрунтовній праці зазначає, що «регіональний розвиток є головною ціллю управління регіональними системами» [229, 18]. На нашу думку, розвиток сам по собі без конкретизації його цілей не може бути метою управління регіональними системами, тому скоріше треба говорити про використання управління регіональним розвитком у якості засобу досягнення певних стратегічних та тактичних цілей розвитку регіональної системи. Тим більше, що регіональний розвиток є таким багатограним поняттям, що дозволяє зробити його розгорнуту класифікацію за такими ознаками, як: сфера прояву (економічний, соціальний, інноваційний, політичний); характер стабільності (безупинний, циклічний, дискретний); напрям удосконалення (прогресивний, регресивний); просторове поширення (повсюдний, локальний); еволюційність (необмежений, обмежений, еволюційний, революційний); рівень управління (внутрішньорегіональний, макрорегіональний): реакційна здатність (гнучкий, стійкий) [229, 19].

Вироблення ефективних теоретичних засад державної політики управління регіональним розвитком вимагає осмислення наукових доробок у цій сфері, які втілені у наукових концепціях та теоріях. На сьогодні їх, загалом, можна поділити на економічні та гуманістичні. Спільним в усіх концепціях розвитку регіону є те, що жодна з них огульно не відкидає теоретичні положення попередніх, а розвиває їх, виходячи з найважливіших

у певний період розвитку суспільства чинників. Визнання певного чинника як домінуючого не заперечує впливу інших, що сприймаються тією мірою і у такому значенні, які відведені їм у теоретичних конструкціях дослідників.

Велика кількість ґрунтовних досліджень присвячена відносинам «центр-периферія». Одним із перших цю проблему розглянув Р. Пребіш, який, аналізуючи економічну ситуацію Південної Америки, доводив, що вона стала результатом цільової політики економічно домінуючих Сполучених Штатів Америки. Вони зацікавлені у збереженні тут диспропорцій, оскільки отримують вигоду від використання цієї периферії [Див. : 324]. У 1966 р. ця концепція була доповнена і стала загальновідомою завдяки дослідженням європейського науковця Дж. Фрідмана, тому на сьогодні вона найчастіше асоціюється з його іменем.

Управлінські та економічні можливості різних адміністративних рівнів активно досліджуються уже протягом тривалого часу. Це зумовлено тим, що саме завдяки їм центр і домінує над слабшою та залежною периферією. Динаміка нерівномірного розвитку посилює міграцію та вплив капіталу з периферії до центру. Ще у 1991 р. П. Кругман - дослідник моделей торгівлі і проблем економічної географії, який у 2008 р. отримав за це Нобелівську премію у галузі економіки - підкреслював, що вигода від агломерації поглиблює диспропорцію «центр-периферія». Однак не виключений й інший розвиток ситуації, у результаті чого можуть виникати нові центри, які руйнуватимуть попередню структуру. Прикладом цього може служити процес занепаду регіону Рур на користь Баварії, причинами якого здебільшого стало утворення нової просторової структури виробництва, і меншою мірою - привабливість розташування та навколишнє середовище регіону, а також наявність мобільного капіталу та робочої сили [Див. : 208, 26].

Усі держави Європи здійснюють управління регіональним розвитком, реалізуючи тим самим свою просторову політику. За завданням Європейського фонду регіонального розвитку, на підставі існуючих

нормативно-правових актів центром європейських регіональних та локальних досліджень при Варшавському університеті «Єврорег» розроблені головні засади державного управління регіональним розвитком у ЄС. Вони полягають у такому:

- державне управління регіональним розвитком здійснюється національним урядом. Це управління стосується виключно діяльності, яка має загальнодержавне значення, або значення, що виходить за межі компетенції окремих регіонів (наприклад, кількох регіонів). Управління розвитком окремих регіонів здійснюється органами місцевого самоврядування;

- регіональна політика (державна та місцева) безпосередньо пов'язана з просторовою політикою уряду та місцевого самоврядування. Суб'єктом діяльності просторової політики є увесь простір держави, а суб'єктом діяльності регіональної політики є окремі його частини, які мають законодавчу та виконавчу владу (органи місцевого самоврядування і місцеві державні адміністрації);

- у ході децентралізації роль державного управління розвитком регіонів повинна зменшуватися на користь управління регіональним розвитком зі сторони органів місцевого самоврядування. Діяльність уряду має спрямовуватись на впровадження національної просторової політики (будівництво інфраструктури, створення збалансованої функціонально-просторової структури держави, балансу навколишнього середовища на державному рівні тощо);

- в усіх країнах ЄС державна регіональна політика завжди буде здійснюватися меншими коштами, ніж кошти, які використовуються у різних місцях простору окремими відомствами. Тому дуже важливо, щоб окремі секторні політики узгоджувалися з державною регіональною та просторовою політиками;

- регіональна політика є частиною політики розвитку. Цілі регіональної політики держави повинні підтримувати цілі розвитку усієї держави.

Просторова політика має бути складовою довготривалої стратегії розвитку держави, а регіональна політика також стосується середньотермінових стратегічних завдань;

- головними цілями сучасної держави у найближчі 20 років є утримання високого темпу економічного росту (5 - 6% на рік), глибокі структурні зміни (секторні, майнові), підвищення конкурентоспроможності економіки у глобальній інноваційній економіці за умови збереження здатності розвиватися у майбутньому і підтримки політичної та соціальної стабільності. Цілі державної регіональної політики повинні сприяти досягненню стратегічних цілей [208, 31].

Розглядаючи взаємозв'язок між складовими управління регіональним розвитком у межах країни, необхідно зупинитись на проблемі застосування певної термінології для відображення впливу, що його здійснює держава на просторовий розвиток усієї країни та на розвиток її регіонів. У наукових публікаціях представлені різні підходи до розуміння процесів впливу державних органів влади на розвиток регіонів України та просторового розвитку країни в цілому. Так, О. Ю. Амосов, досліджуючи механізми регіонального розвитку, робить висновок, що «на рівні регіонів ефект реформ буде досягнутий, якщо вдасться перетворити механізми управління на механізми регулювання ...» [10, 16], таким чином протиставляючи процеси управління та регулювання, хоча такий підхід є правомірним лише щодо управління, яке базується на жорстких адміністративних методах, що створюють правові обмеження та передбачають використання відносин влади-підпорядкування, тиску зверху, за допомогою примушення, контролю над розподілом матеріальних благ тощо. А от висловлене О. Ю. Амосовим зауваження щодо того, що «сучасний механізм регулювання на регіональному рівні повинен спиратися на мотиваційний механізм, тобто включати систему стимулів та спонукальних мотивів ...» [10, 15] є беззаперечним.

Частина науковців відстоює позицію, згідно якої до регіонального розвитку слід застосовувати виключно поняття «державне регулювання», бо, за їх думкою, цей термін відображає більш «м'яке» суб'єктивне втручання або «ліберальне управління» [200, 162]. Проте, регулювання є лише однією з управлінських функцій, що, як абсолютно точно стверджують самі прибічники застосування терміна «державне регулювання», передає «усунення неузгодженостей між бажаним та запланованим станом об'єкта управління». При цьому функції прогнозування, планування, організації, координації, мотивації, обліку, аналізу та контролю є поза межами регулювання, хоча воно, дійсно, тісно пов'язане з ними.

Теоретичні засади управління регіональним розвитком в ЄС розробляються відповідною державною інституцією, а сам розвиток фінансується з коштів, які є у розпорядженні центральної влади. У окремих випадках уряд делегує свої повноваження органам регіональної влади, однак при цьому визначає головні умови виконання завдань і залишає за собою право контролю. Регіональна допомога з боку держави спрямовується на нівелювання регіональних диспропорцій і підтримку господарської діяльності у регіонах із гіршими економічними умовами, створює переваги для певних напрямків діяльності, а окремі з них підтримує інструментами регіональної політики. На сьогодні політика регіонального розвитку поступово позбавляється автономності здійснення і стає формою вираження відповідних секторних політик.

Перманентний процес удосконалення теоретичних засад управління регіональним розвитком у ЄС на певному етапі спричинив виникнення, а на сучасному етапі - утвердження спільної регіональної політики. Будучи загальноприйнятою основою регіонального розвитку, вона впливає на національну специфіку окремих держав-членів і ставить за мету нівелювання регіональних диспропорцій та створення передумов для гармонійного розвитку регіонів. Національні політики регіонального розвитку у державах-членах ЄС виходять з положень спільної регіональної політики, яка

формується за активної участі усіх держав і уряд будь-якої з них не може бути примушений до виконання жодного з рішень, з яким він не погоджується.

Однак для того, щоб відбулось реальне зменшення регіональних диспропорцій, навіть за умови всебічного заохочення та підтримки тенденцій до позитивних змін у регіоні, потрібен тривалий період та удосконалення управлінської діяльності щодо здійснення спільної політики регіонального розвитку у кожній окремо взятій державі, ефективне використання фінансової допомоги структурних фондів, підвищення ефективності роботи державних та неурядових інституцій регіонального розвитку, підвищення рівня інноваційності регіонів, усунення різних трактувань з боку національних урядів положень нормативно-правових актів ЄС у цій сфері.

Без сумніву, тривале проведення політики регіонального розвитку у Європі не сприяє окремим регіонам та територіям у подоланні їх депресивності. Тому одного лише вирівнювання «стартових умов» для регіонів недостатньо. При розробці теоретичних основ управлінської діяльності необхідно зважати, що менш розвинуті регіони будуть існувати завжди, оскільки сам розвиток у європейському, як і у будь-якому іншому просторі, відбувається нерівномірно.

На сьогодні ж основним протиріччям, яке впливає з європейської інтеграції, є зростання поляризації між країнами та регіонами за рівнем життя. Дисбаланс у розвитку регіонів ЄС збільшується із вступом нових членів. Саме тому основною теоретичною проблемою управління тут є розробка і застосування ефективної методології корегування спільної регіональної політики відповідно до сучасних реалій. У цьому контексті основну роль відіграє активна та дієва допомога з боку інституцій та інструментів регіонального розвитку ЄС. Урахування національних особливостей у процесі інтеграції, при виборі її шляхів свідчить про гнучкість та відсутність догматизму у підходах, що застосовуються на сьогодні у ЄС.

Регіональна та просторова політики повинні базуватися на доктрині концентрації та дифузії, яка ставить завданням підтримку здатності розвивати структури найважливіших осередків національної економіки та простору (метрополії) і одночасно прагнути розширення та зміцнення шляхів розвитку територій, що розміщені за межами метрополій. Суттєвим доповненням доктрини концентрації і дифузії є принцип, згідно з яким безпосереднє втручання у окремі регіони повинно відбуватися винятково тоді, коли є загроза тривалого регресу або наступає їх маргіналізація і, у жодному випадку, не допускається втручання, якщо спостерігається хоча б якийсь позитивний ріст. Згідно з принципами політики єднання, підтримку у таких регіонах повинні мати території, які виявляють здатність до розвитку та створення нових місць праці [208, 42]. Втручання може відбуватися також у регіони, які мають ключове значення для усієї держави. Державне управління регіональним розвитком має також спрямовуватись на зростання міжсекторної та просторової мобільності людей і капіталу, що дозволить покращити пристосування місць проживання до високодинамічних економічних процесів.

У сучасній науковій літературі, яка стосується регіонального та локального розвитку, відбувається осмислення фундаментальних змін, що розпочалися разом із змінами моделі світової економіки, а на сьогодні впливають на способи стимулювання державною владою регіональної і локальної економік. Місто, регіон і навіть держава перестають бути суб'єктами субсидіювання і перетворюються на об'єкти підприємництва. Це відбувається тому, що отримання дотації, Інвестиційного гранту або субсидії ще не гарантує досягнення конкурентоспроможності суб'єкта підприємництва, а деколи й сприяє поглибленню його проблем [208, 56].

Державна регіональна політика є невід'ємною складовою загальної політики держави. Її головне завдання полягає у забезпеченні розвитку території держави відповідно до прийнятої державної стратегії. Оскільки будь-який регіон країни є унікальним та неповторним, що зумовлено

структурною неоднорідністю простору у природно-географічному, ресурсному, економічному, соціальному, етнічному та політичному аспектах, то будь-яку діяльність необхідно здійснювати з врахуванням комплексу інтересів та особливостей кожного з регіонів, пріоритетності існуючих там проблем. Тому важливо сформулювати єдині принципи регіональної політики держави, які б відображали тактичні і стратегічні орієнтири політики регіонального розвитку. Одні з них можуть бути незмінними протягом тривалого часу, а інші - змінюватись разом із ситуацією у державі.

Гене́за системи державного управління регіональним розвитком України відбувалася у складних умовах. Вийшовши із тоталітарної та авторитарної систем регулювання регіонального розвитку, подолавши структурну залежність планової економіки радянського типу, система державного управління регіональним розвитком почала утверджуватись лише з часу набуття державної незалежності. Цей процес співпав із труднощами у формуванні державно-управлінської системи на європейських засадах загалом, а тому набув специфічних рис перехідного періоду. На сьогодні в Україні відсутнє теоретико-методологічне обґрунтування ефективного управлінського вирішення проблем регіонів, а їх розробка гальмується бюрократичною побудовою державного управління. Однак, проголосивши своїм пріоритетом європейську інтеграцію, Україна здійснює підготовку теоретико-методологічного підґрунтя для нової системи державного управління, спрямованої на реалізацію планів регіонального розвитку відповідно до стандартів ЄС. На сучасному етапі використання елементів передового європейського досвіду в удосконаленні державного управління регіональним розвитком України стало домінуючою тенденцією.

Принципове значення для управління регіональним розвитком України мають положення про те, що інтеграція до європейських структур неможлива без вироблення та реалізації такої моделі управління регіонами, яка б відповідала принципам управління регіональним розвитком у Європейському Союзі, сприяла б становленню нових форм співпраці між центром і

регіонами, внутрішньому міжрегіональному співробітництву та міжнародній співпраці територій.

В основу удосконалення теоретичних основ управління регіональним розвитком України повинні бути покладені певні принципи. Перший - пріоритет загальнонаціональних інтересів. Це означає, що дії всіх суб'єктів регіональної політики мають спрямовуватися на зміцнення державності України, збереження її територіальної цілісності і не загрожувати національній безпеці держави. Другий - законодавче забезпечення прав і обов'язків суб'єктів регіональної політики. Політика держави стосовно регіонів і політика самих регіонів мають врегульовуватися відповідною нормативно-правовою базою, дотримання якої створює передумови для ефективного взаємодії.

Третій - поєднання інтересів. Тактичні та стратегічні завдання регіональної політики повинні враховувати державні, регіональні й місцеві інтереси, а її практичне здійснення має «згладжувати» можливі протиріччя. Четвертий - врахування особливостей регіонів, необхідність диференційованого підходу до регулювання регіональних процесів із урахуванням історичної, природної, соціальної, демографічної та економічної специфіки територій. П'ятий - об'єктивність. Поточні завдання регіональної політики мають розкривати пріоритетні напрямки загальнонаціональної стратегії соціально-економічного розвитку й відповідати реальним можливостям ресурсного забезпечення заходів щодо їх вирішення.

Шостий - збалансування критеріїв соціальної справедливості та загальнонаціональної ефективності, особливо при виборі методів і форм державної селективної підтримки окремих територій з метою вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів. Сьомий - партнерство. Воно передбачає необхідність налагодження тісного співробітництва між органами державної влади усіх рівнів та органами місцевого самоврядування, забезпечення політичної стабільності та суспільної злагоди в процесі здійснення регіональної політики.

Ефективність політики регіонального розвитку зумовлюється не лише вибором і застосуванням сучасних принципів, але й тісними зв'язками населення з економікою, соціальною сферою та природними факторами, що найбільш характерні саме для регіонального рівня.

Формування теоретичних засад інституційного та інструментального забезпечення державного управління регіональним розвитком в Україні, незважаючи на численні спроби удосконалення, відбувається повільно. Це зумовлено частими змінами у нормативно-правовій базі, що призводить до змін і в управлінській системі, потреби в узгодженні повноважень між існуючими та новоствореними державно-управлінськими інституціями регіонального розвитку. В Україні загалом вироблені теоретичні засади інституційного та інструментального супроводу реформування системи державного управління регіональним розвитком на європейських засадах. Сформовані і діють відповідні управлінські інституції та інструменти. Проте управлінським недоліком є дублювання повноважень, недостатня визначеність у взаємодії між різними управлінськими, неурядовими інституціями, відсутність належного управлінського забезпечення інноваційності регіонів. Вирішення зазначених проблемі зростання ролі регіонів у розвитку держави з урахуванням її євроінтеграційних прагнень може бути забезпечено шляхом запозичення позитивного управлінського досвіду держав-членів ЄС.

Задля підвищення ефективності державного управління розвитком розташованих у прикордонні з ЄС регіонів України потрібно було б використати позитивний досвід Європейського Союзу. З позицій удосконалення управління регіональним розвитком, органи державної влади та місцеве самоврядування цих територій потребують розширення самостійності у прийнятті рішень, подолання закостенілості бюрократичної структури та обмеженості у використанні коштів і удосконалення відносин із місцевими владами держав-членів ЄС.

Регіональний розвиток будь-якої країни, зокрема й України, є багатогранним явищем і тому потребує різноманітних, диференційованих підходів у принципах використання інструментів інтеграції, соціального захисту, в освіті, охороні здоров'я, підтримці громадської ініціативи тощо. Не можна використовувати однаковий інструментарій управління у різних регіонах, оскільки це посилює регіональну нерівність, яка завдає шкоди загальнонаціональним інтересам держави.

Дієвим інструментом регіонального розвитку є технопарки. Вони створюються там, де наявне відповідне наукове середовище. Головне завдання цих Інструментів полягає у сприянні утвердженню високих і надвисоких технологій. На сьогодні в найбільш розвинутих країнах успішно функціонують сотні таких структур і їх кількість постійно зростає. З огляду на те, що у ЄС великого значення надається інноваційній складовій, то саме такий інструмент регіонального розвитку, як технопарк, успішно вирішує проблеми регіональної інноваційності.

Як засвідчує досвід європейських країн, регіональні кластери є також чудовим середовищем для підвищення конкурентоспроможності шляхом зростання продуктивності та впровадження інновацій у результаті об'єднання у мережу фірм та організацій постачальників знань*.

Стратегія ЄС щодо підтримки кластерів походить, перш за все, від зацікавленості Європейського Союзу у розвитку підприємств малого та середнього бізнесу, а також від зусиль ЄС, спрямованих на те, щоб вивести інноваційну економіку, яка ґрунтується на знаннях, на провідні позиції у порядку денному організацій, що займаються розробкою регіональних стратегій на національному та регіональному рівнях.

Органи державної влади мають підтримувати існуючі кластери, а не намагатися утворювати нові. Влада не повинна перебирати на себе ініціативу щодо організації кластерів. Вона має лише стимулювати економічних гравців до цього та підтримувати ініціативи ділових кіл усіма наявними в неї

* Детальніше про можливості застосування кластерного підходу задля розвитку регіонів читай в статтях автора [236-238; 257]

засобами (законодавчими, фінансовими, податковими тощо), проте органи державної влади, стимулюючи фірми до співробітництва одна з одною та з іншими закладами (університетами, неприбутковими науковими організаціями), не можуть примушувати їх до цього. Спочатку має бути сформовано культуру співпраці та створено сприятливий клімат (довіри між гравцями).

Історично зафіксованим переломним моментом у поглядах людства на подальший напрям просторового розвитку можна вважати такий факт. У 1996 р. на всесвітній конференції у Стамбулі (Хабітат II) урядами 171 країни світу «місто» офіційно визнано центральним фактором соціального й економічного розвитку людства [317]. Уряди країн-учасниць також поставили собі за мету підтримувати й управляти процесом урбанізації.

Загальносвітові тенденції і закономірності розвитку більшості видів сучасних міст відкривають нові перспективи розвитку людства, посилюють соціальні, економічні, соціокультурні, екологічні наслідки, ускладнюючи завдання, які постають перед владою конкретного міста. Український дослідник С. О. Кравченко, зокрема, виділяє наступних п'ять найвагоміших завдань [Див.: 203, 136-137]:

1. Урбанізація - процес збільшення пропорції міського населення.

Сучасні міста характеризуються зростанням щільності населення, численності кадрів, капіталу, виробничих активів, соціальної й технічної інфраструктури, обмінів, руху капіталу, потоків транспорту і трудових ресурсів тощо. В умовах такої концентрації міста стають центрами глобальної економіки, політичних рішень [45].

2. Демографічний вибух - зумовлює нерівномірне розселення населення, збільшення міграції, що без регулювальних впливів може призвести до конфліктів. Стрімке старіння міського населення в певній групі країн (включаючи Україну) може вплинути на структуру витрат місцевих бюджетів.

3. Метрополізація - процес утворення метропольних територій чи метрополій - регіонів, що включають ряд адміністративно-територіальних одиниць із високою концентрацією населення та економічною активністю. Серед типів метропольних утворень виділяють моноцентричну з єдиним містом ядром і супутніми меншими містами, сільськими місцевостями (Лондон, Лос-Анджелес, Сеул) та поліцентричній метрополії (Ріне-Рур у Німеччині об'єднує міста Бонн, Кологне, Дортмунд, Дюссельдорф, Ессен) [339].

Держава поступово втрачає монополію на владу через посилення ролі місцевого самоврядування, горизонтальних зв'язків мегаміст і метрополій як центрів світового розвитку. Тому перед владою розвинутих держав постають завдання принципової зміни вертикальних відносин між державою і містом за принципами партнерства і координації взаємодії міст і метрополій.

4. Глобалізація - процес зростання взаємозалежності світових ринків та бізнесу, мобільності товарів, послуг, трудових ресурсів, технологій, інформації, капіталу у світі. Співпраця національного, регіонального, локального (міського) рівнів влади країни є вирішальною для ефективного національного розвитку на основі принципів:

а) інтернаціоналізації й глобалізації, що передбачає визначення характеристик міста, важливих у світовому масштабі, зближення і міжнародне співробітництво органів влади, установ й організації різних міст;

б) локалізації - розвиток місцевих активів (людські, природні, фізичні, функціональні, культурні тощо);

в) диверсифікації - розширення номенклатури товарів і послуг та/або географічної території, для того, щоб розосередити ризик і знизити залежність від циклічності бізнесу. Для успішного безпечного розвитку економіка міста має бути диверсифікованою з метою захисту від потенційної втрати економічної ніші через зміну внутрішніх чи зовнішніх обставин;

г) сталості, що означає важливість сталого функціонування інфраструктури, фінансову стабільність місцевого бюджету, стабільність середовища, місцевих традицій, звичаїв, навичок,

д) відповідальності - використання для розвитку економіки міста збережених у більшості країн ресурсів регіонального, національного й інтернаціонального значення. Разом з тим використання ресурсів більш високого рівня накладає відповідальність на всіх гравців місцевого рівня (владу, бізнесменів, місцевих мешканців тощо).

5. Інформатизація - тенденція, що підвищує можливості людства у різних сферах суспільних відносин за допомогою сучасних інформаційних технологій. Вона сприяє кооперації міст, пошуку нових напрямів і форм співробітництва з метою розробки стандартів, спільного ресурсного забезпечення і вирішення проблем розвитку міст, місцевого населення, відносин держав і міст.

Аналіз світових тенденцій зумовлює зміну ролі та статусу міста у загальноцивілізаційних процесах розвитку, підвищення ефективності органів влади, включаючи державне регулювання, з метою забезпечення інтересів місцевого населення і розвитку міст як домінуючих первинних цілісних елементів територіального розселення.

Аналіз різних версій соціально-економічної політики міст, що відображають специфіку країн, дає змогу виділити ряд принципово важливих характеристик:

1. Актуалізація традиційних напрямів соціально-економічного розвитку.
2. Поява нових напрямів і проблем соціально-економічного розвитку.

Для більшості країн такий процес пов'язаний, у першу чергу, з реалізацією стратегій стійкого розвитку, що передбачають, зокрема, збереження якості навколишнього середовища.

3. Перехід на новий рівень розробки політики розвитку місцевих співтовариств [Див.: 65].

Поворотним пунктом у прискоренні процесів посилення локального (а в умовах урбанізації - міського) рівня у взаємовідносинах та взаємодії соціотехноприродних систем «країна» - «регіон» - «місто» на теренах Європи можна вважати прийняття у 1985 р. Європейської хартії місцевого самоврядування. Вона остаточно зафіксувала нову роль локального рівня у процесах соціально-економічного розвитку країн і прискорила поступову трансформацію суб'єкт-об'єктних відносин між державою та містом у суб'єкт-суб'єктні. Такі процеси, на нашу думку, наявні і сьогодні, наслідком чого стає:

1) посилення ролі асоціативних органів місцевого самоврядування (асоціацій міст різних країн), які є впливовими легітимними представниками інтересів територіальних громад у відносинах країни та міста, а також ЄС та міста;

2) розробки ефективних механізмів наскрізного управління та планування в країнах ЄС, механізмів збалансування та гармонізації функцій, компетенцій і повноважень органів влади та управління різних рівнів;

3) повсюдне впровадження культури стратегічного планування на рівні міст;

4) формування різних координуючих органів, призначених для збалансування інтересів та впорядкування відносин між містами як по горизонталі, так і по вертикалі (наприклад, Конгрес місцевих та регіональних влад ЄС);

5) поступове збільшення частки місцевих бюджетів у загальних бюджетах країн;

6) стимулювання на місцевому рівні політики спільного (влада - громада) управління територіальним розвитком;

7) запровадження механізмів заохочення горизонтальної кооперації міст і підтримки місцевих ініціатив тощо.

Досвід європейських міст демонструє, що останнім часом наявний відхід від традиційних промислових і комерційних проектів і програм до тих, які акцентують увагу на задоволенні потреб місцевої громади [339,103.].

В більшості сучасних міст основною проблемою, на вирішення якої мають спрямовуватись першочергові зусилля міської влади, є проблема зайнятості. Робочі місця для місцевих мешканців є основною життєвою необхідністю. Крім того, багато дослідників визнають, що конкурентоспроможність місцевості або району та їх привабливість для внутрішніх інвесторів великою мірою залежать від людських ресурсів - складу і кваліфікації потенційних працівників, їх ставлення до праці.

Однак, вимірюючи просторовий рівень державної політики, слід пам'ятати, що існують три головні ознаки, три елементи регіонального виміру територіального представництва влади:

По-перше, регіон – це певна адміністративна одиниця зі своєю соціально-економічною інфраструктурою, яка здійснює в межах своєї компетенції владні повноваження.

По-друге, наявність і функціонування територіальної спільноти, об'єднаної економічними та політичними засобами та сформованої в процесі становлення та розвитку адміністративної території.

По-третє, наявність певного соціально-політичного місця у владних відносинах, тобто як конкретна місцевість із конкретною політичною владою, управлінською елітою (а не регіон як адміністративна та соціальна одиниця) виявляють свій вплив у галузі політики.

Як зазначають російські дослідники О. Дахін та М. Располов, адміністративно-територіальні межі перетворюють регіони на осередки політичного простору та дозволять говорити про регіон як політичне явище. Під політичним регіоном, вважають вони, можна розглядати комплексну взаємодію між політичними інститутами та силами середовища. В більш загальному вигляді регіон можна уявити як інститут або систему інститутів

та організацій, що діють на певній території, яка представляє собою фрагмент території держави [Див.: 121, 67].

За наявності в регіоні територіальної соціально-політичної спільноти закони її розвитку стають визначальним фактором політичної організації регіону. Дії спрямовані на скорочення повноважень центральної державної влади, формування структур самоврядування і самоорганізації влади. По мірі розвитку та прояву специфіки територіальної соціально-політичної спільноти її політичний інтерес може не співпадати з загальнодержавним. Цей процес носить об'єктивний характер. У разі відсутності територіальної соціально-політичної спільноти в регіоні основним джерелом розвитку її форм буде центральна державна влада та її інтереси. Водночас зацікавленість місцевого населення в організації місцевого самоврядування, сила місцевого контролю за діями влади буде низькою. Центральна державна влада буде намагатися встановити свій власний контроль в регіоні.

Проте територіальна соціально-політична спільнота, як зазначає Т. Татаренко, поряд із специфічними політичними інтересами, включена в систему загальнодержавних інтересів. Це дозволяє регіону бути фактором тиску, виступати децентровою, утворюючою силою. Деструктивне підґрунтя відцентрових регіональних тенденцій, їх зростаючий розвиток стає можливим тоді, коли сила регіонального інтересу переростає силу загальнодержавних інтересів, коли більш сильні специфічні інтереси входять у конфлікт зі слабкими загальними. Дієздатний політичний актор формується там і тоді, коли на регіональному рівні існують не тільки центральні органи управління, а й суспільство з усіма відповідними атрибутами і характеристиками [Див.: 413, 27-28].

Тривала історія розвитку територіальних спільнот в межах державних систем свідчить про те, що нині є кілька сформованих та сталих типів взаємин центральної та місцевої влад, які характеризуються стабільністю й ефективністю розподілу владних повноважень. Найчастіше наводять такі приклади: США (американський федералізм), ФРН (європейський

федералізм), Велика Британія (розвинене місцеве самоврядування) та континентальні європейські країни (конституційний регіоналізм). Однак, всі вони ґрунтуються на існуванні інституту місцевого самоврядування як самоуправлінської основи управління територією*.

В межах сучасної суспільно-політичної думки немає чіткої єдності щодо визначення місця та ролі регіонів, регіональної політики та глобалізації, хоча всі науковці схильні вважати ці поняття взаємопов'язаними та такими, що характеризують сучасний стан речей в світовому співтоваристві.

На думку Ю. Шахіда, регіони з різною динамікою розвитку виявляються більш відкритими до реформ, ніж держава. Процес локалізації передбачає наявність автономії, можливість політичного самовираження регіонів і територіальних спільнот, змушує державу пристосовуватися до вимог своїх регіонів. Локалізація забезпечує більшу доступність до ресурсів, їх ефективний розподіл, обмін інформацією і знаннями, якісне управління тощо [Див.: 451, 2]. «Держава знижує свій статус, створює відповідні місцеві та регіональні інститути влади і, як наслідок, настає доба локалізації політики як соціального регулятора» [83, 17-18].

Регіоналізацію в широкому розумінні можна розглядати як процес пошуку чи встановлення адекватної регіональної ідентичності в межах певної території через уніфікацію наборів параметрів взаємозалежності, яку визнають у політичних, економічних, соціальних і культурних категоріях. Фактично вона виконує функції структуроутворюючого елемента глобальної системи і постає у двох аспектах: пасивному (об'єкт глобалізації) та активному (її суб'єкт) [Див.: 97, 83-87].

На сьогоднішній день можна говорити щонайменше про три напрямки суспільно-політичного аналізу місця регіонів та регіональної політики в умовах глобалізованого світу.

* Детальніше про роль місцевого самоврядування в регіональному розвитку дивись у статтях автора [266, 269, 271], а також в монографії автора [275]

Представники першого з них (Д. Андерсон, В. Барнз, Д. Розенау та ін.) вважають, що в сучасних умовах глобалізації процеси інтеграції та регіоналізації розглядаються як природні тенденції розвитку, що становлять діалектичну єдність. Частина науковців, що репрезентують даний напрямок, вважають, що виникнення наприкінці 90-х років сприятливих умов для нової хвилі регіоналізації («новий регіоналізм») стало значною мірою реакцією країн на прискорення глобалізаційних процесів. «Народжується глобальна система регіонів, жодна з частин якої не залишається автономною, а взаємозв'язки та взаємозалежність пронизують усю мережу. Регіоналізація створює умови для переходу до «багатополюсного розвитку» через формування регіонів економічної активності («воріт в глобальний світ») з центрами в містах-метрополісах» [97, 72].

Представники другого напрямку (Д. Летнер, В. Шляпентох, О. Неклесса та ін.) навпаки, регіоналізацію розуміють як нову феодалізацію: великі соціальні утворення розпадаються на домени, що змагаються між собою. В цілому спостерігається посилення автономії локальних спільностей.

Третій напрямок (М. Кастельс, А. Турен та ін.) схильні бачити глобалізацію та регіоналізацію як неминучий результат глибинних перетворень в сучасному світі, що супроводжують становлення інформаційного та постіндустріального суспільства. Формується новий тип політичного устрою – держава інформаційної (постіндустріальної) доби. На зміну ієрархіям приходить нова визначальна організаційна форма – мережа як система взаємозалежних вузлів. Вона забезпечує адаптацію та максимальну гнучкість, необхідні для глобального суспільства.

Все це призводить до появи нового питання – проблеми співвідношення просторової локалізації політичного, економічного та інтелектуального центрів. Можливі три базові типи такого співвідношення. До першого типу відносяться ситуації, коли економічні та інтелектуальні центри формуються у віддалі від політичного центру. «Відсутність довіри до інститутів влади призводило до того, що головним механізмом інтеграції

економічних центрів ставало формування довіри всередині партикулярних соціальних мереж в результаті тривалої особистої взаємодії. Звідси – намагання якомога далі дистанціюватися від політичних центрів» [381, 15]. Відсутність у соціальних мереж економічного центра можливості впливати на соціальні мережі влади в часи середньовічної Європи робило сумісництво економічного центру з політичним недоцільним.

Другий тип співвідношення просторової локалізації політичного, економічного та інтелектуального центрів – їх географічне співпадіння. «Зі ствердженням віри в те, що політичні структури можуть бути створені та впорядковані раціонально та у відповідності до спільної вигоди, соціальні мережі економічних центрів втрачають зацікавленість в дистанціюванні від центрів влади. Вони активно беруть участь у формуванні демократичних інститутів, намагаючись інституційно закріпити онтологічний плюралізм економічних центрів» [382, 16]. Набуття економічними соціальними мережами можливості чинити вплив на процес ухвалення владних рішень знаходить відображення в територіальному співпадінні соціальних мереж влади та бізнесу.

Третій тип співвідношення знов характеризується дистанціюванням центрів політичного та економічного впливу. «Відсутність «реальної влади», обумовленої інституційно закріпленим плюралізмом, призводить до формування установки на запобігання структурного насилля, примушуючи економічні мережі триматися поодаль від владного центру. В свою чергу, політична влада, відчуючи тиск з боку бізнес-мереж та / або пов'язаних з ними політичних кланів, намагається дистанціюватися від економічних центрів» [382, 16].

Як зазначає Л. М. Дунаєва, в сучасному світі присутні всі три типи співвідношення просторової локалізації політичного, економічного та інтелектуального центрів. В деяких авторитарних та полуавторитарних країнах (Китай, В'єтнам) спостерігається ситуацію першого типу: соціальні мережі економічних центрів як своєрідні осередки плюралізму, інновацій та

виробництва нових зразків та смислів намагаються максимально дистанціюватися від владних центрів. В той же час для низки країн з перехідною економікою (зокрема, Центральної та Східної Європи), де відчувається гостра нестача інституціональної довіри та економічна активність залежить від взаємин мереж бізнесу з політичною елітою, характерна ситуація другого типу [Див. : 147, 219].

В. Сергєєв та А. Казанцев провели дослідження територіальної динаміки торгових мереж та мереж влади за умов різних політичних систем, де в якості параметрів аналізу взято було два аспекти: ступінь розвиненості в суспільстві переговорних практик та ступінь централізації влади. «Ступінь розвиненості переговорних практик є спосіб операційного виміру рівня демократичності політичних систем. По мірі розвитку переговорних практик можливості для свавілля влади скорочуються» [380, 46].

Виходячи зі ступеню розвитку такого роду практик, можна виділити п'ять ідеальних типів політичних систем: деспотія, некорумпований інституціоналізований авторитаризм, корумпований інституціоналізований авторитаризм, корумпована поліархія та некорумпована поліархія [Див.: 384, 19-20].

Відносна незалежність економіки від політики можлива лише за умов некорумпованої поліархії, коли «економічні та політичні агенти становляться рівноправними суб'єктами переговорів в межах усталених інститутів ухвалення та реалізації рішень. Тільки в такій ситуації довіра набуває інституціоналізованих форм, оскільки економічні суб'єкти знають, що політико-адміністративні рішення не будуть ухвалені без урахування їх думки, при чому процедури врахування таких думок абсолютно прозорі та всім відомі» [383, 21].

Отже, проведений аналіз просторового виміру державної політики сучасних країн дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, головним завданням сучасної державної політики будь-якої країни є забезпечення сталого розвитку та зростання добробуту населення по

всій території держави. Просторова організація державної політики зумовлює виділення основних осередків розвитку, своєрідних двигунів сталого економічного, соціально-політичного, інтелектуального, тощо розвитку на території держави. Від вдалої та ефективної просторової політики залежить ефективність всієї держави та добробут кожного окремого громадянина.

По-друге, глобалізація значно вплинула на розставлення акцентів в просторовій політиці сучасних держав, в тому числі й країн пострадянського простору, визначив регіон, а в його складі – місто як осередок подальшого розвитку, через який відбуватиметься світовий соціально-економічний розвиток.

По-третє, сучасна наука при організації регіональної політики пропонує зосередити увагу реформаторів на перетворенні регіонів на осередки підприємництва, здатні працювати на себе, на свою регіональну соціально-політичну спільноту, просуваючи таким чином регіон в авангард економічного розвитку світового рівня. Для цього наука пропонує й відповідний інструментарій, де на особливу увагу заслуговують технопарки та кластери.

По-четверте, ефективна державна регіональна політика неможлива без дієвого інституту місцевого самоврядування, отже, окремим напрямком державної регіональної політики має стати розробка певного комплексу дій та пропозицій щодо зміцнення територіальної громади, формування політично свідомої соціально-політичної спільноти на рівні регіону, виховання ефективних та відповідальних регіональних еліт, здатних взяти під свою відповідальність розвиток окремого регіону.

По-п'яте, реформування регіональної політики в умовах країн пострадянського простору залежить від інтеграційних процесів, та ступеню інтегрованості кожної з країн до Європейської спільноти, яка має чітку політику розвитку регіонів, критерії та програми розвитку на найближчу перспективу.

Висновки до розділу 4

Проведене дослідження державної політики країн пострадянського простору в умовах трансформації архітектури світоустрою дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, процес трансформації глобалізаційних процесів визначається зміною місця та ролі основних політичних інститутів в світовому суспільно-політичному процесі, зокрема на зміні місця та ролі держави в ньому. Проведений аналіз доводить тезу про трансформацію функцій держави, де спостерігається тенденція до послаблення економічної та піднесення соціальної функції держави, а також змивання кордонів між внутрішньою та зовнішньою політикою. Такий стан здебільшого є наслідком ствердження мережових організаційних форм і вимагає від держави зайняти в ній місце провідної ланки, яка продукує ідеї для всієї мережі. Коло таких ідей і має стати концепцією державної політики сучасної країни, в тому числі й України.

По-друге, криза глобалізації приводить до кризи існуючої архітектури світоустрою, якою вважається Вестфальська система, заснована на існуванні держави-гегемону, або однополярності світу. Альтернативою такій системі вважається мережева політична організація міжнародного співробітництва, яка не виключає державу з процесу, а лише вимагає від неї почуватися на рівних із іншими акторами, зокрема інституціями громадянського суспільства та регіональними утвореннями. Однак говорити про остаточний занепад Вестфальської системи поки що передчасно.

По-третє, формування нової архітектури світоустрою передбачає існування і, навіть, провідну роль регіональних центрів влади, що значно актуалізує пострадянський простір як таку геополітичну суб'єктність. На сьогодні країни, що входили до складу СРСР і зараз є суверенними республіками, утворюють пострадянський простір як геополітичну

суб'єктність, яка визнається світовим товариством як учасник світових процесів.

По-четверте, на зміст та реалізацію державної політики країн пострадянського простору значно впливає європейський інтеграційний процес, вимагаючи від національних урядів дій щодо приведення соціально-економічного та політичного життя своїх країн до тих вимог, які виставляє суб'єкт інтеграції. Країни пострадянського простору по-різному справляються з трансформаційними процесами, а гальмування його здебільшого відбувається через невідповідність обраних орієнтирів, а це як правило, неоліберальні економічні та політичні постулати, реаліям життя даних країн. Таке уповільнення спричинює перенесення акцентів в інтеграційних процесах з європейської спільноти до євразійської, уособленням якої вважається СНД.

По-п'яте, пануюча в світі ідеологія неолібералізму, спроба встановлення якого була запроваджена майже всіма новоутвореними країнами колишнього СРСР довела свою нездатність забезпечити на пострадянському просторі економічний розвиток та стабільність. Причин тому багато, серед яких найбільш вагомими є переоцінка скорочення державного впливу на економічні процеси в державі, неготовність національних політичних еліт та суспільства в цілому до змін, сліпе копіювання західних стандартів та інститутів демократії, неефективна політика міжнародних організацій, тощо. Ті держави, які не відмовилися від державного регулювання (Білорусь, Казахстан) на сьогоднішній день засвідчують найбільш стійкий соціально-економічний розвиток своїх суспільств на пострадянському просторі.

По-шосте, неспроможність пануючих ідеологій, перш за все неолібералізму, задовольнити ціннісні очікування пострадянських суспільств, надати їм чітке уявлення про те, куди ми рухаємося і навіщо, призвело до активації релігійних засад у свідомості людей. І радянська історія, і сучасність свідчать про те, що віра та релігійність є вагомою

інтеграційною силою, здатною допомогти державній політиці об'єднати суспільство та надати йому спільний та зрозумілий вектор розвитку. Для більшості країн пострадянського простору це є православна віра, яка, як відомо з історії, завжди підтримувала ідею міцної влади та орієнтувалася на сильного лідера.

По-сьоме, вагомим напрямом державної політики будь-якої держави є просторова політика, в основі якої лежить регіональна політика розвитку. Глобалізація та світовий економічний процес вимагають актуалізації саме регіонального рівня управління державою, а всередині нього – міста як осередку сталого розвитку. Інструментами поживлення регіонального розвитку, яких має застосовувати та просувати держава задля ефективної політики розвитку визнаються розвиток технопарків та кластерів, досвід застосування яких в умовах пострадянського простору є дуже малим, тоді як в розвинутих країнах світу вони є джерелами формування самодостатності регіону в фінансово-матеріальному аспекті.

По-восьме, просторова політика держави має передбачати й розвиток інституту місцевого самоврядування, за допомогою якого здійснюється управління регіонами в сучасному світі. Тому при розробці концепції реформування доцільно передбачити реформи муніципального та регіонального управління, спрямованих на формування дієвих територіальних громад, відповідальних регіональних еліт, свідомого громадянина, тощо.

Розділ 5

Активізація державної політики країн пострадянського простору на шляху до сталого розвитку

5.1. Реформи як механізм активізації державної політики сучасних країн

На загальнотеоретичному рівні соціальні зміни досліджуються в рамках двох основних концепцій соціального розвитку. По-перше, це концепції соціальної модернізації, що пояснюють та програмують процеси трансформації традиційно патріархальних суспільств у сучасні індустріальні. По-друге, це концепції «інформаційної революції», що аналізують та прогнозують соціальні зміни в найбільш розвинених постіндустріальних державах (власне, постіндустріальне суспільство і виявилось інформаційним суспільством).

Процес соціальних змін розглядається, у першу чергу, як набуття суспільством нових управлінських можливостей, як оптимізація способів соціальної життєдіяльності, де основна роль відводиться управлінському фактору. Управління виступає як основний ресурс розвитку суспільства, що перебуває в процесі соціальних змін, і з цієї точки зору характеризується як основний системоутворюючий фактор відносно створюваних соціальних реалій.

Ідентичні й вихідні принципи аналізу процесів реформування управлінської системи суспільства, де виділяються дві основні складові. По-перше, це структурно-функціональний аспект модернізації, що пов'язаний зі становленням нових інститутів соціального управління відповідно до нормативної бази та нового функціонального імперативу системі управління. По-друге, це соціально-культурний аспект модернізації, що стосується процесу формування нової системи принципів, цінностей, орієнтирів та

критеріїв управління, а відтак – нових моделей управлінської діяльності й взаємодії.

Процес соціальної модернізації є переважно радикально-революційним типом соціальних змін, що передбачає наявність періодів деградації, нестабільності, стагнації, навіть кризи і соціальних конфліктів. Натомість процес інформаційної революції, попри свою назву, це – еволюційний процес, що ніяким чином не призводить ні до соціальних катаклізмів, ні до сповільнення соціального розвитку.

Із цього випливає, що схожість обох процесів тим більша, чим організованіше відбувається процес соціальної модернізації в країнах із так званою транзитивною економікою. На сьогодні досвід пострадянських держав однозначно засвідчує: успіх такого пошуку спостерігається лише там, де за основу національної моделі модернізації взято процес зміни парадигми соціального управління суспільством. В усіх інших випадках (коли в центрі модернізаційних змін були корпоративні інтереси, геополітичні пріоритети, абстрактні цінності чи принципи), країни надовго опинялися в кризово-стагнаційному стані, що нерідко супроводжувався конфліктами та дестабілізацією.

На загальнодержавному рівні успішно організувати різноманітні аспекти реформування суспільства можна лише на основі цілісної концепції соціального управління, що спрямована на упорядкування процесу соціальних змін і свідоме та цілеспрямоване культивування тих із них, які виводять країну на новий рівень соціальної організації.

Всі реформи, незалежно від того, в яких умовах та країнах застосовуються, мають щонайменше два аспекти свого прояву, дослідження яких дозволяє їх порівнювати, знаходити спільне та відмінне, а отже, формулює певні правила їх проведення, додержання яких з боку реформаторів може призвести до бажаного успіху, або нехтування якими спричинить крах навіть самої ідеальної за змістом реформи. Цими аспектами є сутність реформ як специфічної форми перетворень суспільних відносин і

технологія проведення реформ. Все інше індивідуальне і неповторне, а тому має лише враховуватися при задумі реформ, виборі форми прояву їх сутності та організаційному наповненні технології проведення реформ.

Політичний словник визначає реформу як перебудову, зміну деяких засад існуючого ладу без порушень його основ [319, 485]. Український дослідник реформ А. М. Михненко вважає доцільним в їх складі виділяти загальні та конкретні реформи. До перших він відносить спеціально організовані та проведені вищими органами влади перетворення суспільного життя, які безпосередньо змінюють кілька його сфер (економічну, соціальну, адміністративну і т. ін.), що передбачають зміни в політиці (економічний, соціальний, внутрішній тощо). Конкретні реформи проводяться на таких самих основах у межах певної сфери діяльності в суспільному житті. політиці, і на інші процеси впливають лише опосередковано [246, 13].

Так, реформи, що проводяться від імені держави в масштабах кількох сфер державного регулювання – завжди реформи суспільні та держанні. Перетворення, що ініціюються і проводяться відомствами та міністерствами (не потребують державного регулювання) – це реформи відомчі. Зміни, що пропонуються та проводяться місцевими органами влади, є реформами місцевими.

Альтернативною формою проведення перетворень в суспільстві вважається революція. Досвід країн пострадянського простору щодо державних перетворень засвідчив високу популярність саме застосування революцій в політичній практиці цих держав. Так звані «кольорові» революції, які прокотилися країнами пострадянського простору та мали на меті ствердження демократії призвели до значної актуалізації даної форми політичних та суспільно-економічних перетворень. Для з'ясування переваг та недоліків даних протилежних за формою та змістом політичних процесів звернемося до більш детального їх аналізу.

Революція і реформи полярно різні і водночас схожі в окремих позиціях. Специфічна риса революцій як організаційної форми перевороту –

силове захоплення влади. Відмінні риси ідеології захисту революції: повна впевненість у своїй правоті і абсолютне нехтування реальним станом суспільства (який не розуміє свого щастя), орієнтація на декретні (адміністративні) методи управління, оскільки невиконання указів революційної верхівки означає контрреволюцію з усіма наслідками, що випливають з цього [Див. : 246, 14-15].

На відміну від революцій справжні реформи завжди починаються «зверху», владними дореформовими структурами, тобто державою та її владою. Влада не зацікавлена в зміні ладу. Навпаки, вона за допомогою реформ його захищає. Реформи часто проводилися саме як альтернативна революція. Недаремно Ф. Д. Рузвельт в період підготовки «нового курсу» часто повторював: «якщо хочете уцілити – проводьте реформи» [Цит. за: 246, 15].

А. М. Михненко вважає, що революція та істинні реформи збігаються лише по двох позиціях: в твердженнях про кризовий стан суспільства як моральну основу для їх початку і у виокремленні ворогів (контрреволюціонерів, противників реформ) як моральному обґрунтуванню застосування силових методів. І революції, і реформи починаються з завзятого викриття дійсності (іноді й більш віддаленого минулого) і з упевненості в необхідності перемін. Незадоволення має бути загальним і тривалим. Коли воно набридає, його штучно підсилюють. Перші невдачі завжди пов'язують з спадщиною минулого, з його негативними рисами або з противниками реформ [246, 15].

Отже, для дослідження механізмів здійснення державної політики доцільно розглядати саме реформи та технологію їх здійснення, тому що революція не може бути інструментом державної політики, вона є інструментом захоплення влади, зміни політичного ладу, але не здійснення політики, не комплексом дій, ініційованих зверху, органами державної влади щодо певних перетворень в суспільстві. Тому предметом подальшого дослідження стануть саме реформи .

Загальні реформи перетворюють суспільство двома способами. Перший спосіб базується на організованих «зверху» змінах, які одночасно стосуються кількох сфер суспільного життя.

До основних етапів цього процесу можна віднести такі модернізаційні реформи загальноуправлінського характеру.

По-перше, це функціональна переорієнтація системи управління в цілому і на рівні окремих елементів, яка здійснюється на основі цілісного плану управлінських реформ. Останній конкретизує основні напрями модернізаційного розвитку суспільства виходячи із цілей та завдань обраної стратегії модернізації. В інтегрованому вигляді цей аспект управлінських реформ виражається в завданні щодо формування нового функціонального імперативу управлінської системи. Співвідношення основних управлінських функцій визначається на нових принципах. У випадку радикальних змін управлінської системи (як і у випадку з пострадянськими державами) сутнісній трансформації піддається і основна управлінська функція.

По-друге, це структурна перебудова системи управління згідно з новим функціональним імперативом. Цей аспект управлінської реформи можна назвати нормативно-інституціональним, оскільки він включає в себе як зміну самих цих інститутів відповідно до нових, нормативно закріплених, управлінських функцій.

По-третє, це формування нового соціокультурного середовища управлінської діяльності на основі ціннісних орієнтирів, що лежать в основі стратегії модернізаційних реформ. Слід відмітити, що цей аспект управлінської реформи є найбільш складним і вимагає досить багато часу, оскільки ціннісні зміни не можуть відбуватися надто швидко ні в рамках окремого індивіда, ні в рамках суспільства в цілому через обмежену здатність людської свідомості інтегрувати ціннісні новації в усталену систему установок та мотивів поведінки.

По-четверте, управлінська реформа пов'язана із загальносистемним процесом узгодження та координації усіх вищезгаданих процесів

модернізації й виробленням конкретних управлінських механізмів, що оптимально відповідають завданням цього узгодження та координації. Власне, йдеться про вироблення і практичну реалізацію управлінських технологій, що в самих методах та формах управління закріплюють соціальні новації й перспективні тенденції розвитку суспільства, що модернізується. Для пострадянських держав, включаючи Україну, суть цієї трансформації – перехід від авторитарного до демократичного управління соціальним життям. На загальносистемному рівні цей процес переходу окреслюється як новий тип організації взаємовідносин між системою управління суспільством (у першу чергу, спеціалізованими структурами загальносистемного управління, що складають політичну систему суспільства) і громадянським суспільством як об'єктом управління [Див. : 103, 41-43].

Принципово новим в організації демократичного управління є налагодження механізму зворотного зв'язку між об'єктом і суб'єктом мікросоціального управління, що привносить елемент соціального контролю в процес прийняття управлінських рішень і ставить під громадський контроль сам процес формування управлінських структур. Інакше кажучи, у центрі демократичного управління існує неформальний контроль за тими чинниками соціального середовища, які детермінують поведінку, мотивацію, орієнтири діяльності окремих людей і різних соціальних груп.

Такі реформи тим більш «загальні», чим сильніша влада верхівки, чим більше вона здатна одночасно впливати на різноманітні сфери суспільного життя. Такі реформи в тоталітарних суспільствах проводять правителі, які вже зміцнили свою владу, а демократичних, як правило - керівники, які щойно прийшли до влади на хвилі очікування перемін саме на краще. Загальні реформи формулюють і нові правові основи життя суспільства, і нові інституційні відносини, і нове оточення, в якому вони реалізуються.

Як засвідчив досвід пострадянських країн, до таких ґрунтовних загальних реформ вдавалися майже всі правителі, що прийшли до влади в результаті революцій. Так, на хвилі високої політичної довіри до влади

прийшов В. Ющенко в Україні та М. Саакашвілі в Грузії, однак лише другому вдалося такі реформи дійсно впровадити в життя.

Здійснення будь-якої загальної реформи передбачає постійну та кропітку працю з впорядкування поновлюваних суспільних відносин, усунення суперечностей, коригування помилкових дій і т. ін. Упорядкування (як сукупність організаційних заходів) має забезпечити цілісність існування і узгодженість дій післяреформових суспільних інститутів, послідовність прийняття законів та підзаконних актів. Це необхідно суспільству незалежно від того стану, в якому воно перебуває. В період загальних реформ вона стає обов'язковою умовою і, більше того, гарантом здійснення реформ у м'якому, а не в руйнівному режимі.

Системність реформи нетотожна поширеності реформаторських дій. Реформи тим більш успішні, чим більше вони сконцентровані на одній - єдиній меті і чим ширший спектр зусиль щодо реалізації саме цієї мети. І навпаки розпорошення енергії реформаторів згідно з бажанням «перетворити все» (в повній відповідності з організаційними теоріями) важко реалізувати.

Аналітики найчастіше вважають малокорисним поєднання власне економічної реформи (приватизацію в усіх її проявах) із стимулюванням політичних перетворень (переходу до партійних принципів формування органів представницької влади тощо). З цим можна погодитися тільки частково. Наші новітні реформи надлишкові за всіма своїми параметрами. Це, скоріше, їх генетичні особливості, ніж помилка реформаторів. Такі особливості слід усвідомлювати як об'єктивні фактори ускладнення процесу реформування і, щонайменше, намагатися не стимулювати їх свідомо. Прагнення до обмеження масштабу перемін у часі та просторі, до послідовного, а не паралельного перетворення всього відразу - дуже важлива компонента будь-якого нормального процесу реформування.

Кожну реформу проводять неповторні особистості в індивідуальному географічному середовищі, в конкретній історичній час та в оточенні інших неповторних особистостей. Тому так легко списати невдачі реформ на

унікальні умови, що склалися під час реформи, та відкинути аналогії з більш вдалим. Згадаємо, наскільки часто відмінності реформ у України від реформ у колишніх країнах РЕВ пояснюють передусім масштабами держав (аналогії з Китаєм зазвичай не проводять).

Умови успішного здійснення реформ зовсім інші: суспільне прагнення до змін, політична гомогенність поля їх проведення і, найголовніше - невичерпна сила влади, здатної проводити реформи, тримати під контролем ідеологічний фон і керувати ним. Усі ці чинники рідко бувають задані ззовні (тоді це швидше економічне диво, а не реформа). Навпаки, ці умови мають або існувати об'єктивно і не змінюватися під час проведення реформ, або бути організовані. В решті випадків реформа не може відбутися.

Більше того, такі нетехнологічні дії, як свідоме розмивання реформістських очікувань, нехтування ідеологічною підтримкою кожного кроку, поєднання економічних реформ з одночасним політичним розчленуванням країни на окремі територіальні утворення, послаблення владних повноважень і т. ін., здатні загубити реформи або, принаймні, перетворити їх на повільне псевдореформування з явно неререформовими наслідками.

Застерігаючи від невідповідності сили влади масштабам намічених реформ, Гегель у статті «Про внутрішні відносини у Вюртемберзі нового часу» писав: «Не маючи досить міцної влади, яка б давала змогу проводити реформи і скасовувати їх, якщо вони себе не виправдовують, краще обмежитися такими перетвореннями, усі наслідки яких можна повністю передбачити і розрахувати та задовольнитися усуненням джерела зловживання» [Цит. за: 246, 17].

Реформи не визнають ідеологічних розбіжностей. Реформи не революції і не політичні шоу. Реформи (в нашому трактуванні) організаційні технології змін, а такого роду перетворення будучи багатоваріантними й мобільними, не допускають переміни цілі. Зміна мети реформ означає зміну самої реформи. «Ось чому, - зазначає А. М. Михненко, - реформаторське

«багатобожжя» шкідливе для реформи, і тільки сильні лідери, впевнені у своїй меті, які мають постійну команду, потужну ідеологічну підтримку суспільства можуть розраховувати на успішне проведення реформ» [246, 20]. Засоби досягнення цілей реформ, як і будь-яких політичних дій, можуть бути «шляхетними», що є великою рідкістю, але вони мають зберігати незмінною ідеологію реформ.

Реформа є перетворенням «зверху», і тільки верхівка має нести відповідальність як за організацію, так і за наслідки реформ. Якщо щось не виходить, то винен лише той, хто не передбачав цього на початку проведення реформ. Більшість реформаторів, спираючись на досвід попередників, політичну ситуацію і власну інтуїцію, досить впевнено будує логічні схеми реформування, в основу яких покладено принцип персоналізації реформ (у тому числі й персональна відповідальність). Недаремно більшість реформ пов'язана з іменами їх автора і виконавця. Тисячолітня історія реформ сформувала особливу технологію реалізації цієї відповідальності, в якій поєднані прийоми політичного запевнення й насильства, обов'язкової інституційної підтримки і типових організаційних рішень. Нині реформаторам є з чого вибирати. За змістом реформи можуть бути будь-якими, але якщо є можливість вибору, то бажаним є цивілізований шлях, за якого завжди має враховуватися ціна реальної дійсності, що пропонується за невизначене майбутнє.

Важливим аспектом, а інколи, й визначальним щодо успіху проведених трансформації, є сама технологія здійснення реформ. Зокрема, вважається доцільним виділяти сім головних постулатів, на яких вона має базуватися. Це постулати мети, засобів, стабільності, ціни, альтернатив, відповідальності та правових гарантій.

1. Постулат мети. Кожна реформа має за мету процвітання суспільства і зростання народного добробуту. Тому зробити заяву що, наприклад, мета реформи - побудова ринкового господарства або соціалістичного суспільства

- означає не вказати на головне: як будуть жити люди в умовах ринкової економіки або соціалістичного суспільства.

2. Постулат засобів. Досягнення навіть найвищої мети неможливе без використання «болючих» засобів, але цивілізований шлях, проведення реформи передбачає: про це треба подбати заздалегідь і, більше того, намагатися захистити суспільство від їх впливу. Усі ці засоби перерахувати навряд чи можливо, але деякі з них (і особливо соціально непривабливі), без яких реформа не відбудеться, необхідно закріпити на законодавчому рівні і тим самим перевести їх із зони політичних провокацій у зону конструктивних дій.

3. Постулат стабільності. Жодна реформа не має стимулювати кризу чи вести суспільство «від поганого до добробуту через жахливе». Подібне можуть дозволити собі лише політичні екстремісти (абсолютні тирані або вожді революцій).

4. Постулат ціни. Кожен реформатор має оголосити ціну, яку суспільство заплатить за переміни. Ціна реформи - кількісне вираження гранично дозволених навантажень на суспільство, яке необхідно відкрито проголосити і за межу якого не можна переступати.

5. Постулат альтернатив. Щоб реформа стала незворотною на кожному її кроці мають бути передбачені альтернативні рішення, і в разі необхідності потрібно залучати резервні механізми зміни тактики, тимчасової перерви та перегрупування сил. Реформа має бути гнучкою.

6. Постулат відповідальності. Ті, кому народ довіряє проведення реформ (обранці всіх рівнів - від депутатів до президентів), і ті, кого наймають для проведення реформ (адміністрація та уряди), мають особисто відповідати за відповідність проголошених цілей і ціни реформаторства реаліям життя суспільства. Мінімальна відповідальність передбачає добровільну відставку.

7. Постулат правових гарантій. Кожен крок реформи має бути законодавчо закріплений. Законодавча та виконавча влада мають розуміти,

що краще не прийняти новий закон, ніж перекреслити щойно прийнятий. Якщо все ж таки прийняте абсурдне рішення, то правовий акт, що його скасовує, має обов'язково передбачати всебічну компенсацію тим законослухняним фізичним та юридичним особам, які в цей абсурд повірили та почали діяти за його правилами. І, звичайно, жодне рішення не повинно мати зворотної сили [Див.: 246, 21-23].

Ось чому слід заздалегідь уявляти собі не тільки зміст, а й технологію проведення реформ. Реформа - організаційна дія, а не захоплення влади, і її реалізують не політики, а чиновники. Їх можна або змусити працювати по-новому (що важко, але при сильній реформаторській верхівці цілком можливо), або найняти нових (що зовсім нескладно, якщо йдеться про вищий рівень керівництва).

У загальному випадку технологія кадрового забезпечення реформи полягає в переважній заміні кадрів на вищому рівні адміністративного апарату, формуванні нової управлінської еліти на всіх рівнях, різкому обмеженні можливостей для неконтрольованого обрання керівництва, пріоритеті працівників виконавчої влади (яких найлегше проконтролювати), тотальному залученні керівників місцевого рівня до держструктури, розростанні явного і неявного бюрократичного апарату. Останнє - майже норма. Всі відомі нам реформи були пов'язані зі збільшенням кількості чиновників.

У зв'язку з цим постає питання про сучасний образ лідера-реформатора, якими рисами повинен володіти лідер. «Успішна діяльність», зазначає С. М. Рутар, - полягає насамперед у здатності сформувати чітку стратегію перетворень; підібрати команду одностайців (типу чиказьких хлопчиків); консолідувати навколо себе всі реформістські сили, а також сили, які перебувають на лояльних позиціях щодо реформ, діяти швидко і рішуче (бо сповільнення як казав класик – смерті подібно); рішуче розірвати кланові зв'язки; рішуче відмовитися від безпринципних компромісів із старими

силами. Саме ці якості дозволили грузинському лідеру досягти вагомих результатів на шляху проведення реформ після революції Троянд» [370].

В контексті дослідження загальних реформ в межах пострадянських країн, необхідно зазначити, що їх загальний контекст, ідеологію визначають самі держави, однак, дуже суттєвим чинником, який безпосередньо впливає на контекст реформ є «допомога» світових організацій на шляху до визначення. Проведення реформ завжди вимагає значних фінансових ресурсів, яких в новоутворених країнах не вистачало, отже, Світовий банк та міжнародний валютний банк активно втручався в державну політику новоутворених країн, пропонуючи їм свій варіант реформ.

У 1989 р. американський економіст Дж. Вільямсом виступив з основною доповіддю «Що мав на увазі Вашингтон під реформою політики» і містила в собі так званий Вашингтонський консенсус – список, що включав перелік з десяти рекомендацій з проведення реформ, серед них:

1. Фіскальна дисципліна.
2. Пріоритети державних витрат.
3. Податкова реформа.
4. Фінансова лібералізація.
5. Обмінний курс.
6. Лібералізація зовнішньої торгівлі.
7. Прямі іноземні інвестиції.
8. Приватизація.
9. Дерегулювання.
10. Захист прав власності.

Використання пакету рекомендацій, передбачених Вашингтонським консенсусом, у країнах, які здійснювали посткомуністичну трансформацію, мало різні наслідки.

На пострадянському просторі успішно вдалося провести неоліберальні реформи відповідно до рекомендацій Вашингтонського консенсусу в країнах Прибалтики, що забезпечило їм швидку інтеграцію в євроатлантичні

структури: НАТО, ЄС. Політичні еліти країн Прибалтики на початку 90-их років обрали твердий курс на проведення неоліберальних реформ і євроінтеграцію. Навколо цього курсу не було глибоких розбіжностей (так як в Україні) між елітами з різними ідеологічними орієнтаціями. Політичні еліти прибалтійських країн, на відміну від політичних еліт інших країн пострадянського простору, мали перевагу в тому, що вони перебували у більш тісному контакті з європейськими елітами і виховувалися на європейських культурних цінностях, здебільшого німецько-скандинавського (північного) типу [Див. : 370].

Серед цих країн особливо слід виділити Естонію, політична еліта якої найбільш швидко, послідовно і синхронно здійснила неоліберальні реформи. Така ефективна політика у сфері проведення неоліберальних реформ дозволила Естонії створити міцний фундамент для сталого економічного розвитку (навіть економічна криза 2008-го року менш негативно позначилася на її економічному розвитку, ніж це спостерігалось в інших країнах). Натомість багато країн, у тому числі і Україна, не змогли забезпечити успішну посткомуністичну трансформацію з позицій неоліберальної парадигми.

Причини невдалої трансформації в багатьох посткомуністичних країнах, в тому числі і в Україні, слід шукати як у хибності окремих положень вашингтонського консенсусу, так і у цивілізаційній якості функціонуючих політичних та економічних інститутів і культурній якості політичних еліт.

У 1998 р. відомий англійський економіст Джон Грей опублікував статтю в лондонській газеті «Гардіан», в якій він різко критикує уряди США і Великобританії за проведену ними політику «ринкових реформ» в Росії і країнах Азії. Він підкреслює, що саме ця політика «несе в собі хворобу всьому світу» - глобальну валютно-фінансову катастрофу. Плодами політики «реформ» з'явилися, на думку Грея, скорочення виробництва в 2 рази проти 1991 року і перехід на бартер значної частини економіки [Див. : 277].

Визнаючи поразку своєї концепції реформ, один з ідеологів її Джеймс Кеннет Гелбрейт зазначає: «Доктрина, відома під назвою «вашингтонський консенсус», була за своїм характером певним символом віри глобалізації. У ній відбилися впевненість у тому, що ринки діють ефективно, що відсутня потреба в їх управлінні з боку держави, що між бідними і багатими не існує конфліктних інтересів, що справи йдуть найкращим чином, якщо в них не втручатися ... Насправді ж вірно те, що бідні, тобто переважна частина населення більшості країн світу, повинні щодня харчуватися. Доброю буде та політика, яка гарантує, що вони зможуть це робити, при цьому постійно має забезпечуватися поліпшення раціону харчування, житлових умов, системи охорони здоров'я, інших матеріальних умов життя. Погана та політика, яка прямо або побічно провокує нестабільність, створює проблему зі споживанням продуктів харчування з міркувань ефективності або лібералізму або навіть свободи. Прагнення до конкуренції, дерегулювання, приватизації і відкритих ринків капіталу в дійсності підірвало економічні перспективи багатьох мільйонів найбідніших людей в світі. Так що така політика - просто наївна й неправомірна кампанія. Вона по-справжньому загрожує безпеці та стабільності у світі, оскільки підриває основи забезпечення самих себе хлібом насущним ...» [Цит. за: 240].

На думку широкого кола експертів з багатьох країн світу поточна світова криза, де-факто, ліквідувала «вашингтонський консенсус». Однак, в якості альтернативи даному розглядають також Пекінський консенсус та Московський консенсус, кожен з яких також має свій перелік пріоритетів розвитку, які доцільно розглядати в комплексі при здійсненні реформ.

У травні 2004 року Лондонським центром міжнародної політики була опублікована доповідь під назвою «пекінський консенсус», в якій мова йшла не тільки про ефективність китайського досвіду. Якщо «вашингтонський консенсус» на думку авторів, «ощасливив тільки банкірів», то «пекінський консенсус» працює в інтересах простих людей. Його мета - зростання при збереженні незалежності; відмітні риси – «рішуче прагнення до інновацій та

експериментів» (спеціальні економічні зони), «захист державних кордонів і інтересів», «накопичення інструментів асиметричної сили» (у вигляді потужних валютних резервів).

Китайська модель здається певною відповіддю на виклики сучасності. П'ять зовнішньополітичних принципів, закріплених у Конституції Китаю, і є основою «пекінського консенсусу». «Китай послідовно проводить незалежну і самостійну зовнішню політику, твердо дотримується п'яти принципів - взаємної поваги суверенітету і територіальної цілісності, взаємного ненападу, невтручання у внутрішні справи один одного, рівності і взаємної вигоди, мирного співіснування - у розвитку дипломатичних відносин, економічного і культурного обміну з іншими країнами, рішуче виступає проти імперіалізму, гегемонізму і колоніалізму, зміцнює згуртованість з народами різних країн світу, підтримує справедливу боротьбу пригноблених націй і країн, що розвиваються за завоювання та збереження національної незалежності, за розвиток національної економіки, докладает зусилля у справі збереження миру у всьому світі та сприяння прогресу людства» [Цит. за : 240].

Російський дослідник О. Ю. Маслов, порівнюючи «пекінський консенсус» та «вашингтонський консенсус», зазначає: «Одна з базових вимог ліберального «вашингтонського консенсусу» - приватизація. У Китаї приватизація є, але не всеохоплююча. Малі підприємства та магазини продають з аукціонів, здають в оренду. Але великі підприємства контролюються державою, їх реконструюють, вводять систему корпоративного управління. Наприклад, Аньшаньській металургійний комбінат вже цілком конкурентоспроможний. Він знаходиться у власності держави, але діє за законами ринку. У Китаї мова йде не про загальну приватизацію, а про дію всіх суб'єктів ринку за його законами. Це не приватизація, а лібералізація - ось в чому різниця. Приватизувати можна за добу, але дії людей від цього не зміняться, для цього потрібен час. Нам потрібен шлях від отримання вигоди для частини населення до отримання вигоди для всього населення. Успішність реформи визначається тим, скільки

людей зможуть користуватися їх вигодами, отримуючи свою частку. Ідеал китайської політики - це гармонізація розмаїття, як у веселці» [240].

На початку 2009 року світова валютно-фінансова система і світ в цілому перебувають у своєрідній глобальній «точці біфуркації». Дану «точку» характеризують слабнучий «вашингтонський консенсус» і набирає силу «пекінський консенсус». Глобальний Проект під назвою «московський консенсус» поки знаходиться в стадії визрівання. А запорукою його народження є знехтувані багатьма 74 роки радянської влади і вже проривається крізь «інформаційні завіси» невгамовна тяга більшості громадян Росії до справедливості.

На основі теорії загальних реформ, А. М. Михненко формулює тези, які певною мірою враховують досвід проведення реформ і які можна вважати рекомендаціями щодо управління сучасними реформами.

Теза 1. При розробці плану реформ радикалізм неефективний.

Радикалізм означає відмову від розгляду більшості варіантів з ідеологічних причин. Лівий радикал знає заздалегідь, що держава має забезпечити працею всіх громадян, а радикал правого спрямування - що слід скорочувати державні витрати. Ні той, ні інший не готові до пошуку компромісних рішень, які, за рідкими винятками, якраз і забезпечують ефективність реформ.

Теза 2. Будь-яка реформа створює передумови для інтенсифікації перерозподільних процесів на шкоду виробничій діяльності. Розробляючи план реформ, необхідно передбачити засоби, спрямовані на стримування таких процесів.

Теза 3. У період проведення реформи роль держави підвищується. Зокрема, ефективна лібералізація потребує зміцнення держави («ортодоксальний парадокс»). Підвищення відповідальності та ефективності бюрократії є особливо важливим на початковому етапі реформ.

Ця теза була відома фахівцям з економік, що розвиваються, ще до початку широкомасштабних реформ у колишніх соціалістичних країнах і

ґрунтується на тому, що у процесі реформи обов'язково є проміжок часу, коли старі правила вже скасовані, а нові ще не діють. Це створює екстраординарні можливості для чиновників, які проводять реформи.

Держава має бути ефективною, а не просто «сильною», зокрема, вона має бути готовою делегувати свої повноваження агентам, які реалізують їх краще за центр. Слід враховувати, що в періоди широкомасштабних інституціональних перетворень готовність суспільства до проведення реформ часто використовується з кар'єрною метою чи для перерозподілу на користь того чи іншого відомства. Це призводить до витрат ресурсів на необов'язкові чи на другорядні реформи.

Теза 4. Спроби трансплантації найбільш передових інститутів у відстале інституційне середовище, як правило, закінчується невдачею. «Запозичуючи» певні інститути, слід, у першу чергу зорієнтуватися на зразки, характерні для більш передових країн: періоди, коли вони перебували на аналогічній стадії технологічного, інституціонального і культурного розвитку.

Теза 5. Мистецтво реформування полягає в умінні будувати ланцюжки проміжних інститутів, які «з'єднують» діючі інститути з найбільш передовими.

Стратегія проміжних інститутів передбачає поступову цілеспрямовану трансформацію існуючого інституту заради того, щоб у результаті він набув ефективної форми. Правильно побудований ланцюжок проміжних інститутів полегшує адаптацію, дає змогу знизити трансформаційні витрати і уникнути інституційних пасток.

Теза 6. Закони про реформи мають передбачати перехідний процес від діючих інститутів до тих, що тільки започатковуються.

Ця теза впливає з попередньої і видається цілком очевидною, проте, незважаючи на це, вона весь час порушується. Типовою є ситуація, коли закон одночасно вводить в дію новий інститут і скасовує старий. Діяльність другого миттєво перестає бути легітимною, в той час як для створення

першого необхідний більш менш тривалий час. Виникає інституціональний вакуум, що призводить до втрат.

Теза 7. Верстви населення, які програють у результаті інституційних перетворень, мають отримати достатню компенсацію. Тому раціональна соціальна і промислова політика є необхідними умовами успіху реформ.

Теза 8. Розробляючи програми реформ, необхідно враховувати політичні обмеження. Ця теза пов'язана з попередньою, але заслуговує на окремий розгляд.

Зрозуміло, що в політичних системах, що склалися, політики що розробляють реформи, враховують розклад політичних сил. Проблема ускладнюється, якщо економічні і політичні перетворення відбуваються одночасно, як це було в Україні в 90-ті рр. Тоді здавалось, що природний напрям реформ - синхронний рух до вільного ринку і демократії. Подальший розвиток, навпаки, демонструє, що в умовах масових патерналістських очікувань впровадження принципів радикального економічного лібералізму потребує авторитарної держави, в той час як збереження елементів демократії можливе лише за умови значної присутності держави в економіці.

Теза 9. Здійснення складної реформи бажано розбити низку етапів, які дають змогу провести незалежну експертизу. Необхідно прагнути до того, щоб перетворення, які проводяться на початкових етапах, були найбільш привабливими для населення і дати найбільше інформації про подальший перебіг реформ. Не слід проводити дуже багато реформ одночасно.

Теза 10. Вибираючи склад і послідовність інституціональних перетворень, слід враховувати їх компліментарність (позитивну чи негативну).

Теза 11. Виникнення інституційних пасток - одна з головних небезпек при проведенні реформ.

Інституційна пастка - це неефективна, але стійка норма поведінки. Вона невігідна суспільству, але через недостатню координацію економічним агентам невігідно від неї відхилитися. Потрапивши в інституційну пастку,

система обирає неефективний шлях розвитку, причому для переходу на ефективну траєкторію можуть знадобитися значні витрати. Прикладами інституційних пасток є такі інститути, як бартер, неплатежі, ухиляння від сплати податків, корупція.

Теза 12. У процесі реформ макроекономічна політика може впливати на розвиток інститутів.

Теза 13. Поява можливостей для ефективних вкладень у виробництво є одним з важливих факторів інституційного розвитку. Дещо інше формулювання цієї тези: «Найважливішим фактором зростання є зростання».

Теза 14. «Вільна» конкуренція ефективна тільки в тому випадку, якщо вона підтримується відповідною інституційною інфраструктурою, що забезпечує її безперервний моніторинг як державою, так і інститутами громадянського суспільства.

Теза 15. Приватизація не гарантує реструктуризації та підвищення ефективності. Підвищення (або зниження) ефективності в результаті приватизації залежить від соціальної політики та ситуацій на ринку праці.

Теза 16. В економіці, що реформується, фіскальні заходи, спрямовані на зниження поміркованої інфляції, як правило посилюються.

Теза 17. Лібералізація зовнішньої торгівлі має здійснюватися поступово та вибірково залежно від рівня розвитку економічної якості державного управління та пріоритетів державного розвитку. Лібералізації зовнішньої торгівлі має передувати лібералізація внутрішніх цін і створення досить ефективної ринкової інфраструктури.

Теза 18. Лібералізація ринку капіталу має здійснюватися поступово, паралельно до вдосконалення внутрішнього ринку.

Теза 19. Для стійкого зростання потрібне раціональне поєднання інституціональних реформ та промислової політики. Її інструменти та методи мають змінюватися паралельно до розвитку інститутів.

Теза 20. Міжнародна допомога: жодна послуга не надається безкоштовно [Див.: 246, 32-40].

Висловлюючи тези-поради щодо успішного проведення майбутніх реформ, які було сформульовано на основі дослідження досвіду проведення реформ в країнах світу та в нових демократіях пострадянського простору зокрема, необхідно застережи ти й щодо можливих помилок, серед яких можна виділити наступні: 1) неправильний вибір моменту реформ; 2) неправильний вибір темпу реформ; 3) неправильний вибір послідовності реформ; 4) неправильну соціальну та промислову політику, недостатню компенсацію тим, хто залишається в програті; 5) помилкову стратегію будівництва нових інститутів.

Підсумовуючи дослідження місця та ролі реформ в процесі здійснення державної політики в сучасних країнах та в країнах пострадянського простору зокрема, вважаємо доцільним визначити наступні результати:

По-перше, головним завданням державної політики будь-якої держави є забезпечення сталого розвитку свого суспільства, яке можна досягти або шляхом послідовних дій, або керованих змін. Оскільки управління є основним ресурсом розвитку сучасних суспільств, тому саме сфера управління суспільством та розвитком мають стати предметом змін.

По-друге, реформування суспільства має ґрунтуватися на зміні парадигми соціального управління суспільством, що спрямована на упорядкування процесу соціальних змін і свідоме та цілеспрямоване культивування тих із них, які виводять країну на нових рівень соціальної організації. Для країн пострадянського простору таке реформування набуває першочергового значення, оскільки існуючий соціально-політичний та економічний лад не відповідають сучасним викликам розвитку й відсторонюють ці держави від світового соціально-економічного процесу.

По-третє, в якості механізму впровадження змін в суспільно-політичне, економічне та управлінське середовище виступають дві форми змін – реформа та революція. Реформа - організаційна дія, а не захоплення влади, і її реалізують не політики, а чиновники. Тому в межах управління змінами в сучасних пострадянських суспільствах реформи мають посісти провідне

місце в механізмі здійснення державної політики та всього управлінського впливу на суспільство.

По-четверте, умовами успішного здійснення реформ загальна теорія реформ називає наступні: суспільне прагнення до змін, політична гомогенність поля їх проведення і, найголовніше - невичерпна сила влади, здатної проводити реформи, тримати під контролем ідеологічний фон і керувати ним. Усі ці чинники рідко бувають задані ззовні (тоді це швидше економічне диво, а не реформа). Навпаки, ці умови мають або існувати об'єктивно і не змінюватися під час проведення реформ, або бути організовані. В решті випадків реформа не може відбутися.

По-п'яте, на загальну концепцію проведення реформ в країнах пострадянського простору вагомо впливали зовнішні чинники, а саме «поради» міжнародних організацій, які формували контекст реформ як умову отримання фінансової підтримки. Серед таких можна вважати «вашингтонський консенсус», який є уособленням неоліберальних перетворень в сфері економіки та політики, яких країни пострадянського простору вимушені були дослуховуватися. В якості альтернативи зараз в світі стверджується «пекінський консенсус» та «московський консенсус», які передбачають більшу участь та відповідальність держави за всі процеси в суспільстві.

По-шосте, найбільш поширеними помилками при здійсненні реформ вважаються наступні: неправильний вибір моменту, темпу та послідовності реформ; неправильну соціальну та промислову політику, недостатню компенсацію тим, хто залишається в програті та помилкову стратегію будівництва нових інститутів.

5.2. Трансформація діючого суб'єкта державної політики як умова подальшого розвитку країн пострадянського простору

У сучасному світі реформи визнані найкращим шляхом прогресивного розвитку суспільства. Однією з таких сфер є державно-управлінська, потреби реформування якої зумовлюються стратегічно важливою роллю державного управління у забезпеченні суспільного розвитку.

Дієве, підзвітне, ефективне і прозоре державне управління покликане відігравати ключову роль у досягненні узгоджених на міжнародному рівні цілей розвитку, включаючи цілі, що містяться в Декларації тисячоліття ООН. У цьому зв'язку в резолюціях міститься заклик до урядів держав світу зміцнювати потенціал державного управління, створювати сприятливі умови для подальшого підвищення його ефективності, в тому числі шляхом управління його змінами, оцінки відповідних ризиків та впровадження інновацій. Фактично йдеться про необхідність здійснення державами-членами ООН цілеспрямованих реформ з метою розбудови систем державного управління, спроможних забезпечити сталий розвиток.

Перетворення у сфері державного управління мають передусім базуватися на певному розумінні їх змісту, що зумовлюється способом трактування державного управління як об'єкта реформування. У цьому зв'язку можливі два основних підходи до розуміння змісту реформування державного управління, а отже, і до практичного здійснення відповідних перетворень.

Якщо виходити з широкого тлумачення державного управління, яке ще називають американським, то реформування державного управління означає перетворення системи органів, що включає главу держави, органи законодавчої, виконавчої і судової влади, прокуратури, та, відповідно, управлінської діяльності зазначених органів. При цьому слід уточнити, що до системи державного управління мають стосунок не всі органи судової влади, а лише ті, що здійснюють функції контролю в даній системі. На вищому рівні

такий контроль здійснює орган конституційного судочинства, яким у вітчизняній управлінській системі є Конституційний Суд України. Головною формою судового контролю, передусім за діяльністю органів виконавчої влади, у демократичних державах світу виступає адміністративна юстиція. У нашій державі для виконання функцій адміністративної юстиції створено систему спеціалізованих адміністративних судів, що закріплено у Кодексі адміністративного судочинства України.

Згідно з вузьким тлумаченням державного управління, яке дістало назву європейського, зміст реформування державного управління полягає в перетвореннях системи органів виконавчої влади, що здійснюють підзаконну виконавчо-розпорядчу діяльність.

У вітчизняній управлінській науці та практиці в 1990-ті рр. переважав підхід, що базується на вузькому тлумаченні державного управління. Такий підхід закріплений у Концепції адміністративної реформи в Україні. Вона передбачала створення нової системи державного управління шляхом проведення адміністративної реформи, а останню було визначено як вид політико-правової реформи, яка здійснюється у сфері виконавчої влади і стосується як її організаційної структури, функцій, кадрового забезпечення, так і взаємовідносин з органами місцевого самоврядування.

Проте практика реалізації даної реформи показала обмежену дієвість вузького підходу у вітчизняних умовах. Насамперед, чітко виявився зв'язок політичної і адміністративної реформ, які органічно доповнюють одна одну, вимагають системної узгодженості. Порівнюючи широке і вузьке тлумачення державного управління з точки зору його реформування, можна зробити такі висновки.

У теоретичному аспекті система державного управління, що розглядається у вузькому (європейському) розумінні, є підсистемою відповідної системи, що розглядається у широкому (американському) розумінні. Отже, широке розуміння забезпечує більш високий рівень теоретичного узагальнення, що дає змогу повніше проаналізувати

проблематику реформування державного управління, дослідити більше можливих напрямів змін та їх взаємозв'язків. На противагу цьому вузький підхід можна розглядати як частинний випадок, до якого за певних умов зводиться широкий підхід. Вузьке тлумачення є доцільним під час аналізу процесів реформування державного управління в окремих галузях (промисловість, освіта, охорона здоров'я тощо). Проте із загальносистемної точки зору ігнорування взаємозалежностей між органами законодавчої та виконавчої влади, неврахування великого впливу органів суду і прокуратури на державно-управлінські процеси невиправдано звужує і збіднює державне управління як складне, системне суспільне явище [246, 98-102].

На думку В. Цветкова, звуження змісту поняття «державне управління» до адміністрування є не стільки його конкретизацією, скільки обмеженням потенційно широкого та науково продуктивного обсягу цього поняття. Таке звуження перешкоджає адекватному опису об'єктивних, багаторівневих і складних процесів, які постають у процесі аналізу державного управління. Згідно із цим нарівні дослідження реформ всієї системи державного управління доцільно включати до розгляду управлінську діяльність органів як виконавчої влади, так і інших гілок влади, а також взаємозв'язки між цими суб'єктами управління [Див. : 440].

Досвід країн Центральної і Східної Європи, які у 1990-ті та на початку 2000-х рр. переживали так званий «демократичний транзит», свідчить про те, що у цей період основною ідеєю реформування державного управління, що загалом виявилось успішним, стала децентралізація, але вона розглядалася як ключовий елемент більш широкої сукупності взаємопов'язаних перетворень. В їх основу були покладені зміни конституційної моделі державної влади, створення багатопартійної виборчої системи, запровадження виборного місцевого самоврядування та контролю за владними структурами. Продовженням цих змін стали, крім децентралізації, реформи центрального рівня виконавчої влади, державної служби, публічних послуг, а також механізмів управління регіональним розвитком.

У процесі здійснення реформ державного управління важливо враховувати, що воно нерозривно пов'язане з іншою системою, що виконує управлінські функції, - системою місцевого самоврядування. Цей зв'язок виявляється в низці аспектів. Зокрема, державна влада і місцеве самоврядування мають єдине джерело - народ. Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади, і стан їх реалізації контролюється останніми. Крім того, місцеві справи вирішуються хоча й самостійно, проте в руслі єдиної державної політики. Органи місцевого самоврядування наділені певними повноваженнями державно-владного характеру, які, однак, визначаються державними законами. Органи місцевого самоврядування видають нормативні акти, але ці акти за своєю природою є підзаконними та локальними. Загалом, на думку вітчизняного вченого Ю. Шарова, органи державного управління та місцевого самоврядування створюють системний комплекс, що складається з різних за своєю природою органів (державних і «громадських»), проте об'єднаних в організаційне ціле необхідністю забезпечувати реалізацію практично тих самих управлінських функцій і повноважень державної виконавчої влади на місцях [Див. : 450].

Виходячи з такого тісного зв'язку реформування державного управління, особливо стосовно організації та діяльності системи органів виконавчої влади на територіальному рівні, важливо поєднувати з реформуванням місцевого самоврядування.

Винятково важлива роль у сучасній світовій практиці управління відводиться взаємодії органів державного управління і місцевого самоврядування з неурядовими організаціями та громадянами в процесах управління. Наголос робиться на участі громадськості у виробленні та реалізації політики через механізми інформування, консультування і активної участі, а також на громадському контролі за виконанням прийнятих політичних рішень.

Таким чином, у сучасних умовах розвиток форм і методів взаємодії систем державного управління і місцевого самоврядування з неурядовими організаціями та громадянами в процесах управління можна вважати органічно пов'язаним з перетворенням самих цих систем.

Загалом можна зробити висновок про потребу в цілісному розгляді процесів реформування, для позначення яких доцільно ввести і надалі застосовувати поняття «державно-управлінські реформи».

Державно-управлінські реформи - це сукупність взаємопов'язаних реформ системи державного управління (виходячи з її широкого тлумачення), системи місцевого самоврядування, а також механізмів взаємодії цих систем у процесах управління з неурядовими організаціями та громадянами [246, 103].

Основною, найбільшою складовою державно-управлінських реформ є адміністративна реформа у її найзагальнішому розумінні як реформування публічної адміністрації, що відповідає англomовному поняттю «public administration reform».

Проте, крім реформування публічної адміністрації, державно-управлінські реформи охоплюють інші складові згідно з широким тлумаченням державного управління, наприклад перетворення інституту глави держави і парламенту як компонентів системи державного управління, їх зв'язків та взаємодії з органами публічної адміністрації в управлінських процесах, механізму контролю органу конституційного судочинства за управлінською діяльністю президента, парламенту і уряду тощо.

Державно-управлінські реформи, як і будь-які суспільні реформи, не повинні порушувати основ існуючого ладу. Існують три поняття ладу: конституційний, державний і суспільний. Найбільш загальним з них вважається поняття конституційного ладу, під яким розуміється сукупність основоположних правовідносин, закріплених і нерідко спеціально виділених конституцією. Конституційний лад має місце за наявності конституції, включає в себе державний і суспільний лад. Конституцію має більшість

сучасних держав, зокрема Україна, тому видається доцільним трактувати реформи як зміни, що не мають порушувати основ саме конституційного ладу.

Досвід багатьох країн показує, що якість суспільних реформ критично залежить від дієздатності держави, насамперед спроможності відповідної управлінської системи забезпечити перехід суспільства до нового стану. Враховуючи це країни Центральної та Східної Європи у процесі європейської інтеграції здійснювали реформи державного управління та місцевого самоврядування на основі їх розуміння як забезпечувальної діяльності щодо суспільних перетворень, спрямованих на досягнення членства у ЄС.

Наприклад, характерною особливістю Польщі та Угорщини було жорстке прив'язування управлінських перетворень 1990-х рр. до процесу європейської інтеграції. Це зумовило зовнішні і такі, що не піддаються обговоренням, критерії та стандарти функціонування системи державного управління, відповідно до яких у даних країнах відбувався весь процес реформування. Чехія після деякої затримки також розпочала управлінську перебудову на євроінтеграційних засадах. У стратегії адміністративної реформи (1998 р.) цілі та шляхи реформування були орієнтовані на забезпечення проведення економічних реформ з метою підвищення ефективності економіки Чехії та її інтеграції до ЄС. Активне впровадження даної стратегії дало змогу протягом лише кількох років в основному досягти відповідності чеської публічної адміністрації європейським стандартам.

Структури ЄС також приділяли у 1990-ті рр. підвищену увагу питанням формування спроможності управлінських структур країн-кандидатів на вступ до ЄС реалізувати *acquis communautaire* (сукупність правових документів, напрацьованих органами ЄС). Зокрема, у відгуках Європейської Комісії про підготовку країн Центральної і Східної Європи до членства в ЄС, представлених у 1997 р., типовим було твердження про те, що адміністративні структури даних країн потребують проведення більш

глибоких реформ з тим, щоб вони були спроможними ефективно управляти *acquis communautaire* в середньостроковій перспективі [Див. : 101].

Державно-управлінські реформи 1990-х рр. у країнах Західної Європи також розглядалися як засіб забезпечення суспільної модернізації, тому спрямованість, зміст і динаміка цих реформ зумовлювалися цілями, змістом та перебігом соціально-економічних реформ.

У країнах пострадянського простору низький рівень дієздатності держави в 1990-ті рр. став однією з основних причин невдач у здійсненні реформ в усіх сферах суспільного життя. В спеціальному дослідженні Світового банку «Держава у світі, що змінюється» (1997 р.) зверталася увага на те, що низький рівень дієздатності держави в багатьох країнах СНД є серйозною й зростаючою перешкодою для досягнення прогресу в більшості сфер економічної та соціальної політики. З огляду на це, наприклад, у Російській Федерації та Молдові в 2000-ні рр. здійснювалися комплексні програми адміністративного реформування.

У посланні Президента Російської Федерації до парламенту на 2003 р. основною перешкодою на шляху економічних реформ було названо недостатню ефективність державного апарату, невідповідність кількості його повноважень якості влади. Згідно з цим починаючи з 2003 р. відбувається реалізація широкомасштабної програми адміністративних перетворень. Зокрема, протягом 2006-2008 рр. здійснювався комплекс заходів щодо реалізації схваленої урядом Концепції адміністративної реформи.

Таким чином, державно-управлінські реформи - це шлях, що дає змогу сформувати дієздатні системи державного управління та місцевого самоврядування, спроможні забезпечити належну якість суспільних реформ з метою стійкого розвитку.

Вітчизняний досвід 1990-х рр. засвідчив, що неможливо кардинально реформувати економіку без суттєвих змін у сфері державного управління. Однією з вагомих причин кризового стану українського суспільства в той період стала не тільки криза економіки, а й, передусім, неефективна

діяльність управлінських структур. На підставі цього досвіду вітчизняний вчений А. Гальчинський у своїй роботі «Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу» [89] обґрунтував думку про необхідність поєднання засобів адміністративної, конституційної та судової реформ з метою утвердження в Україні сильної й дієздатної влади, яка могла б взяти на себе відповідальність за здійснення всього комплексу заходів щодо поглиблення курсу реформ. Досягнення цієї мети залишається державним пріоритетом і на сьогодні, оскільки останніми роками суттєвих позитивних зрушень у напрямі державно-управлінських реформ не відбувалося.

Ураховуючи показану вище забезпечувальну роль державно-управлінських реформ, вони мають певним чином включатися у загальний контекст суспільних реформ. Останні відповідно до основних сфер суспільства поділяють на кілька загальних типів. Зокрема, ustalеним є виділення політичних, а також економічних і соціальних реформ, які нерідко подають як єдиний комплекс соціально-економічних реформ.

У межах такої типізації науковці виходять з широкого розуміння політичних реформ, що зафіксоване, наприклад, у «Політологічному енциклопедичному словнику» [106]. У ньому політична реформа трактується як перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства (відносин, порядків, інститутів, установ), що здійснюються без зміни основ існуючого ладу. При цьому політичне життя розуміється як одна з основних сфер суспільного життя, що включає, зокрема, державу та її установи. За такого широкого розуміння політичних реформ державно-управлінські реформи виступають їх складовою частиною.

Інша точка зору базується на розгляді політики та державного управління як відносно самостійних, але тісно пов'язаних між собою сфер, які перебувають у постійній взаємодії. Виходячи з такого розмежування у вітчизняній практиці політичні реформи розумілися значно вужче. Так, основні напрями реалізованої у 2004 р. політичної реформи включили зміну форми державного правління, виборчої системи і деяких конституційних

засад діяльності місцевого самоврядування, а також розширення наглядових функцій прокуратури. З погляду подібних вузьких тлумачень політичні та державно-управлінські реформи частково перетинаються за змістом, але мають широке коло самостійної проблематики.

Отже, можливі два суттєво різних погляди на співвідношення між політичними та державно-управлінськими реформами, проте останні в будь-якому разі мають бути органічною складовою системи суспільних реформ.

Аналізуючи зв'язки адміністративної реформи з перетвореннями інших сторін суспільного життя, А. Гальчинський зазначає, що ефективне реформування адміністративних відносин можливе лише на принципах пропорційності. Йдеться про реалізацію подвійної залежності: цілі та завдання кожного етапу адміністративної реформи зумовлюються загальною логікою системних перетворень; можливості трансформаційних процесів у різних галузях соціально-економічного та політичного життя детермінуються реальними змінами в системі державного управління [Див. : 89].

Цілі та завдання державно-управлінських реформ доцільно визначати на основі потреб реформування інших галузей суспільного життя, а можливості перетворень у цих галузях – виходячи з реальних змін у системах державного управління та місцевого самоврядування.

Державно-управлінські реформи є процесом змін, найбільш загальна модель якого може бути побудована з використанням поняття траєкторії, що запропоноване західними вченими Г. Боукаертом і К. Полліттом в процесі аналізу адміністративних реформ. Дана траєкторія розуміється як послідовність кроків реформування, за допомогою якої відбувається перехід від вихідного до бажаного стану адміністративної системи. Дослідники зазначають, що опис майбутньої ситуації без визначення траєкторії та/або початкового стану управлінської системи можна розглядати як утопію. У зв'язку з цим у процесі реформування необхідно вирішити три комплексних завдання, що передбачають:

- повний та об'єктивний аналіз наявного стану систем державного управління та місцевого самоврядування;
- розробку моделі бажаного стану даних систем;
- формування та реалізацію траєкторії державно-управлінських реформ [246, 113].

Для цього потрібен спеціальний механізм здійснення державно-управлінських реформ (реформаторської діяльності). Згідно із законом необхідної різноманітності цей механізм з урахуванням масштабності й багатоаспектності завдань реформування повинен мати складну будову та включати сукупність видів реформаторської діяльності. Зокрема, за висновком експертів Світового банку Н. Меннінга та Н. Перісона, розробка та впровадження програми реформ державного управління включає такі важливі види діяльності, як управління змінами, формування спроможності, навчання, консультування, зовнішні та внутрішні комунікації.

Таким чином, механізм здійснення державно-управлінських реформ – це взаємопов'язана сукупність видів діяльності, що забезпечує успішне вирішення завдань у процесі державно-управлінських реформ.

Слід зазначити, що коли йдеться про адміністративні реформи, то до складу механізму їх здійснення включають види діяльності, які передбачають реалізацію чотирьох класичних функцій управління (планування, організація, мотивація, контроль). Тому цей механізм переважно описують поняттям «управління адміністративною реформою» або «менеджмент адміністративної реформи». При цьому суб'єктами управління реформою вважаються вищі органи державної влади (глава держави, парламент, уряд), а загальним об'єктом – система центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також система органів місцевого самоврядування. Такий підхід використано, зокрема, у стратегіях адміністративної реформи, що розроблялися протягом 1990-2000 рр. у низці країн Центральної та Східної Європи.

Розглянемо основні види діяльності, що в поєднанні формують механізм здійснення державно-управлінських реформ. Початком даних реформ є їх ініціювання, що означає включення їх до політичного порядку денного, визначення їх пріоритетності, оцінку їх переваг та ризиків. Така діяльність, зрештою, є справою вищого керівництва держави. Як зазначають Г. Боукаерт і К. Поллітт, рішення про започаткування змін приймають політики-урядовці разом з вищими державними службовцями, хоча вони й зазнають різноманітного зовнішнього впливу.

Необхідним також є ретельне планування державно-управлінських реформ, що передбачає вироблення стратегії змін та плану дій з її реалізації. Невід'ємною частиною планування реформ є також розробка та затвердження конкретних проектів, у яких визначаються ресурси, засоби, процедури, графіки для реалізації планових завдань. Як планування, так і впровадження державно-управлінських реформ на належному рівні неможливе без відповідного організаційного забезпечення. Ключовим елементом тут виступає координаційний центр, яким може бути окремий ЦОВВ, спеціальна рада (комісія), уповноважена посадова особа з допоміжним апаратом тощо.

Необхідно також створити організаційні механізми узгодження позицій глави держави, уряду, основних сил парламенту і представників органів місцевого самоврядування з принципових аспектів реформ, а також координування дій різних ланок та рівнів систем державного управління та місцевого самоврядування. Спеціальну увагу необхідно приділяти питанням контролю процесу реформування.

Дуже важливе значення для здійснення державно-управлінських реформ має кадрове забезпечення. Насамперед йдеться про спеціальний підбір фахівців, які здійснюватимуть планування змін. Відповідне кадрове забезпечення необхідне і для успішного впровадження змін. За висновком Н. Нижник, реформа – організаційна дія, отже, її реалізують державні

службовці, що зумовлює потребу у швидкому формуванні державно-управлінської еліти [2, 23].

Крім того, необхідно забезпечити мотивацію та спроможність службовців органів державної влади та місцевого самоврядування працювати в нових умовах. Це означає, в першу чергу, чітке роз'яснення змісту та формування позитивного сприйняття реформ у середовищі таких працівників. Нарешті, в процесі здійснення державно-управлінських реформ має відбуватися взаємодія органів влади з громадськістю. Основою у цьому сенсі виступає поширення інформації та роз'яснення переваг реформи.

Отже, механізм здійснення державно-управлінських рішень реформ включає такі основні види діяльності: ініціювання реформ, їх планування, організаційне та кадрове забезпечення, контроль процесу реформування, взаємодію органів влади з громадськістю у даному процесі, забезпечення мотивації та спроможності службовців органів державної влади і місцевого самоврядування працювати в нових умовах. Схематично даний механізм представлений у Додатку 3.

Розглянуті види діяльності доцільно будувати на певних науково обґрунтованих принципах. Серед них можна виділити базові принципи, від дотримання яких найбільшою мірою залежить ефективність здійснення державно-управлінських реформ.

Насамперед заслуговують на увагу принципи, що пов'язані з урахуванням особливого впливу політичних чинників на управлінські перетворення. Не тільки успіх, а й просто започаткування державно-управлінських реформ критично залежить від політичної волі.

Цю думку підтверджує вітчизняний і зарубіжний досвід. Зокрема, брак політичної волі став однією з головних причин незадовільного стану реалізації перетворень державного управління в Україні протягом 1998-2001 рр. У Польщі в 1993 р. було детально розроблено програму адміністративної перебудови, проте створений восени 1993 р. уряд, що представляв ліві сили, не виявив політичної волі, відмовившись від

підготовлених змін. Упровадження реформи відбулося лише у 1998 р. завдяки її активному просуванню правоцентристським урядом. У Словаччині протягом 1992 р. згідно з концепцією адміністративної реформи була розроблена низка законопроектів. Але парламентарі, зважаючи на близькість виборів, не наважилися впровадити зміни, а залишили це питання на розгляд наступного парламенту. Така нерішучість, зрештою, спричинила велику затримку в проведенні адміністративних перетворень порівняно з іншими країнами Центральної і Східної Європи.

Практичними втіленням політичної волі є політичне лідерство. Наприклад, у Грузії саме феномен харизматичного політичного лідера в особі М. Саакашвілі дозволив провести масштабні реформи, які на всьому пострадянському просторі вважаються найбільш масштабними та вдалимими. Політичній харизмі президента В. Путіна завдячує й успіх державно-управлінських реформ в Російській федерації, і хоча зміст грузинських та російських реформ кардинально відмінний, їх поєднує саме воля політичного лідера щодо необхідності їх проведення. Саме завдяки цьому чиннику їм вдалося зібрати коло соратників, очолити процес реформування та довести ці реформи до практичної реалізації.

А. М. Михненко виділяє наступні принципи успішного здійснення державно-управлінських реформ:

1) Принцип політичного лідерства, згідно з яким державно-управлінські реформи мають ініціюватися й активно підтримуватися вищим керівництвом держави.

2) Принцип згоди основних політичних сил, що передбачає досягнення згоди щодо необхідності, цілей і шляхів державно-управлінських реформ між усіма основними політичними силами.

3) Принцип стратегічного бачення, що зумовлює необхідність визначення місії та цілей державно-управлінських реформ відповідно до загального бачення стану об'єкта реформування, що має бути досягнутий в результаті реформ.

4) Принцип суспільної підпорядкованості, згідно з яким зміст державно-управлінських реформ має підпорядковуватися потребам та динаміці суспільного розвитку.

5) Принцип відповідності умовам реформування, що полягає в необхідності розробляти унікальний комплекс моделей бажаного стану об'єкта реформування відповідно до умов країни, в якій мають здійснюватися державно-управлінські реформи.

6) У процесі планування управлінських перетворень важливо також використовувати базовий принцип випереджального стану управління, який передбачає перехід від орієнтації на минуле (планування від досягнутого) до орієнтації на майбутнє.

7) Принцип максимальної альтернативності, що передбачає потребу розглядати максимально широкий перелік альтернативних шляхів досягнення цілей державно-управлінських реформ.

8) Принцип офіційного затвердження планів, згідно з яким цілі державно-управлінських реформ та деталізовані шляхи їх досягнення необхідно фіксувати у вигляді низки узгоджених між собою планових документів, офіційно затверджених нормативно-правовими актами відповідного рівня.

9) Принцип створення спроможного координаційного центру реформ, що означає покладання відповідальності за підготовку та впровадження державно-управлінських реформ на єдиний державний орган, посадову особу з допоміжним апаратом або іншу структуру з достатніми владними повноваженнями та ресурсами.

10) Принцип формування кадрового корпусу реформаторів, згідно з яким необхідно цілеспрямовано формувати прошарок фахівців, здатних здійснювати підготовку і впровадження державно-управлінських реформ на високому професійному рівні.

11) Принцип забезпечення готовності апарату, що полягає у потребі в цілеспрямованому формуванні позитивного сприйняття державно-

управлінських реформ службовцями органів державної влади та місцевого самоврядування, а також у їх спеціальній підготовці до роботи в нових умовах.

12) Принцип міждисциплінарного наукового забезпечення, що передбачає підготовку державно-управлінських реформ на основі результатів програмно-організованих та міждисциплінарних фундаментальних і прикладних досліджень із залученням учених з багатьох галузей науки, передусім державного управління, політичних і юридичних наук.

13) Принцип можливого коригування цілей, що полягає в систематичній оцінці ступеня досягнення цілей державно-управлінських реформ та у разі потреби – в їх коригуванні в процесі практичного впровадження.

Оскільки державно-управлінські реформи мають виходити з потреб суспільства, то останнє не може бути відстороненим від їх здійснення. Тут можна виділити чотири аспекти.

Першим із них є прозорість, що сприяє налагодженню конструктивної взаємодії влади і суспільства в процесі реформування. Йдеться про широке інформування громадськості та відсутність «закритих» питань у підготовці та впровадженні державно-управлінських реформ за допомогою: оприлюднення стратегічних і планових документів та будь-яких змін до них з відповідними роз'ясненнями; регулярних доповідей та інформаційних оглядів про досягнуті результати та дієвість способів упровадження змін; оприлюднення результатів аналізу та рекомендацій, що надані неурядовими організаціями та незалежними експертами тощо.

14) Принцип прозорості можна визначити таким чином: надання широкій громадськості повної (крім вичерпно визначеного і оприлюдненого дуже обмеженого переліку винятків), об'єктивної, точної, зрозумілої інформації про діяльність з державно-управлінського реформування.

15) Принцип суспільної підтримки, що означає схвалення суспільством цілей і шляхів державно-управлінських реформ.

16) Принцип участі громадськості, що передбачає налагодження двосторонньої взаємодії між органами влади і громадянами в процесі державно-управлінських реформ.

17) Принцип громадського контролю за процесом реформування, згідно з яким громадськість має оцінювати фактично досягнуті результати державно-управлінських реформ та в разі виявлення відхилень від плану надавати органам влади рекомендації щодо коригування їх реформаторської діяльності.

18) Принцип своєчасності, що означає здійснення державно-управлінських реформ саме в той час, коли суспільство буде готовим до їх сприйняття і підтримки.

З урахуванням викладених принципів далі наведемо модель, що розкриває механізм здійснення державно-управлінських реформ [Див. : Додаток 3]. Вона передбачає, що вихідним пунктом державно-управлінських реформ є політична воля. За її наявності важливо з'ясувати об'єктивну необхідність реформ з погляду потреб та динаміки суспільного розвитку, а також готовність суспільства до сприйняття і підтримки реформ на даний час. Якщо справді існує суспільна необхідність перетворень систем державного управління і місцевого самоврядування і ці зміни є своєчасними, вищому керівництву держави доцільно ініціювати державно-управлінські реформи.

Далі потрібно створити організаційну структуру, що спроможна планувати реформи, а також підібрати відповідних фахівців. Відомим прикладом з вітчизняної практики є утворення у 1997 р. Державної комісії з проведенням в Україні адміністративної реформи. В процесі планування змін на етапі вироблення стратегії державно-управлінських реформ критично важливо досягти згоди основних політичних сил, інакше важко очікувати належної результативності щодо впровадження змін. Крім того, сама стратегія реформування буде якісною лише в разі міждисциплінарного наукового забезпечення її розробки.

Два види діяльності мають постійно супроводжувати практичне втілення запланованих державно-управлінських реформ. Першим з них є забезпечення мотивації та спроможності службовців органів державної влади та місцевого самоврядування працювати в нових умовах. Це пояснюється тим, що реформування є досить тривалим процесом, тому на всіх його етапах необхідно уникати опору змінам, а для оновлення та навчання кадрів необхідний значний час. Другим таким супровідним видом діяльності є моніторинг і оцінка перебігу реформ, оскільки це дає змогу своєчасно та адекватно реагувати на відхилення від поставлених цілей та виявлені в процесі здійснення запланованих реформаторських заходів порушення.

Нарешті, протягом усього процесу державно-управлінських реформ необхідна їх активна підтримка вищим керівництвом держави, а також взаємодія органів влади з громадськістю. Зокрема, лише постійна особиста увага глави держави та/або глави уряду може забезпечити неухильне виконання завдань, що стосуються підготовки та впровадження змін. І, крім того, участь громадськості є найкращою гарантією того, що управлінські перетворення дійсно проводитимуться в інтересах суспільства.

Розглянута модель буде дієвою лише в тому разі, якщо передбачені нею види діяльності проводитимуться згідно з підходами, що реалізують викладені вище базові принципи здійснення державно-управлінських реформ.

Проведене оцінювання дає змогу з'ясувати будову і функціонування діючих систем державного управління і місцевого самоврядування, їх сильні та слабкі сторони, можливості та загрози. Це дає підстави для виділення проблем державно-управлінських реформ – чітко усвідомлених та сформульованих недоліків і суперечностей даних систем, що перешкоджають досягненню місії та утвердженню загальних принципів реформ. З цього погляду цілі державно-управлінських реформ полягають у вирішенні проблем, пов'язаних з такими реформами, та описом основних парламентів бажаного стану об'єкта реформування.

Виходячи з наведеного визначення при постановці цілей А. М. Михненко вважає доцільним спочатку чітко вибрати дві ключові характеристики бажаних змін. Перша з них полягає в тому, що часто немає необхідності повністю перебудувувати систему державного управління та місцевого самоврядування. Тому потрібно обрати масштаб державно-управлінських реформ – сукупність елементів, зв'язків та відносин всередині систем державного управління і місцевого самоврядування, а також зв'язків та відносин між цими системами, що охоплюються реформами. Другою ключовою характеристикою є базовий підхід державно-управлінських реформ, що відображає загальну спрямованість змін об'єкта реформування.

Адміністративні реформи в країнах пострадянського простору проводилися з використанням чотирьох базових підходів:

- зміцнення – посилення адміністративного контролю, обмеження витрат на апарат, боротьба з марнотратством та корупцією тощо;
- маркетизації – впровадження механізмів ринкового типу в адміністративну систему та зменшення державного сектору шляхом приватизації і надання контрактів приватному сектору;
- модернізації у двох варіантах: дерегуляція – вивільнення державних службовців від зайвих бюрократичних обмежень та обтяжливого і ієрархічного контролю; участь – розширення участі громадян у процесах управління.;
- покращення гнучкості – розповсюдження в системі управління адаптивних цільових організацій та ситуаційних методів з широким використанням новітніх інформаційних технологій [246, 145].

В деяких випадках, як зазначає А. М. Михненко, домінував один із зазначених підходів і переважно поєднувалися два підходи.

Отже, масштаб та базовий підхід визначають конкретний об'єкт реформування та загальну спрямованість його змін, що створює основу для формування власне цілей, які в свою чергу доцільно виділяти на двох рівнях. Перший рівень утворюють кілька загальних цілей, що безпосередньо

впливають з місії реформи, другий складається з низки більш конкретних цілей, які деталізують цілі першого рівня і нараховують не більше 10-15 позицій. В подальшому необхідно всі зусилля зосередити на плануванні досягнення цілей та формуванні конкретних планів (програм) реформування.

Наведена вище схема довела свою ефективність при проведенні масштабних реформ, спрямованих на перетворення всіх або багатьох складових систем державного управління і місцевого самоврядування як в розвинутих країнах, які вже є членами ЄС, так і в країнах пострадянського простору, зокрема, в Російській федерації та Грузії.

Розглядаючи необхідність проведення адміністративної реформи в Україні, А. М. Михненко вважає за доцільне застосувати згадану схему й щодо організації та проведення масштабних державно-управлінських перетворень в Україні. Зокрема він пропонує наступні кроки:

1. Сформулювати цілісну стратегію державно-управлінських реформ.
2. Здійснити ретельний аналіз проблем та умов реформування.
3. Відмовитися від розробки і реалізації концепцій або стратегій за окремими напрямками реформування державного управління та місцевого самоврядування.
4. Розробити єдиний загальнодержавний план (програму) змін.
5. Офіційно затвердити планові документи щодо державно-управлінських реформ [Див. : 246, 152-154].

Не менш вагомим чинником та умовою ефективного здійснення державно-управлінських реформ є організаційне та кадрове забезпечення, а також наявність політичного лідера, здатного проявити політичну волю до здійснення масштабних змін.

Отже, проведений аналіз державно-управлінських реформ як чинника забезпечення якості суспільних перетворень дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, ефективність здійснення державної політики залежить від якості системи державного управління, через яку держава й здійснює свій

управлінський вплив на суспільство. Тому якісний подальший розвиток суспільства залежить від досконалості системи державного управління в широкому сенсі її тлумачення, що включає не тільки державні органи виконавчої влади, а й всю систему місцевого самоврядування, громадянського суспільства та корпоративного управління.

По-друге, поступовий розвиток суспільства в країнах пострадянського простору залежить від якості проведення масштабних реформ, здатних здійснити соціально-політичну та економічну модернізацію даних країн, наблизити їх до світових стандартів суспільного розвитку. Реформування соціально-економічної системи суспільства в першу чергу залежить від якості самих управлінців, які також потребують реформування. Такі спільні реформаторські рухи здатні забезпечити державно-управлінські реформи.

По-третє, державно-управлінські реформи – це сукупність взаємопов'язаних реформ системи державного управління та місцевого самоврядування, а також механізмів їх взаємодії в процесі управління з неурядовими організаціями та громадянами. Основною, найбільшою складовою державно-управлінських реформ є адміністративна реформа, яка в найзагальнішому розумінні постає як реформування публічної адміністрації.

По-четверте, досвід проведення державно-управлінських реформ в країнах пострадянського простору засвідчив залежність успіху таких реформ від наявності політичної волі, міцного та харизматичного лідера на чолі реформ. Саме кадрове та організаційне забезпечення реформ є запорукою їх вдалого проведення.

По-п'яте, проведення державно-управлінських реформ має спиратися на чітко визначений механізм їх проведення, принципи та програму, загальні підходи та дієвість яких довела практика здійснення відповідних реформ в країнах ЦСЄ в часи їх підготовки до вступу в ЄС, а також країн пострадянського простору.

По-шосте, досвід проведення державно-управлінських реформ в Україні засвідчив наявність цілого ряду помилок, зокрема, в прорахунках

щодо масштабу реформ, послідовності сфер, що підлягали реформуванню, та саме головне – відсутністю політичної волі лідерства та небажання державних службовців здійснювати зміни.

По-сьоме, в якості рекомендацій щодо прискорення державно-управлінських реформ в Україні як чинника забезпечення подальшого розвитку всього українського суспільства, незалежно від того, який вектор руху Україна обере – європейський, слов'янський (проросійський) чи самостійний, можна висловити наступне: сформулювати цілісну стратегію державно-управлінських реформ; здійснити ретельний аналіз проблем та умов реформування; відмовитися від розробки і реалізації концепцій або стратегій за окремими напрямками реформування державного управління та місцевого самоврядування; розробити та офіційно затвердити єдиний загальнодержавний план (програму) змін.

Крім цього, важливо пам'ятати, що без політичної волі щодо відповідних змін в суспільстві та в самій системі управління суспільством, будь-яка реформа, навіть сама ідеальна, не отримає успіху. Тому, першочерговим завданням для України, є формування політично відповідальної еліти, здатної очолити такі зміни та забезпечити масштабні процеси трансформації основних сфер життя українського суспільства в умовах сталого розвитку.

5.3. Адміністративно-територіальні реформи в контексті активізації державної політики просторового розвитку

Концептуальні засади трансформаційних процесів, які знаходять своє втілення в політичній, економічній та соціальній реформах, створюють підвалини для низки інших механізмів підвищення ефективності суспільної життєдіяльності. Якщо політична реформа покликана привести у відповідність до задекларованих політично цінностей суспільно-політичного

та соціально-економічного характеру, то інші, доповнюючі реформи, націлені на підвищення дієздатності суспільної системи як в умовах процесу трансформації, так і після досягнення основних стратегічних цілей. Серед низки такого роду реформ центральне місце належить адміністративно-територіальній реформі.

Загальним поштовхом до адміністративних реформ у багатьох країнах світу у 80 - 90-рр. ХХ ст. були комплексні суспільні кризи, зростаючий обсяг публічного сектору, нестійкість економічного та соціального розвитку, інтернаціоналізація та глобалізація процесів розвитку, втрата довіри населення до держави та чиновництва, перехід до нових цінностей у культурі та способі життя. Саме ці причини були головними також і у процесі здійснення адміністративно-територіальних реформ у країнах пострадянського простору.

Адміністративно-територіальні реформи в країнах Вишеградської групи, досвід яких доцільно в даному аспекті дослідити, оскільки вони також мали спільне з країнами пострадянського простору ідеологічне підґрунтя, довели свою ефективність, оскільки суттєво вплинули на основи суспільно-політичного та економічного життя. Як зазначає С. Нагорний, «якщо реформи у західних країнах були поступовими та еволюційними, то у країнах V4 мали місце фундаментальні, навіть у чомусь революційні зміни. Фактично вони слугували легітимізації нової влади та демонстрували реальні зміни практики управління державою» [279, 24].

Перехід до демократії в країнах Центрально-Східної Європи та приведення політичної системи цих країн у відповідність до вимог інтеграції в ЄС вимагав відновлення самоврядування та створення посередницького рівня самоврядних одиниць між центральними і місцевими рівнями.

До основних характеристик реформ в країнах ЦСЕ більшість авторів відносить зміну:

- розуміння ролі держави щодо суспільства;

- розуміння державного управління як надання послуг громадянам, що регулюються правовими актами;
- децентралізацію та деконцентрацію державного управління;
- збільшення державної підтримки приватного сектору в проходженні адміністративних процедур;
- застосування нових методів управління;
- створення нових механізмів контролю самоврядування і контролю громадян за діяльністю державних органів;
- фіскальну децентралізацію, що фінансується з державного бюджету;
- формування державного бюджету на основі пріоритетів та оцінки ефективності використання державних коштів;
- розвиток інформаційних технологій у державному управлінні;
- підвищення кваліфікації державних службовців;
- формування нової культури поведінки державних службовців [279, 24].

У Польщі та Чехії досягнення цих цілей відбувалося шляхом проведення деконцентрації й адміністративної децентралізації влади та регіоналізації територіального устрою держав. Кінцевою метою реформи було створення більш ефективних, прозорих і гнучких політичних інститутів, чутливих до потреб громадян і здатних забезпечити розвиток громадянської активності.

Реформа у Республіці Польща відбулася у 1999 році, в результаті якої було змінено структуру адміністративного поділу і модель управління. До реформи в Польщі був триступеневий адміністративно-територіальний поділ, що довів свою неефективність, тому з метою зменшення регіонів для покращення можливостей централізованого управління й було проведено реформу, в результаті якої із 49 воєводств утворилося 16, які в свою чергу поділяються на 379 повітів, із них 65 зі статусом міста, а повіти в свою чергу поділяються на 2478 гмін, з них 307 зі статусом міста [Див. : 50].

Укрупнення воєводств мало на меті створити великі регіони, які могли би конкурувати з європейськими регіонами інших держав після вступу Польщі до ЄС, а також ефективно використовувати фінанси. Окрім того, новоутворені воєводства мали відповідати класифікації NUTS Європейського союзу, запровадженій у 1988 році з метою реалізації регіональної політики.

Досвід Чехії в проведенні адміністративно-територіальної реформи був більш тривалий, ніж в Польщі, і тривав з 1989 по 2000 року. У 1990 році Чехословаччина відмовилася від трирівневої структури – муніципалітет, район, область, і повернулася до дворівневої. За сформованою нормативно-правовою базою у Чехії було створено 14 самоврядних країв (до реформи – 8) та 6242 громади.

Адміністративно-територіальна реформа в Словаччині тривала понад 10 років і здійснювалася у три етапи. На першому етапі (1990-96 рр.) відбулося формування одноступеневої системи самоврядування в муніципалітетах і містах з метою відновлення та зміцнення місцевого самоврядування. Також на даному етапі відбувся перехід від 3-рівневої до 2-рівневої системи державної адміністрації. Протягом другого етапу (1996-98 рр.) у Словаччині було проведено структурні зміни в державному управлінні за принципом розподілу адміністративних обов'язків між органами влади: створено 8 країв і 79 округів. Третій етап позначився зміною політичної ситуації в країні, приходом до влади нового уряду та призвело до широкої реформи. Її результатом стало створення близько 3000 населених пунктів і 8 областей із власним самоврядуванням [Див. : 279, 25-26].

Адміністративно-територіальна реформа в Угорщині здійснювалася у два етапи і відбулася за 8 років. Протягом першого етапу (1990-95 рр.) було створено основні елементи законодавчої та інституціональної бази, необхідної для зміни системи регулювання, трансформації системи державного управління, передачі органам місцевого самоврядування низки функцій, проведення інституційної та регуляторної реформ. У результаті кількість одиниць місцевого самоврядування зросла з 1500 до 3144 і

мешканці отримали право обирати своїх представників до місцевого представницького та виконавчих органів. Територію країни було поділено на округи (на регіональному рівні) та міста, села (громади) і столицю з поділом на райони (на місцевому рівні), тобто адміністративно місцеве самоврядування встановлено в кожній з територіальних одиниць.

Протягом другого етапу (1996-98 рр.) головним завданням було забезпечення спроможності місцевих органів влади виконувати покладені на них функції підготовки вступу до ЄС. У результаті проведення реформи було сформовано 2-рівневу систему влади: регіональну – 19 областей плюс столиця, які поділяються на райони, й місцеву – міста, селища, села. Між двома рівнями місцевого самоврядування не існує ієрархічних відносин. Різниця між окружними органами місцевого самоврядування і муніципалітетами полягає в делегованих їм адміністративних повноваженнях.

С. Нагорний, підсумовуючи досвід проведення адміністративно-територіальних реформ в країнах Вишеградської групи, вказує на те, що реформи були предметом консенсусу переважної більшості політичних сил в цих країнах, адже будь-які реформи приречені на поразку без політичної волі, вчасно підготовленої законодавчої бази, наявності координаційної структури, підтримки громадськості, а також відповідного механізму управління реформою.

Протягом усього періоду проведення реформ в країнах V4 мали місце конфлікти між регіонами і центром, однак саме реформування адміністративно-територіального устрою спростило систему державного управління територіями, упорядкувало взаємовідносини органів влади різних ієрархічних рівнів.

Певні ланки регіональної адміністрації в країнах V4 склалися історично, у Польщі – це воєводства, Угорщині – графства, Чехії – райони, якими найчастіше управляли представники місцевої знаті. Найбільші суперечки точилися й тривають зараз навколо управління ланкою районів

(Чехія), країв (Словаччина), воєводств (Польща), графств (Угорщина) [Див. 279, 26-27].

Досвід проведення адміністративно-територіальних реформ в країнах Вишеградської групи переконує нас в тому, що процес реформування є тривалим, охоплює різні напрямки державної діяльності та супроводжується формуванням нової нормативно-правової бази державного і муніципального управління на всіх рівнях влади на засадах єдиної законодавчої ідеології.

Метою реформ, незалежно від того, чи відбувається вона в державах з розвинутою демократією, чи в тих, що недавно встали на цей шлях, повинно бути підвищення ефективності надання послуг населенню шляхом передачі частини повноважень від органів державної влади до місцевого самоврядування.

Реформа може відбуватися як за ініціативою державної влади («згори»), так і з місцевих громад («знизу»). Досвід країн V4 свідчить, що більш успішно реформи здійснюються в другому випадку. Існує багато форм проведення реформ, елементи яких можуть бути використані лише з урахуванням можливостей, культурних традицій, регіональних особливостей, культурних традицій, регіональних особливостей кожної країни.

Ще одним висновком, щодо досвіду країн V4 в адміністративно-територіальних реформах, є переконання в тому, що реформа має здійснюватися заради реформи, а не в ім'я вступу до ЄС. Цей процес є складним і потребує поміркованого підходу. Розроблення нового законодавства має передувати практичним крокам, адміністративна реформа – реформі територіального поділу, а будь-які дії мають здійснюватися лише тоді, коли будуть зрозумілими та прийнятними для більшості населення.

Досвід країн V4, безперечно є корисним для країн пострадянського простору не тільки виходячи з того, що ці країни вже провели такі перетворення, але й тому, що мають спільне ідеологічне минуле та прагнення до вступу в ЄС, тому порівняння досвіду є необхідним кроком до вдалої реформи у себе в країні. Особливо гостро питання адміністративно-

територіальної реформи стоїть перед Україною, якій на помилках та досвіді країн V4, які в наслідок успішного проведення реформи стали членами ЄС, та досвіді найближчих сусідів з країн пострадянського простору, необхідно провести адміністративно-територіальну реформу, о доцільності якої говориться вже більше 15 років поспіль.

До безпосередніх сусідів України, які здійснили реформування системи адміністративно-територіального устрою, належить Молдова. З часу проголошення незалежності у Молдові було здійснено дві реформи адміністративно-територіального устрою, перша з яких відбулася восени 1998 р. Внаслідок цієї реформи територію держави поділено на повіти, кількість яких була значно меншою, ніж у радянський період кількість адміністративних районів. Всього було створено 10 повітів замість колишніх 40 районів.

Унаслідок реформи 1998 р. більшість міських поселень, які до проведення реформи були центрами адміністративних районів, втратили цей статус, що одразу ж негативно вплинуло на їх розвиток. Окрім цього, проблему ефективності місцевого самоуправління також не було подолано. Відповідно до реформи 1998 р. було створено один муніципалітет - Кишинів. Різка негативна реакція з боку населення на наслідки адміністративно-територіальної реформи призвели до того, що центральна влада змушена була її відмінити.

Новий закон про адміністративно-територіальний устрій Молдови було введено в дію в грудні 2001 р. Багато у чому нова реформа стала поверненням до адміністративно-територіального устрою радянського періоду. Зокрема, встановлено поділ території Молдови на 32 адміністративних райони (в радянський період було 40 районів, разом із 5 районами, які на сьогодні належать до складу Придністров'я). Окрім цього, окремо було виділено п'ять муніципалітетів (Кишинів, Бельці, Тираспіль, Бендери, Комрат), які не належать до складу районів, проте мають ті ж права, що й адміністративні райони.

На формування адміністративно-територіального устрою Молдови суттєво вплинули військові конфлікти на її території, а також проживання етнічних меншин. Зокрема, на півдні республіки створено автономію Гагаузія - це не є суцільна територія, а декілька відокремлених ділянок, де компактно живуть гагаузи. На території лівого берегу Дністра, де існує самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка, збережено адміністративний устрій радянського періоду.

Досвід адміністративно-територіального районування Молдови засвідчує передусім про те, що спроби механічного укрупнення адміністративно-територіальних одиниць здебільшого викликають незадоволення, тому що знижуються функції багатьох міських поселень, загострюється проблема малих міст.

В Азербайджані з часу проголошення його незалежності докорінних змін адміністративно-територіального устрою не було. Переважно збережено устрій радянського періоду. Ще наприкінці 80-х - в 90-х рр. ХХ ст. створено нові адміністративні райони (Садаракський, Самухський) та ще один відновлено (Гобустан). Восени 1991 р. ліквідовано Нагорно-Карабахську автономну область. Проте внаслідок вірмено-азербайджанського військового конфлікту ця територія фактично вийшла зі складу Азербайджану.

Отже, нині офіційно адміністративно-територіальний устрій Азербайджану (разом із територіями, які він не контролює) є таким: Нахічеванська автономна республіка (відділена від Азербайджану територією Вірменії), 78 адміністративних районів, зокрема 65 сільських і 13 міських, 69 міст (14 - республіканського підпорядкування), 132 селища міського типу, 4242 сільських поселення. Столиця країни, Баку, має окремий статус. Територія, яка безпосередньо підпорядковується столиці, становить майже 2,2 тис. км². В адміністративному відношенні Баку поділено на 11 районів. На території, що підпорядковується столиці, знаходиться 50 селищ міського типу та 13 сіл.

Адміністративно-територіальний устрій Вірменії, порівняно з радянським періодом, зазнав суттєвих змін. Ще в 1995 р. було проведено реформу адміністративно-територіального устрою, відповідно до якої створено десять базових адміністративно-територіальних одиниць, які отримали назву «марзи» (їх ще називають областями). Статус окремого марзу має також столиця - Єреван. Тобто, порівняно з радянським періодом, коли в республіці було 37 районів та 22 міста республіканського підпорядкування, кількість адміністративних одиниць зменшено майже в чотири рази. На відміну від Молдови, у Вірменії досвід укрупнення адміністративно-територіальних одиниць був вдалішим. Проте Вірменія здійснювала укрупнення значно раніше, ніж Молдова, ще у першій половині 90-х р. ХХ ст., за зовсім іншої, порівняно з Молдовою, суспільно-політичної ситуації.

В Казахстані, попри збереження радянського поділу на області та адміністративні райони, межі та кількість адміністративно-територіальних одиниць після проголошення незалежності зазнали значних змін [Див. : 114]. Зокрема, в 90-х рр. ХХ ст. кількість адміністративних областей було зменшено від 19 до 14.

Головною адміністративною зміною у 90-х рр. ХХ ст. у Казахстані стало перенесення в грудні 1997 р. столиці держави з Алма-Ати (тепер Алмати) в Акмолу (колишній Цілиноград), яку було перейменовано в Астану. Головною причиною такого рішення було незручне розташування Алма-Ати в південно-західній частині Казахстану, внаслідок чого зв'язок старої столиці з більшістю регіонів країни було значно ускладнено. Нова столиця розташована в центральній частині Казахстану, ближче до його північних кордонів. Однак особливий адміністративний статус попередньої столиці, Алмати, також було збережено. Тому нині в Казахстані є два міста з окремим адміністративним статусом - Астана й Алмати.

До країн пострадянського простору, адміністративно-територіальний устрій яких, порівняно з радянським періодом, майже зовсім не змінився, належить Узбекистан. У 80-х рр. ХХ ст. територія держави поділялася на

одну автономну республіку (Каракалпакстан), 11 областей і одне місто з особливим статусом - столиця Ташкент. Области в адміністративному відношенні розподілялися на райони. Ще в 1992 р. було створено 12-у область із центром у м. Навої. Суттєвіших змін устрій не зазнав.

Адміністративно-територіальні зміни в Туркменістані після проголошення незалежності здебільшого зведено до перейменувань назв адміністративно-територіальних одиниць. Зокрема, замість областей було створено веляти, замість адміністративних районів - етрапи. Межі сучасних велятів Туркменістану загалом співпадають із межами колишніх адміністративних областей. Сучасний адміністративно-територіальний поділ є таким: 5 велятів, 46 етрапів, одне місто з правами веляту - столиця Ашхабад.

Головною рисою змін адміністративно-територіального устрою Киргизстану після проголошення незалежності стало розукрупнення областей. Наприкінці 80-х рр. XX ст. територія Узбекистану поділялася на чотири області та окрему значну за площею територію республіканського підпорядкування. Станом на початок 2001 р. Киргизстан поділявся на сім областей та місто республіканського значення - столицю Бішкек. До розукрупнення місцеву владу спонукали передусім стратегічні та економічні причини. В останні роки влада Киргизстану задекларувала проведення адміністративно-територіальної реформи.

На адміністративно-територіальний устрій Таджикистану вплинуло те, що це є здебільшого гірська країна з низьким рівнем економічного розвитку, слабким зв'язком між різними частинами території країни. Окрім цього, в 90-х р. XX ст. на території країни тривали військові конфлікти. Тому актуальним питанням є збереження єдності країни, централізація влади. Наприкінці 80-х рр. XX ст. Таджикистан в адміністративно-територіальному відношенні поділявся на 3 області, 1 автономний округ, 8 районів та 5 міст республіканського підпорядкування. Наприкінці 90-х рр. XX ст. Таджикистан

складався уже з 2 областей, 1 автономного округу та 11 районів республіканського підпорядкування.

Дуже цікавим є досвід реформ адміністративно-територіального устрою в країнах Балтії. У Литві, Латвії і Естонії активно зменшується обсяг функцій держави і втручання її в економічне життя. Водночас відбувається реструктуризація мережі територіальних органів влади, разом із змінами меж низових адміністративно-територіальних одиниць.

До країн пострадянського простору із значними змінами системи адміністративно-територіального устрою належить Латвія. На початку XXI ст. головна зміна адміністративно-територіального устрою передусім полягала в тому, що дворівневу модель було замінено на тривірневу: створено чотири регіони: Латгалія, Земгале, Курземе і Відземе. Окремий статус, що прирівнювався до статусу регіону, отримала столиця - Рига. Водночас збережено кількість адміністративно-територіальних районів, яка була в радянський період, - 26, а також 7 міст муніципального підпорядкування (колишніх міст республіканського підпорядкування).

Однак через входження прибалтійських держав до складу Європейського Союзу, перед Латвією постала проблема реформування адміністративно-територіального устрою відповідно до вимог Європейського Союзу. Тому в 2004 р. було прийнято рішення про створення нової системи адміністративно-територіального устрою. Відповідно до нової моделі в Латвії створюється 102 округи. Мінімальна кількість жителів на території одного округу становитиме 5 тис. осіб. Окрім того, округ повинен мати хоча б одне центральне місто, центр розвитку, з чисельністю населення від 2 до 25 тис. осіб. В окрузі повинна бути розвинена мережа доріг, що ведуть до адміністративного центру, а відстань від центру до межі округу не може становити понад 30 км. Адміністративно-територіальна реформа мала завершитися до 2009 р.

Естонія до відновлення незалежності поділялася на 15 районів та 6 міст республіканського підпорядкування. У 90-х рр. XX ст. цей адміністративно-

територіальний поділ було збережено, лише райони отримали назву маакунди (повіти). Так само було збережено шість міст центрального підпорядкування. Повіти діляться на 227 муніципалітетів. У 2004 р. в Естонії проголошено проведення адміністративно-територіальної реформи, проте реалізація її на практиці затримується.

Литва з 1994 р. до адміністративно-територіальної реформи приступала тричі, й лише за останній період на цьому шляху було досягнуто суттєвих позитивних змін. За останні роки існування Литовської РСР її територія поділялася на 44 адміністративних райони і 11 міст республіканського значення. Найбільші міста, Вільнюс і Каунас, поділялися на міські райони. Нині територію Литви поділено на 10 повітів (лит. *apskritis*). Повіти поділяються на місцеві самоуправління (лит. *savivaldybė*). Місцеві самоуправління - це 43 колишні райони та 7 колишніх міст республіканського підпорядкування, 2 курортні території, а також 8 нових самоуправлінь. Вважається, що нині за якістю державного управління Литва зуміла випередити усі інші країни пострадянського простору.

Перехід до трирівневої системи адміністративно-територіального устрою відбувся також у Грузії. На сьогодні країна поділяється на 9 областей, 65 районів і 5 міст республіканського підпорядкування (без Абхазії і Цхінвали) [Див. : 340]. Такий устрій було встановлено ще у першій половині 90-рр. ХХ ст. У радянський період до її складу належали Абхазька і Аджарська автономні республіки, Південно-Осетинська автономна область, 65 районів. Територію Абхазії та Південної Осетії центральний уряд на сьогодні не контролює.

До тих країн пострадянського простору, де практично зовсім без змін збережено адміністративно-територіальний устрій, що існував у радянський період, належить Білорусь. Як і наприкінці 80-х рр. ХХ ст., Білорусь поділяється на 6 адміністративних областей. Окремий статус має столиця країни - Мінськ. Области поділяються на адміністративні райони, є також міста обласного підпорядкування.

Надзвичайно складним нині є адміністративно-територіальний устрій Росії. Відомо, що, відповідно до законодавства Російської Федерації, кожен суб'єкт федерації може самостійно встановлювати адміністративно-територіальний устрій на своїй території.

За останні роки свого існування РРФСР поділялася на 16 автономних республік, 6 країв, 49 областей, 5 автономних областей, 10 автономних округів. Нині до складу Російської Федерації належать 86 суб'єктів федерації: 21 республіка, 7 країв, 48 областей, 2 федеральних міста (Москва і Санкт-Петербург), 1 автономна область, 7 автономних округів.

В останні роки простежується тенденція до укрупнення адміністративних одиниць у межах Російської Федерації. Бажання федеративної виконавчої влади централізувати країну призвело до того, що, згідно з Указом Президента Росії №849 від 13.05.2000 р., на території Російської Федерації було створено 7 федеральних округів - структурних одиниць нового політичного розподілу Росії. Кожний федеральний округ підпорядковується одному з повноважних представників Президента. Кожний такий представник призначається на посаду Президентом і підзвітний винятково йому.

В цілому всі результати адміністративно-територіальних реформ в країнах пострадянського простору можна представити у вигляді таблиці, наведеної у Додатку 4.

Отже, досвід адміністративно-територіальних реформ як в країнах Вишеградської групи, так і в країнах пострадянського простору засвідчив те, що провести адміністративно-територіальну реформу в один день неможливо. Крім того, територіальній реформі має передувати адміністративна реформа. Розподілити по-новому територію не вирішить проблем, необхідно змінювати обсяг повноважень, прав та обов'язків, якими ці новоутворені адміністративні одиниці будуть володіти, а також формувати необхідну фінансово-матеріальну основу для їх здійснення. Тому

територіальні перетворення мають супроводжуватися реформою адміністративною, місцевого самоврядування, земельною тощо.

Адміністративну реформу слід оцінювати як принциповий, але наступний, після формування громадянського суспільства, крок у процесі трансформацій. Цю особливість можна вважати основною причиною пробуксовування адміністративної реформи в Україні та більшості країн пострадянського простору. Для її повномасштабної реалізації досі немає всіх необхідних передумов. У цьому контексті доречно навести принципове зауваження М. Лесечка та А. Чемериса про те, що спроби реформувати управлінську вертикаль в Україні приймалися не раз, однак кожен раз «зупинялись на півдорозі» [223, 94].

Формально завдання адміністративної реформи в Україні реалізуються уже впродовж тривалого часу. Головною метою адміністративної реформи визначено поетапне створення такої системи державного управління, яка б відповідала стандартам демократичної правової держави із соціально орієнтованою ринковою економікою. У Концепції адміністративної реформи в Україні підкреслено, що важливим чинником виходу із трансформаційної кризи українського суспільства є створення сучасної, ефективної системи державного управління. Серед заходів, передбачених адміністративно-територіальною реформою, окремо відзначалося «формування сучасної системи місцевого самоврядування» та «запровадження раціонального адміністративно-територіального устрою».

Вітчизняний досвід показав, що адміністративна реформа не може бути самодостатньою. Вона тісно пов'язана з іншими складовими реформування. Наприклад, В. Корженко наголошує, що адміністративна реформа в Україні має здійснюватись, «грунтуючись на пріоритетності регіонального розвитку» [200, 39]. Схожої точки зору дотримується також М. Лендшел, відзначаючи, що «адміністративна реформа має узгоджуватися із концепцією здійснення регіональної політики і повинна враховувати її перспективу» [219, 94]. У процесі здійснення адміністративної реформи в Україні виявилось також, що

одним з її найважливіших структурних елементів є реформування системи регіонального управління та місцевого самоврядування, а також вироблення нових підходів до державної регіональної політики.

В. Князєв взагалі пропонує розглядати державну регіональну політику як «один з основних напрямів адміністративної реформи» [189, 25]. Розробка Концепції державної регіональної політики відбувалася на тлі жвавого обговорення проблем та завдань регіонального управління в Україні. Схвалена Концепція стала своєрідним компромісним варіантом між радикальними науковими новаціями та консервативним управлінським чинником. Через це низка аналітиків визнала ухвалену Концепцію як таку, що «не заслуговує окремої уваги», оскільки абсолютна більшість конструктивних ідей щодо реального реформування адміністративно-територіального устрою, основ місцевого самоврядування тощо в процесі її «доопрацювання» були вихолощені.

Необхідно визнати, що декларування з боку Президента та уряду України намагань впритул приступити до реалізації конкретних завдань адміністративної реформи не знайшли відповідного втілення на практиці. За висновком М. Долішнього, Україна, отримавши у 1991 р. у спадок від СРСР управлінські структури, що мали забезпечувати цілісність і стійкість величезної імперії, «так і не спромоглася до сьогоднішнього дня практично ні на один крок просунутися на шляху здійснення адміністративної реформи» [141, 481]. С. Сьомін та М. Ситник вважають, що проведені останнім часом в Україні заходи з адміністративної реформи дали лише окремі позитивні результати [412, 65].

Ще одним важливим фактором пробуксовування адміністративної реформи в Україні є її несинхронність з реалізацією інших складових трансформації. Крім неузгодженості з політичною реформою, науковці звертають увагу на невідповідність адміністративної реформи перебігу економічної реформи. На думку С. Вдовенка, «одним з факторів, який призвів до негативних наслідків реформування економіки, було відставання

реформування державного управління від процесів, які відбуваються в матеріальній та соціальній сферах» [76, 89].

Аналізуючи процес адміністративних перетворень в Україні, низка науковців дійшли до невтішного висновку, що політичні та управлінські еліти, які на словах активно закликають розпочати реформування, в дійсності можуть бути її прихованими противниками. Доволі критично окремі аналітики оцінювали роль у реалізації адміністративної реформи Л. Кучми під час його президентства. Небезпідставно зазначалося, що увага до адміністративної реформи у Л. Кучми з'являлася, зазвичай, перед приїздом іноземних «донорських» делегацій. А. Чемерис та М. Лесечко стверджували, що причини повільної та непослідовної реалізації адміністративної реформи в Україні полягають не лише у спротиві бюрократичного апарату, а й у невпевненості «батьків реформи», «як саме конструювати нові системи управління різних ієрархічних рівнів» [223, 12].

В умовах демократизації та децентралізації перебудова системи управління державою не торкається лише організаційних моментів. Основна суть змін полягає у формуванні системи нових суб'єктів управлінської автономії в державі – муніципальних органів. Завдяки цьому виникає можливість досягти якісно нового рівня ефективності управлінського процесу. Таким чином муніципальна реформа є надзвичайно важливою складовою трансформації сучасного українського суспільства. Відзначається, що зміцнення місцевого самоврядування внаслідок муніципальної реформи зумовить прискорення адміністративної реформи. Небезпідставно стверджується, що «неможливо сформувати високоефективне державне управління, що діє безвідносно до інтересів місцевого самоврядування і громадянського суспільства в цілому».

Вітчизняні науковці знаходять тісний зв'язок муніципальної реформи з іншими напрямками реформування. Зокрема М. Оніщук та В. Кампо відзначають, що «інституціоналізація місцевого самоврядування в сучасній незалежній Україні пов'язана з проведенням муніципальної реформи, яка

тісно пов'язана з конституційною та адміністративною реформою» [299, 10]. Н. Нижник відзначає, що «органічною частиною регіональної політики є реформа місцевого самоврядування, комплекс відносин, що виникають між органами регіону та місцевого самоврядування» [287, 434]. Очевидно, що муніципальна реформа безпосередньо пов'язана з адміністративно-територіальною реформою

Вважається, що муніципальна реформа в Україні так і не набула широкого розмаху. Проте аналітиками стверджується, що період, починаючи з 1991 р. був достатньо важливим для розвитку муніципального самоврядування. Уже у перші роки незалежності утвердилося усвідомлення необхідності зміцнення фінансової, організаційної, матеріальної та кадрової незалежності місцевого самоврядування. Механізми забезпечення самоврядування були закладені в Конституції України 1996 р., інших законодавчих і нормативних актах. Конституція детально визначила суть та особливості самоврядування в Україні на основі врахування вітчизняної специфіки та вимог Європейської хартії місцевого самоврядування. Таким чином відбулося продовження реформування місцевих рад на основі місцевого самоврядування, розпочате ще в 1990 р.

Поряд з цим, реалізація муніципальної реформи в Україні далека від свого завершення, насамперед через те, що інститут місцевого самоврядування на сьогодні ще остаточно не сформовано. Принципові положення Європейської хартії місцевого самоврядування у вітчизняному контексті набули ознак явної декларативності. Важко стверджувати, що всі суб'єкти місцевого самоврядування однаково активно включилися в реформу. У цьому контексті аналітики застерігають, що «темпи муніципальної реформи в різних містах і регіонах не можуть бути однаковими, бо залежать від специфіки місцевих умов, історичної спадщини та ресурсів, які має місто і, найголовніше, від наявності управлінської команди, зорієнтованої і підготованої для впровадження змін» [Див.: 253, 37-39]. Потребують свого вирішення питання оптимізації кількості сільських

територіальних громад, реальної їх фінансової, матеріальної та організаційної спроможності тощо.

Ситуація з реформуванням системи влади в Україні відзначається низкою особливостей. По-перше, Україна, задекларувавши доцільність суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій у руслі загальноєвропейського контексту, оголосила про реалізацію також відповідних адміністративної, муніципальної та регіональної реформ. По-друге, реально наблизитись до вирішення конкретних завдань організаційно-управлінських реформ Україна не спроможна внаслідок пробуксовування інших складових трансформації – насамперед політичної. По-третє, іміджеві міркування змусили політичне керівництво держави вдаватися до певного імітування реформаторської активності, зокрема щодо реалізації адміністративної реформи. По-четверте, враховуючи всі попередні особливості, проблема адміністративного, муніципального та регіонального реформування фактично набула ознак бутафорності, гальмуючи нагальні заходи щодо функціонального вдосконалення системи управління в державі.

Отже, перші роки існування нових незалежних держав засвідчили, що успадкована ними від Радянського Союзу система адміністративно-територіального устрою виявилася, попри доволі суттєві недоліки, загалом не найгіршою. Тому й на сьогодні в деяких країнах вона збереглася без істотних змін, а в певних - зазнала лише незначних модифікацій. Навіть у країнах, які провели адміністративно-територіальні реформи, здебільшого адміністративно-територіальні межі радянського періоду є основою нових одиниць. Збереженню радянської системи адміністративно-територіального устрою сприяли також труднощі переходу до ринкових умов господарювання, економічна криза в нових країнах, що виникли після розпаду СРСР. Усе це відсувало на другий план проведення адміністративно-територіальної реформи.

Проте в сучасних умовах, коли економічну кризу в більшості країн подолано й вони активніше інтегруються в світову економіку, в міжнародні

економічні й політичні організації, радянська адміністративно-територіальна система уже не може вирішити нові проблеми. Особливо слабкою ланкою є власне адміністративна складова адміністративно-територіального устрою. Відповідно, майже в усіх країнах пострадянського простору дискутується питання зміни адміністративно-територіального устрою. У деяких із них уже відбулися адміністративно-територіальні реформи, в деяких - здійснюються.

Потрібно зазначити, що, порівняно із багатьма країнами пострадянського простору, Україна суттєво відстає в питанні адміністративно-територіальної реформи. У питанні оптимізації системи адміністративно-територіального устрою більше, ніж в Україні, зроблено й у Грузії, Вірменії.

Адміністративно-територіальні реформи у країнах пострадянського простору проводилися з метою покращення організації влади на відповідних територіях та управління ними з боку органів влади. Критеріями виокремлення певних адміністративно-територіальних одиниць були не тільки площа, кількість населення, але й морфометричність - відстань від центру до меж адміністративно-територіальних одиниць (досвід Латвії). Адже ще М. Дністрянський наголошував на взаємозв'язку між морфометричністю та якістю надання послуг органами влади населенню [Див. :139].

Підсумовуючи викладене вище стосовно досвіду, набутого країнами пострадянського простору в процесі здійснення реформ адміністративно-територіального устрою, передусім потрібно виділити такі головні висновки.

По-перше, адміністративно-територіальні реформи є одним з найважливіших напрямів реформування системи державного управління в світі та в країнах пострадянського простору зокрема. Головна мета таких реформ – створення ефективної територіальної організації влади та управління в державі, зміцнення регіональних та місцевих рівнів влади, перегляд ролі держави в управлінні суспільством.

По-друге, кінець ХХ ст. майже в усіх країнах світу позначився популярністю адміністративно-територіальних реформ. Розпад СРСР та утворення низки незалежних держав сприяло поширенню цих реформ в країнах Вишеградської групи та країн пострадянського простору. Для перших проведення таких реформ було викликано як потребами часу, так і необхідністю приведення власної системи управління територіями до загальноєвропейських норм та стандартів регіональної політики. Останній чинник є вагомим і для країн пострадянського простору, які також виявили бажання до вступу в ЄС.

По-третє, досвід країн Вишеградської групи (Польщі, Словаччини, Угорщини та Чехії) свідчить про те, що здебільшого невдалими були спроби механічного укрупнення адміністративно-територіальних одиниць. Навпаки, доцільно новий територіальний поділ ґрунтувати на історичних підвалинах з урахуванням регіональних, культурних, ментальних, тощо особливостей територій, що склалися віками. До того ж сам процес реформування має бути тривалим, спиратися на чітку законодавчу базу та неодмінно підкріплюватися політичною волею, згодою всіх рівнів влади та управління щодо необхідності таких реформ та напрямків її здійснення.

По-четверте, швидше шляхом адміністративно-територіальних реформ розвиваються країни, в яких водночас остаточно утверджується демократія. Натомість, країни, в яких згортаються демократичні перетворення, часто «консервують» застарілий адміністративно-територіальний устрій.

По-п'яте, досвід країн пострадянського простору довів, що здійснення територіальної реформи має супроводжуватися реформою регіонального та місцевого самоврядування, що особливо є вагомим для сучасної України.

По-шосте, Україна в контексті досвіду адміністративно-територіальних реформ демонструє найбільш повільний шлях, що гальмує розвиток країни на шляху до побудови ефективної держави, здатної адекватно реагувати на виклики часу та бути повноправним суб'єктом міжнародного співробітництва, зокрема на європейському просторі. Гальмування

адміністративно-територіальної реформи спричинює й нестабільність державних фінансів, не сприяє фінансовій незалежності місцевого самоврядування та розвитку місцевої демократії, тощо.

Висновки до розділу 5

Підсумовуючи результати дослідження напрямків та механізму активізації державної політики країн пострадянського простору на шляху до сталого розвитку, доцільно висловити наступні висновки:

По-перше, головним завданням державної політики будь-якої держави є забезпечення сталого розвитку свого суспільства, яке можна досягти або шляхом послідовних дій, або шляхом керованих змін існуючого стану основних соціально-політичних та економічних процесів в державі. Оскільки управління є основним ресурсом розвитку сучасних суспільств, тому саме сфера управління суспільством та розвитком мають стати предметом змін.

По-друге, в процесі реформування системи управління державою головною формою таких змін має стати саме реформа як скерована управлінська дія, що ґрунтується на єдиній парадигмі та концепції здійснення реформ в даному суспільстві, здійснюється професіоналами, має чітку програму дій, спирається на високу політичну волю можновладців та довіру з боку громадян щодо необхідності та доцільності запроваджуваних реформ.

По-третє, після набуття незалежності всі країни пострадянського простору зіткнулися з необхідністю масштабних реформ влади, головним завданням яких було ствердження демократії, побудови суспільства та держави на засадах врядування та управління в провідних країнах світу, перш за все, в країнах Європейського союзу, що було викликано намаганнями новоутворених країн вступити до його лав.

По-четверте, вагомий вплив на загальну концепцію реформ в країнах пострадянського простору чинили міжнародні організації, які пропонували свій контекст реформ в економічній сфері, заснованих на ідеалах неолібералізму, як умову надання фінансової підтримки. Такі поради отримали назву «вашингтонський консенсус», однак, в умовах пострадянських країн довели свою неспроможність і навіть пагубність для розвитку економіки, і як наслідок, до згорання демократій в країнах пострадянського простору.

По-п'яте, для забезпечення подальшого розвитку всі країни пострадянського потребують всебічних масштабних державно-управлінських реформ, які б враховували досвід інших країн, перш за все, молодих демократій ЄС (Польщі, Словаччини, Угорщини, Чехії), а також власний вітчизняний досвід, а також зміни в світовому суспільно-політичному та економічному процесі. Такі реформи мають здійснити соціально-політичну та економічну модернізацію даних країн, наблизити їх до світових стандартів суспільного розвитку.

По-шосте, державно-управлінські реформи при своєму здійсненні мають спиратися на чітку програму, механізм та технологію здійснення, які здатна надати загальна теорія реформ, однак, успіх таких реформ залежить, перш за все, від наявності політичної волі, міцного та харизматичного лідера на чолі реформ. Досвід країн Вишеградської групи, а також Казахстану, Російської федерації, Грузії довів, що саме кадрове та організаційне забезпечення реформ є запорукою їх вдалого проведення.

По-сьоме, досвід здійснення державної політики щодо реформування основних сфер управління в країнах пострадянського простору довів, що одним з найважливіших напрямів реформування є адміністративно-територіальна реформа, головна мета якої – створення ефективної територіальної організації влади та управління в державі, зміцнення регіональних та місцевих рівнів влади, перегляд ролі держави в управлінні суспільством.

По-восьме, при здійсненні адміністративно-територіальної реформи слід пам'ятати, що здебільшого невдалими для всіх країн світу були спроби механічного укрупнення адміністративно-територіальних одиниць. Процес реформування має бути тривалим, спиратися на чітку законодавчу базу та підтримку всіх учасників процесу, враховувати історичні, культурні, географічні, релігійні, тощо особливості територій та ініціюватися, по можливості, знизу.

По-дев'яте, здійснення адміністративно-територіальної реформи має супроводжуватися реформою регіонального та місцевого самоврядування, задля того, щоб новоутворені одиниці отримували нові не тільки територіальні межі, а й одразу права, обов'язки, повноваження та матеріально-фінансову основу для своєї діяльності. Отже, адміністративно-територіальна реформа має бути децентралізацією та деконцентрацією владних повноважень.

По-десяте, аналіз досвіду пострадянських країн довів, що швидше шляхом адміністративно-територіальних реформ розвиваються країни, в яких водночас остаточно утверджується демократія. Натомість, країни, в яких згортаються демократичні перетворення, часто «консервують» застарілий адміністративно-територіальний устрій.

По-одинадцяте, Україна в контексті досвіду адміністративно-територіальних реформ демонструє найбільш повільний шлях, що гальмує розвиток країни на шляху до побудови ефективної держави, здатної адекватно реагувати на виклики часу та бути повноправним суб'єктом міжнародного співробітництва, зокрема на європейському просторі. Гальмування адміністративно-територіальної реформи спричинює нестабільність державних фінансів, не сприяє фінансовій незалежності місцевого самоврядування та розвитку місцевої демократії тощо, породжує невдоволеність діями державної влади, концепцією державної політики щодо розвитку територій та держави в цілому та загрожує згортанню демократії в державі.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження державної політики країн пострадянського простору в умовах глобалізаційних змін засвідчило наявність певних особливостей формування та здійснення державної влади в переважній кількості держав, що утворюють даний простір, а також низку чинників, які безпосередньо або опосередковано впливають на державну політику зазначених держав. Головною особливістю формування державної політики країн пострадянського простору визнано відсутність чіткої, науково обґрунтованої концепції її побудови, що в свою чергу викликано незрілістю національних політичних еліт, невеликим досвідом державотворення, захопленістю світовим демократичним рухом та необхідністю здійснювати національну державну політику в умовах глобалізаційної, ідеологічної, економічної криз. Світова парадигма сталого розвитку вимагає виваженої, чітко зорієнтованої державної політики в сфері соціально-політичного, економічного та екологічного розвитку, досягти якої можливо лише шляхом чітких та своєчасних дій з боку національних урядів, що спираються на суспільну довіру й консенсус та необхідність захищати національну самоідентичність в процесах зростаючої глобалізації та інтеграції, які інколи загрожують національному суверенітету держав.

В умовах кризи діючої Вестфальської архітектури світоустрою, яка зміщує акценти з держави на регіональні центри влади, пострадянський простір має всі шанси перетворитися на таку регіональну геополітичну суб'єктність, яка охоплюватиме більшу частину Євразійського простору з значними природними, людськими ресурсами. Таке перетворення пострадянського простору можливо лише за умови взаємопорозуміння та спільного прагнення до того всіх держав, що репрезентують даний простір, та вимагає відповідних дій з боку національних урядів, які в свою чергу дане прагнення реалізують в національній державній політиці. Активізація

державної політики країн пострадянського простору в даному аспекті вбачається шляхом формування дієвого суб'єкта перетворень, і таким суб'єктом має стати саме держава та правильна просторова політика. Засобом такої активізації державної політики визначається реформа як керована управлінська дія з боку урядів національних держав.

1. Дослідження державної політики в межах сучасного наукового дискурсу має відбуватися у відповідності до домінуючої парадигми розвитку людства та здійснення наукових досліджень сучасних суспільно-політичних процесів – в межах концепції сталого розвитку. Проведення політологічного дослідження в умовах кризи суспільних трансформацій вимагає пошуку нової методології, здатної забезпечити наукову розробку всіх тих процесів, що відбуваються в сучасних країнах та на пострадянському просторі зокрема. Даний підхід передбачає ґрунтування дослідження на науковій спадщині минулого, що містить чимало знань про державну політику, а також додержання міждисциплінарного підходу, заснованого на науковому синтезі знань різних наук, зокрема економіки, політології, соціології та психології, відмовившись від лінійного аналізу буття.

2. Проведений аналіз особливостей розгляду пострадянського простору в межах сучасних суспільно-політичних досліджень довів доцільність проведення даного дослідження як комплексного аналізу основ та конкретних практик здійснення державної політики в усіх країнах пострадянського простору як єдиної геополітичної регіональної суб'єктності, ґрунтуючись на поєднанні різних наукових підходів, зокрема транзитології, яка досліджує перехід від авторитаризму до демократії, та інституціонального, системного, структурно-функціонального, біхевіористського та інших підходів. Тільки завдяки такому синтезу знань з різних наукових шкіл та дисциплін можливе всебічне та адекватне сучасності знання про державну політику країн пострадянського простору.

3. Концепт «державна політика» зазнав еволюції протягом розвитку суспільно-політичного життя людства й на даний момент немає єдиного

чіткого визначення. Державна політика сьогодні є складним явищем, дослідити яке можливо лише за умов комплексного міждисциплінарного підходу, який являє собою синтез знань про державну політику в межах науки про політику. Визнаючи доцільність групування всіх підходів в межах дедуктивних (теорія суспільного вибору, класовий підхід, неінституціоналізм) та індуктивних теорій (теорія економіки достатку, плюралізму, корпоративізму, державництва), на сьогоднішній день виникає потребі в спеціальній науковій конструкції, моделі державної політики, яка б відповідала серединному рівню, тобто поєднувала б в собі кращі теоретичні узагальнення та емпіричні дослідження, а отже, спроможна була б відповідати на виклики часу, пропонувати конкретні дії та програми з урахуванням доцільності та відповідності цілям всіх груп, що складають населення сучасних країн світу. Наразі перед сучасними державами постає проблема відображення в концепції своєї державної політики світових орієнтирів розвитку через брак єдиного розуміння останніх, що в свою чергу породжує неадекватність обраних дій з боку виконавчих структур, що здійснюють політику держави на практиці.

4. Пострадянський простір як об'єкт наукового пізнання склався досить нещодавно – після розпаду СРСР та формування на даному географічному просторі низки нових демократій. Ґрунтовних політологічних досліджень, як і будь-яких інших суспільно-політичних наукових розробок, на даний момент не існує не тільки через незначний термін існування об'єкта дослідження, а й через те, що фахівців в даній галузі немає. Тому причиною є криза «совєтології», що досліджувала їх попередній стан в якості комуністичної держави СРСР, яка представлена була здебільшого ідеологічно заангажованими науковцями та відповідною літературою, написаною під вказівку правлячої партії. Така інформаційна база не може бути джерелом об'єктивної інформації, хоча й має певну наукову цінність. Західних наукових розробок також досить мало через неможливість на той час проведення якісного дослідження в умовах закритого суспільства.

Транзитологія, як напрям наукових розробок, також не вміщує всіх політичних процесів, що відбуваються на даному просторі через те, що має предметом свого аналізу лише перехід від авторитаризму до демократії. Такий своєрідний науковий вакуум щодо визначення та дослідження суспільно-політичних процесів на пострадянському просторі заклав основу під міждисциплінарні дослідження, оскільки першими до наукового аналізу даного об'єкта звернулися економісти, які спостерігали за економічним зростанням країн даного простору, а вже потім з'явилися соціологічні, політологічні, філософські тощо дослідження. На сьогодні можна говорити про формування особливого знання в межах суспільно-політичної думки, яке уособлює всі уявлення про суспільно-політичні процеси на пострадянському просторі та ґрунтується на міждисциплінарному підході та синтезі знань з різних дисциплін.

5. На здійснення державної політики протягом минулих століть значно впливала ідеологія. Певний вплив вона чинить і зараз, однак, масштаб впливу вже має інший масштаб, оскільки ідеологія також перебуває в стані кризи, або оновлення. Країни пострадянського простору після краху СРСР, де ідеологія мала вагомий вплив на суспільство та державну політику, обрали в якості ідеології трансформаційних змін домінуючу на даний момент в світі ідеологію неолібералізму, уособленням якої є розроблений міжнародними фінансовими організаціями перелік змін, що отримав назву «Вашингтонський консенсус». Останній зарекомендував себе позитивно в країнах Латинської Америки та країнах Вишеградської групи, які раніше за країни пострадянського простору вдалися до комплексних реформ, однак, саме колишні республіки СРСР довели недосконалість даної концепції реформ та неолібералізму як ідеології в умовах пострадянського простору.

6. Побудова концепції державної політики в сучасних державах не позбавлена ідеологічної складової. Навпаки, вона повністю відображає сучасний стан розвитку ідеології. На даний момент домінуючим підходом в межах знань про ідеологію є концепт ідеологічного поля, яке вміщує в себе

всі прояви ідеології як системи цінностей та картини бажаного майбутнього і має декілька рівнів, серед яких провідну роль займає інтегративна ідеологія, яка й має структурно формувати концепції державної політики конкретної держави. В такій ідеології, як в мережі, повинні знайти місце і класичні, і молекулярні (нові) ідеології, а саме фемінізм, антиглобалізм, зелена політика тощо. Тільки така ідеологія здатна забезпечити ту інтегративну соціальну функцію, яку вона весь час виконувала в суспільстві і якої так бракує зараз.

7. Невдалі та дуже повільні соціально-економічні реформи, які мали місце в країнах пострадянського простору, призвели до невдоволеності неоліберальною ідеологією, і саме головне – замість очікуваного економічного зростання призвели до економічного падіння та збіднення населення. Досить часто причиною такого стану вважають недооцінку державного регулювання економічних та суспільних процесів, що й спричинило в деяких країнах пострадянського простору часткове згортання демократії та повернення до авторитаризму. Одним з напрямків виходу з такої ситуації розглядається інтеграційний процес, де в якості інтегративного суб'єкту вважається або Європейський Союз, або ЄврАзЕс як організація економічного співробітництва в межах СНД. Кожний з зазначених суб'єктів висуває свої правила вступу, які вимагають приведення суспільно-політичного процесу в державі-претендентці до певних стандартів, що передбачає трансформацію діючої концепції державної політики в бік її узгодження із висунутими вимогами.

8. Для більшості країн пострадянського простору в якості основного орієнтиру було запропоновано європейські стандарти життя та ведення суспільно-політичного процесу, у відповідності до яких й повинні були проводитися реформи. Однак успіху досягли ті країни, в яких національні та регіональні еліти виявилися готовими до таких змін і взяли на себе відповідальність за їх проведення. Ще одною причиною, спільною для всіх країн пострадянського простору, є існування альтернативних цінностей, заснованих на ідеях солідарності, державного регулювання основних

макропроцесів в суспільстві та економіці, які мають азійську природу походження. В умовах все більшої актуалізації Східного вектора геополітичних та економічних трансформацій, коли США та вся Вестфальська архітектура знаходяться в стадії кризи, і навіть занепаду, східні нотки в ментальності пострадянських суспільств, які не суперечать загальноєвропейським цінностям, а лише доповнюють їх, значно актуалізують євразійську ідею інтеграції в межах СНД та дозволяють говорити про майбутню геополітичну суб'єктність пострадянського простору як основної ланки нової архітектури світового устрою.

9. На процес формування та здійснення державної політики в сучасних державах значно впливає глобалізація, яку слід розглядати як циклічне явище, яке саме зараз перебуває в стані трансформації, переходу до іншого етапу (тренду, циклу) глобалізації. Перший її цикл був пов'язаний із становленням великих середньовічних міст як осередків суспільного розвитку, другий позначився формуванням єдиного глобального суспільства, Вестфальською архітектурою світоустрою, заснованою на домінуванні держав-гегемонів, і зараз глобалізація знаходиться в стані переходу до нової фази свого розвитку, зміст якої докорінно не знає ніхто. Він тільки формується, однак вже сьогодні можна сказати, що найбільших змін зазнає сама архітектура світоустрою внаслідок появи нових акторів політичного процесу, формування нової організації зв'язків – мереж та перенесення акцентів з держави-гегемона на регіональний рівень, а саме на рівень великих міст–мегаполісів. Дана теза певним чином свідчить про повернення глобалізації назад в місто, аналогічно із відповідним процесом в межах демократичної теорії, де також спостерігається повернення назад, в місто-поліс.

10. Глобалізація відбивається й на зміні функцій сучасної держави. Традиційно до універсальних функцій держави відносять захист і підтримку громадського порядку та злагоди, економічний розвиток, національну безпеку та захист національного суверенітету, сучасність до даного переліку

додає ще й інноваційну та інтеграційну функцію, вимагаючи від держави бути головною ланкою в мережі відносин всередині держави та за її межами. Інновації потрібні для стимулювання розвитку, і саме це завдання держава має виконувати перш за все. Для реалізації даної функції держава може вдаватися до інтеграційних процесів з метою прискорення економічного зростання, яке в умовах євразійського цивілізаційного шляху розвитку є домінуючим і першочерговим по відношенню до інших реформ.

11. Трансформація функцій держави призводить й до кризи сучасної моделі держави, в якості якої в останні півстоліття визнавалася модель соціальної держави (держави загального добробуту). Дана модель була впроваджена в життя через конституції більшості країн пострадянського простору, які після отримання незалежності в основному документі прописали своє намагання побудувати сучасну демократичну, правову, соціальну державу. Це передбачало першочерговість соціальної функції по відношенню до інших, перш за все – до економічної. Але досвід державотворення в країнах пострадянського простору довів, що ті країни, де економічна функція та державне регулювання економічної сфери були пріоритетом національного розвитку, мали успіх, тоді як країни, що дослуховувалися західних фахівців щодо доцільності дерегуляції економіки та послаблення державного впливу на національний розвиток, навпаки продемонстрували зворотній розвиток, повернення до авторитаризму.

Ще одним чинником кризи соціальної моделі держави в умовах пострадянського простору стала відсутність рушійної сили соціальної модернізації, соціальної основи держави загального добробуту – середнього класу, який так і не вдалося сформувати в країнах пострадянського простору.

12. Просторовий вимір державної політики сучасних країн пострадянського простору свідчить про необхідність негайних перетворень в даному напрямку, що викликано низкою чинників, найвагомішими з яких є застаріла форма визначення територіального поділу, яка залишилася ще з часів Радянського союзу, а також глобалізаційні виклики, які переносять

акцент з державного на регіональний рівень розвитку. Інструментами поживлення регіонального розвитку, яких має застосовувати та просувати держава задля ефективної політики розвитку, визнаються розвиток технопарків та кластерів, досвід застосування яких в умовах пострадянського простору є дуже малим, тоді як в розвинутих країнах світу вони є джерелами формування самодостатності регіону в фінансово-матеріальному аспекті.

13. Підвищення ролі регіонального розвитку вимагає від держави й відповідної політики в сфері місцевого самоврядування. Більшість провідних країн світу визначає рівень місцевого самоврядування як найбільш перспективний рівень влади в суспільстві, який найближче всього знаходиться до громадянина. Тому регіональному та місцевому самоврядуванню має бути присвячена особлива увага з боку державної політики, яка передбачала би зміцнення матеріально-фінансової основи діяльності місцевої громади, формування дієвої суспільно-політичної спільноти, формування регіону як провідної ланки просторового розвитку сучасної країни. Державна регіональна політика має стати провідною ланкою загальнодержавної концепції державної політики, де кожен регіон – це унікальна географічна та соціально-політична спільнота, яка має власну стратегію розвитку, уособлену в відповідному документі, що має силу закону, та спрямовану на забезпечення подальшого сталого розвитку держави і суспільства в цілому.

14. Державна політика головним способом своєї реалізації визначає управлінський вплив. Формою такого впливу має бути саме реформа, як скерована управлінська дія, що ґрунтується на єдиній парадигмі та концепції здійснення подальших перетворень в даному суспільстві, реалізується професіоналами, має чітку програму дій, спирається на високу політичну волю можновладців та довіру з боку громадян щодо необхідності та доцільності запроваджуваних реформ.

Два види діяльності мають постійно супроводжувати практичне втілення запланованих реформ – забезпечення мотивації та спроможності

службовців органів державної влади та місцевого самоврядування працювати в нових умовах, а також моніторинг і оцінка перебігу реформ, оскільки це дає змогу своєчасно та адекватно реагувати на відхилення від цілей та порушення в процесі здійснення.

15. Досвід проведення реформ в сучасних країнах засвідчив пряму залежність успіху реформ від якості суб'єкта реформаторських дій – держави та політичних еліт. Можна стверджувати, що успіху реформаторських дій в сфері державного управління передували революції мислення у представників політичної еліти. Дану функцію виконали оксамитові революції в країнах Східної Європи, які привели до влади нові, прогресивно мислячі політичні сили, а також кольорові революції в країнах пострадянського простору, які, однак, не були такими вдалими в порівнянні з першими, що й спричинило уповільнення реформ та відтік назад в попередній стан. Тому, активізація державної політики в країнах пострадянського простору можливо лише шляхом першочергового реформування самого суб'єкта – системи органів влади даної країни.

16. Найбільш очікуваною в країнах пострадянського простору зараз є адміністративно-територіальна реформа, головна мета якої – створення ефективної територіальної організації влади та управління в державі, зміцнення регіональних та місцевих рівнів влади, перегляд ролі держави в управлінні суспільством.

Досвід країн Вишеградської групи щодо проведення адміністративно-територіальних реформ свідчить про те, що механічне укрупнення адміністративно-територіальних одиниць є провальним. Навпаки, доцільно новий територіальний поділ ґрунтувати на поштовсі знизу, враховуючи історичні, регіональні, культурні, ментальні тощо особливості територій, а також передбачити всі можливості щодо впровадження сучасних світових технологій активізації регіонального розвитку – створення технопарків та кластерів.

17. Враховуючи всі вищенаведені результати дослідження державної політики країн пострадянського простору, доцільно запропонувати наступні рекомендації національним органам влади щодо концептуальних засад формування та здійснення державної політики національного рівня:

– розробити науково обгрунтовану концепцію державної політики, яка має бути сформована на основі консенсусу між всіма політичними силами даного суспільства щодо основних напрямків свого подальшого розвитку, відображати інтереси всіх його представників шляхом їх поєднання в межах ідеологічного поля та враховувати виклики глобалізованого світу;

– чітко визначитися з функціональним виміром державної політики, а саме переглянути список функцій держави та визначити пріоритетність між ними на найближчу та довгострокову перспективи, а саме:

а) посилити увагу до економічної функції держави та доцільності посилення ролі держави в економіці;

б) в межах зовнішніх функцій держави наголосити на необхідності формування спільного бачення пострадянського простору на його в майбутньому як єдиного геополітичного регіонального суб'єкта влади – структурної одиниці новітньої архітектури світоустрою;

– активізувати адміністративну та адміністративно-територіальну реформи в країнах пострадянського простору, зосередивши увагу на трансформації держави як головного суб'єкта державної політики та формування сучасної просторової організації держави, яка актуалізує регіональний рівень управління та великі міста як осередки подальшого суспільно-політичного та економічного розвитку та ін.;

- сприяти розвиткові регіонального та місцевого самоврядування, формуванню дієвих регіональних та місцевих еліт та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративна реформа в Україні : шлях до європейської інтеграції : Зб. наук. праць. - К. : ООО «АДЕФ-Україна», 2003. – 320 с.
2. Адміністративна реформа в Україні : сучасний стан, проблеми та перспективи [монографія] / За заг. ред. Н. Р. Нижник, Н. Т. Гончарук. – Д. : Монолит, 2009. – 384 с.
3. Адміністративно-територіальна реформа : завдання, шляхи реалізації, критерії ефективності : Матер. засідання «круглого столу» 16 травня 2005 р. / За ред. З. С. Варналія. - К. : НІСД, 2005. - 72 с.
4. Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі варіанти їх вирішення / За заг. ред. В. Г. Яцуби. – К. : Вид-во поліграф. центру Укр. ДАГП Мінекоресурсів України, 2003. – 321 с.
5. Адміністративно-територіальний устрій України. Шляхи реформування / Під заг. ред. В. Г. Яцуби. - К. : Секретаріат КМ України, 2007. - 366 с.
6. Аитов Н. А. Социальное развитие регионов / Н. А. Аитов. – М. : Мысль, 1985. – 220 с.
7. Акопян В. Концептуальні ідеї сталого людського розвитку / Валерій Акопян. – [Елек. ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2011_15/PDF/1.pdf
8. Алчинов В. М. Процессы региональной интеграции в Европе и на постсоветском пространстве: интересы России: Автореф. дис. ... док. полит. наук: 23.00.04 / Дип. акад. МИД РФ. – Москва, 2006. - 40 с.
9. Алымов А. 18 лет строительства Советов (К разработке истории советского строительства) / А. Алымов // Советское государство. – 1935. – №5. – С. 35 – 47.
10. Амосов О. Ю. Перетворення механізмів державного регулювання економічного розвитку // Державне управління та місцеве самоврядування: Зб. наук. пр. : У 2 ч. / За заг. ред. Г. І. Мостового, Г. С. Одінцової. — Х.: ХарПІ УАДУ, 2008.— Вип. 2. - С. 10 — 16.

11. Амоша О. І. Новітній поступ регіональної науки / О. І. Амоша // Регіональна економіка. – 2008. - № 2. – С. 280 - 283.
12. Аналіз і пілотаж публічної політики / Кньопфель П. [та ін.]. – К. : Алерта, 2010. – 424 с.
13. Андерсон О. Ворота в глобальную економіку / О. Андерсон, Д. Андерсон. – М. : Мысль, 2001. – 378 с.
14. Антипов Г. А. Проблемы методологии исследования общества как целостной системы / Г. А. Антипов, А. Н. Колчергин. – Новосибирск: Наука, 1988. – 258 с.
15. Асмус Р. Евро-атлантическое Причерноморье / Рональд Асмус // Россия в глобальной политике. - 2007 - № 3. - С.66 - 77.
16. Атаманова Ю. Є. До проблемних питань визначення статусу та складових державної інноваційної політики / Ю. Є. Атаманова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. - № 1. – С. 62-70.
17. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук. – М.: Юрид. лит., 1997. – 400 с.
18. Афанасьев М. Н. Типология идеологий. Правая идея / М. Н. Афанасьев // ОНС. - 2011. - № 4. - С. 29 - 43.
19. Афанасьев В. Я. Народ, государство, регионы: стабильность развития / [В. Я. Афанасьев, И. К. Быстряков, В. И. Випядин и др.]. – М. : Молодая гвардия, 2001. – 559 с.
20. Ачкасов В. О. Легитимация власти в постсоциалистическом российском обществе / В. О. Ачкасов, С. М. Елисеев, С. А. Ланцов. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 128 с.
21. Ахиезер А. Идеология – предмет науки, наука – элемент идеологии / А. Ахиезер // Общественные науки и современность. – 1991. - № 1. - С. 85 - 92.
22. Багров Н. В. Региональная геополитика устойчивого развития / Н. В. Багров. – К. : Лыбидь, 2002. – 253 с.

23. Базилов С. Регион как политическое пространство / С. Базилов, А. Чернышов // Свободная мысль. - 1997. - № 2. – С. 15 - 36.
24. Бакатин Д. В. Муниципалитеты в системе финансового федерализма США : Правовые аспекты / Д. В. Бакатин, Т. К. Ковалева. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1995. – 62 с.
25. Балл Г. О. Проблема обґрунтування суспільної ідеології у світлі гуманістичного підходу / Г. О. Балл // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія. Матеріали методологічного семінару Академії педагогічних наук України 12 листопада 1998 р. – К. : Гнозис. – 1998. – С. 28 - 36.
26. Бальцерович Л. Свобода і розвиток / Бальцерович Л. [пер. з польської]. – Краків : Знак, 1998. – 280 с.
27. Барабашев Г. В. Местные органы в политической системе капитализма / Г. В. Барабашев. – М. : Наука, 1985. – 193 с.
28. Барабашев Г. В. Местное самоуправление / Г. В. Барабашев. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1996. – 350 с.
29. Барабашев Г. В. Муниципальные органы современного капиталистического государства (США, Великобритания) / Г. В. Барабашев. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1971. – 280 с.
30. Барзоев С. А. Политическое регулирование региональным образованием / С. А. Барзоев // Общественные науки и современность. – 2004. - № 2. – С. 3 - 12.
31. Батанов О. Концептуальні засади співвідношення функцій територіальних громад з функціями місцевих органів державної виконавчої влади / Олександр Батанов // Право України. — 1999. — № 5. — С. 25 - 29.
32. Бауман З. Текущая современность / Зигмунт Бауман / Пер. с англ. под ред Ю. В. Асочакова . – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

33. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Зигмунт Бауман / Пер. с англ. І. Андрущенко ; за наук. ред. М. Винницького. – К : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.
34. Бек У. Влада і контр влада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Ульріх Бек ; пер. з нім. О. Юдіна. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 408 с.
35. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 333 с.
36. Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский . – М. : Изд-во «Международные отношения», 2010. – 264 с.
37. Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України / Олег Білорус. – К. : Батьківщина, 2001. – 300 с.
38. Бирюков С. В. Модели систем управления регионами и специфика положения институтов региональной власти / Бирюков С. В. // Вестник Московского университета. – 2005. – № 3. – Серия 18: Социология и политология. – С. 63 - 69.
39. Бичихін В. М. Місцеве самоврядування і самоврядна діяльність територіальних громад: до пошуку джерел суперечностей / В. М. Бичихін // Мультиверсум. Філософський альманах. - К. : Центр духовної культури, - 2004. - № 43. – С. 36 - 49.
40. Блауберг И. В. Проблема целостности и системный подход / И. В. Блауберг – М. : Эдиториал УРСС, 1997. – 448 с.
41. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Б. Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
42. Блауберг И. В. Понятие целостности и его роль в научном познании / И. В. Блауберг, Б. Г. Юдин. - М. : Знание, 1972. – 48 с.

43. Богуславська К. Становлення та розвиток мережевого підходу до вивчення політичних процесів / Катерина Богуславська // Політичний менеджмент. – 2006. - № 4 (19). – С. 72 - 89.
44. Бойко-Бойчук Л. В. Синергетичний підхід у політологічних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 «Історія та теорія політики» / Л. В. Бойко-Бойчук. – К., 2006. – 20 с.
45. Бойко-Бойчук О. Світові тенденції розвитку міст: міжнародний досвід [Електронний ресурс] / О. Бойко-Бойчук. - Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2007-2/txts/07bovmmd.htm>
46. Бондаренко В. Чи потрібна в Україні ідеологія? / В. Бондаренко // День. – 19 вересня 2000р. – № 168 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/51278/#>.
47. Бондарук Т. Г. Місцеве самоврядування і місцеві фінанси в умовах адміністративного реформування/ Т. Г. Бондарук // Актуальні проблеми економіки. - 2011. - № 5. - С. 162 - 169.
48. Борисов Н. А. Конституционные альтернативы Украины: назад в будущее?/ Н. А. Борисов // Власть. - 2011. - № 2. - С. 64 - 69.
49. Боренько Я. Що може регіон? Співвідношення територіальної організації держави і можливостей реалізації регіональних інтересів [Електронний ресурс] / Я. Боренько. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/23-zmist.htm>.
50. Бочаров С. В. Адміністративна реформа в Польщі як крок до інтеграції в Європейський союз / С. В. Бочаров // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 4. — С. 60 - 64.
51. Брендинг міст: досвід країн Вишеградської групи для України / [за заг. ред. О. І. Соскіна] - К.: Інститут трансформації суспільства, 2011. - 80 с.

52. Бровинська Н. Демократизація та регіональні аспекти трансформації в Україні / Наталя Бровинська // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К. : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 725 – 756.
53. Бровко В. Украинский средний класс / Владимир Бровко. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://narodna.pravda.com.ua/rus/politics/48610165292e8/>.
54. Брюке Ф. де. Форми регіоналізації в Європі / Ф. де Брюке // Організація регіональної та місцевої влади: досвід держав – членів Європейського Союзу. – К. , 2005. – С. 18 - 45.
55. Будкін В. Двадцятиріччя СНД : потенціальні можливості й несправджені надії / В. Будкін // Економіка України. – 2012. - № 1. – С. 4 - 15.
56. Бульбенюк С. С. Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу : автореф. дис. ... канд. політ. наук. : 23.00.03 / Світлана Степанівна Бульбенюк. — Київ, 2004. — 20 с.
57. Бульбенюк С. Держава «загального добробуту» і цінності постіндустріального суспільства / С. Бульбенюк // Людина і політика. – 2001. - № 5. – С. 144 - 147.
58. Буренков В. А. История реформ в России XVIII - начала XX вв. : Учебно-метод. пособие / В. А. Буренков. - СПб. : Изд-во «Петербургский ин-т печати», 2004. - 141 с.
59. Бурлацкая М. Г., Климов И. А. Интегративные процессы в современной России / М. Г. Бурлацкая., И. А. Климов // Социс. – 2002. – № 3. – С. 128 - 132.
60. Бусыгина И. М. Политическая регионалистика / Ирина Марковна Бусыгина. – М. : Мысль, 2006. – 376 с.
61. Бусигіна І. Німецький федералізм: історія, сучасний стан, потенціал реформування / Ірина Бусигіна // Часопис Ї. – 2001. - № 23. – С. 38 - 49.

62. Бусигіна І. Сучасне й майбутнє «Європи регіонів» / Ірина Бусигіна // Часопис Ї. – 2001. - № 23. – С. 72 - 86.
63. Бюджетний кодекс України // Офіційний вісник України [Текст]. — 2001. — № 29. — С. 1. — Ст. 1291.
64. Бюджетний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та допов. на 01 березня 2011 року (відповідає офіц. текстові) – К. : Алеута ; ЦУЛ, 2011. – 112 с.
65. Вакуленко М. Зростаюче значення крупних міст і мегаполісів: дилеми та досвід прийняття політичних рішень / М. Вакуленко, Н. Гринчук, В. Ярошук // Управління сучасним містом - 2009. - № 1 - 4/1 -12 (33-36). - С. 202 - 213.
66. Валевський О. Л. Держава і реформи в Україні: аналіз державної політики в умовах трансформації суспільства : [монографія] / О. Л. Валевський. - К. : НАДУ, 2007. - 315 с.
67. Валлерстайн І. Кінець знаомого мира: Соціологія ХХІ в. [Текст] / Иммануил Валлерстайн, пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2003. – 355 с.
68. Варзарь И. М. К генезису политолого-этнологической теории и науки или реферат авторской интерпретации основных позиций нового направления социально-политической мысли в свете вызовов современности / И. М. Варзар // Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, м. Київ, 28 лютого 20006 р. / За наук. ред. І. М. Варзаря. – К.: МАУП, 2007. – 388 с. – С. 59 - 101.
69. Вебер М. Избранные произведения: [Текст] / Макс Вебер, пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М. : Изд-во «Европа», 1990. - 808 с.
70. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий / Макс Вебер // Избранное. – М. : Политиздат, 1991. – С. 135 - 342.

71. Веклич В. Форми і методи реалізації функцій держави щодо забезпечення захисту прав та свобод людини і громадянина / Владислав Веклич // Віче. – 2011. - № 4. – С. 10 - 13.
72. Векуа Г. Постсоветское пространство и политика России в условиях многополярного мира / Г. Векуа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news>.
73. Величко А. М. Государственные идеалы России и Запада. Параллели правовых культур // Величко А. М. – СПб. , 1999. – 672 с.
74. Венгерская В. А., Возная Л. Ю. Смена идеологий в контексте теории циклов / В. А. Венгерская, Л. Ю. Возная // Материалы секционных заседаний Международного симпозиума «Нобелевские лауреаты по экономике и российские экономические школы». – Санкт-Петербург, 18 сентября 2003 года. – СПб., 2003. – С. 66 - 70.
75. Венгерська В. О., Міщук С. М. Влада і особистість, ідеологія та політична система на пострадянському просторі в контексті постмодернізму / В. О. Венгерська, С. М. Міщук. – [Електор. ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/1213/2/04vvopkr.pdf>.
76. Вдовенко С. Вдосконалення управління регіоном (район-область) в умовах ринкових перетворень / С. Вдовенко // Вісник УАДУ. – 1998. – № 1. – С. 89 – 98.
77. Вишотравка Й. Досвід реформування адміністративно-територіального устрою на пострадянському просторі / Й. Вишотравка // Демократичне врядування : науковий вісник. – 2008. – Вип.1. – С. 7 - 15.
78. Войтович Р. Трансформація системи державного управління в умовах глобальної інтеграції / Радмила Войтович // Вісник НАДУ при Президентіві України. – 2011. – № 3. - С. 13 - 24.

79. Войтович Р. Адаптація системи державного управління до процесів глобальної інтеграції / Радмила Войтович // Вісник НАДУ при Президентіві України. – 2011. – № 4. - С. 5 - 17.
80. Волков О. М. Політична ідеологія: ретроспективний аналіз та принципи функціонування в сучасній Україні. / О. М. Волков. - К. : Стилос, 1999.- 168 с.
81. Воробйова О. Проблема визначення оптимальної форми державного правління в Україні після скасування конституційної реформи / О. Воробйова // Віче. - 2011. - № 4. - С. 19 - 20.
82. Воронов М. Зарубіжний досвід функціонування та вдосконалення основ місцевого самоврядування / М. Воронов // Статистика України. - 2008. - № 2. - С. 91 - 94.
83. Воронов В. І. Глобалізація і політика. Реалії і перспективи соціальних трансформацій / Воронов В. І. – К. : Генеза, 2004. – 288 с.
84. Воронова Е.В. Европейский выбор и формирование региональной политики Украины : [монография] / Екатерина Владимировна Воронова. – О. : Астропринт, 2002. – 144 с.
85. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : Прогресс, 1979. – 462 с.
86. Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія / І. Гавриленко // Віче. – 1996. – № 4. – С. 46 - 53.
87. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О. Гаврилишин [пер. з англ. А. Іщенко]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 384 с.
88. Гальчинський А. С. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти : [наук. видання] / Анатолій Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – 312 с.

89. Гальчинський А. С. Суперечності реформ : у контексті цивілізаційного процесу : [монографія] / Анатолій Гальчинський. – К. : Українські пропілеї, 2001. – 320 с.
90. Гальчинский А. Нынешний финансовый кризис — начало конца. Дальше — новое начало? / А. Гальчинский // Зеркало недели – 2008. – № 39, – 18 - 24 октября.
91. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновлення парадигми / А. Гальчинський // Економіка України. – 2012. - № 5. – С. 4 - 17.
92. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Пер. з англ. Г. Касьянова // Е. Гелнер. Нації та націоналізм. Націоналізм. - К. : Таксон, 2003. - 196 с.
93. Генри Киссинджер. США и Россия должны совместно разрабатывать систему ПРО против Ирана («The Christian Science Monitor», США) [Электроний ресурс]. – Режим доступу: <http://rus.ruvr.ru/2010/04/21/6696299.html>.
94. Герасимова Р. Г. Страны постсоветского пространства: 20 лет по пути трансформации (некоторые итоги) / Р. Г. Герасимова // Современная Европа. - 2011. - № 1. - С. 47 - 56.
95. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика / Майкл Геффернен / Пер. с англ. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 464 с.
96. Гидденс А. Судьба, риск, безопасность / А. Гидденс // Thesis. – 1994 – С. 38 - 52.
97. Гладій І. Концепція «воріт у глобальний світ» та інтеграція країн Східної Європи / І. Гладій // Журнал європейської економіки. – 2003. - № 2. – С. 62 - 87.
98. Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / [укладачі : І. Ф. Кононов, В. П. Бородачев, Д. М. Топрольсків та ін.]. – Луганськ : Альма-матер-знання, 2002. – 664 с.

99. Глобальні трансформації і стратегії розвитку / [О. Г. Білоус, Д. Г. Лук'яненко, О. М. Гончаренко та ін.]. - К. : Ін-т світової економіки та між нар. відн. НАН України, 1998. – 416 с.
100. Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; [пер. з англ. Т. Цимбала]. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 400 с.
101. Гнидюк Н. А. Розширення Європейського Союзу та досвід реформ країн ЦСЄ у контексті приєднання до ЄС : навч. посіб. / Н. А. Гнидюк, С. Ф. Федонюк ; за заг ред. : М. Бойцуна, І. Грицяка, Я. Мудрого та ін. - К. : Міленіум, 2009. - 353 с.
102. Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики : цикли та підсистема політики / Перекл. з англ. О. Рядова. / М. Говлет, М. Рамеш. – Львів : Кальварія, 2004. – 264 с.
103. Голубь В. Політико-адміністративні реформи як реалізація нової управлінської парадигми: європейський вимір і Україна : навч.-метод. матер. для слухачів / В. Голубь. - К. : НАДУ, 2009. - 49 с.
104. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз : [монографія] / Л. Гонюкова ; за наук. ред. Л. Є. Шкляра. - К. : НАДУ, 2009. - 390 с.
105. Гонцяж Я. Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості. Як знайти конструктивний шлях для реалізації основних компонентів адміністративної реформи? / Я. Гонцяж, Н. Гнидюк. – К. : Міленіум, 2002. – 136 с.
106. Горбатенко В. П. Політологічний енциклопедичний словник / В. П. Горбатенко. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
107. Горбачев М. С. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития / М. С. Горбачев. – М. : Альпина Паблишер, 2003. – 592 с.
108. Горбулін В., Литвиненко О. Європейська безпека: можливий шлях послабити виклики і загрози / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 43. – 7 - 13 листопада.

109. Гордієнко М. Процес еволюції та політичні перспективи ідеології консерватизму [Електр. ресурс] / Михайло Гордієнко. – Режим доступу: <http://politolog.at.ua/publ/1-1-0-15>.
110. Государственное управление: США и Украина / [под ред. проф. О. А. Габриеляна, проф. К. Вудварта]. – Симферополь: Таврия, 2003. – 300 с.
111. Граждан В. Д. Деятельность и управление (социологический аспект) / Виктор Дмитриевич Граждан. – М. : НИИ труда, 1989. – 150 с.
112. Граждан В. Д. Управление деятельностью и проблема самоорганизации / Виктор Дмитриевич Граждан // Синергетичное и социальное управление. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – С. 38 - 47.
113. Грицай О. В. Центр и периферия в региональном развитии / О. В. Грицай, Г. В. Иоффе, А. И. Трейвиш. – М. : Наука, 1991. – 167 с.
114. Грозин А. Территориально-административное устройство Республики Казахстан [Электр. ресурс] / А. Грозин. – Режим доступу: <http://www.materik.ru/>.
115. Гурне Б. Державне управління / Б. Гурне ; [пер. з франц. В. Шовкуна]. - К. : Основи, 1993. – 257 с.
116. Давыдов А. В. Сеть как основная форма грядущей экономической организации общества / А. В. Давыдов // Аналитический вестник Совета Федерации Ф С. – 2002. - № 17. – С. 47 - 55.
117. Давыдов А. В. О некоторых социально-политических последствиях становления сетевой структуры общества / А. В. Давыдов // Аналитический вестник Совета Федерации Ф С. – 2002. - № 17. – С. 35-46.
118. Данилишин Б. М. Сталий розвиток в Україні: реалії і проблеми / Б. М. Данилишин // Проблеми сталого розвитку України: [зб. наук. доповід.]. – К.: БМТ, 2001. – С. 133 - 150.

119. Данн Вільям Н. Державна політика : вступ до аналізу / Вільям Н. Данн ; [пер. з англ. Г. Є. Краснокутського; наук. ред.. М. О. Баймуратов]. – Одеса : АО БАХВА, 2005. – 504 с.
120. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою : Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Р. Дарендорф ; [пер. з нім. А. Орган]. – К. : Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
121. Дахин В. Н. Политические проблемы постсоветского пространства / Куда идет Россия? / В. Н. Дахин. - В сб. : Социальная трансформация постсоветского пространства [под общ. ред. Т. И. Заславской]. – М. : Аспект Пресс, 2006. – С. 110 - 124.
122. Демократия : перезагрузка смыслов. – М. : Праксис ; Центр политической конъюнктуры России, 2010. – 304 с.
123. Демурин М. В. Изменения на постсоветском пространстве: цивилизационный вызов [Электор. ресурс] / М. В. Демурин. – Режим доступа: [http:// www. regnum.ru](http://www.regnum.ru).
124. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : монографія / [Балакірева О. М., Головонько В. А., Дмитрук Д. А. та ін.] ; за ред.. канд..соціол.наук О. М. Балакіревої ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 592 с.
125. Дахин А. В. Проблемы региональной стратификации в современной России : Сб. науч. трудов: / А. В. Дахин, Н. В. Располов. – М. : Университетская политология России, 1999. – С. 67 - 78.
126. Дейнека О. І. Кластери та конкурентоспроможність прикордонних територій / О. І. Дейнека, В. В. Демченко // Регіональна економіка. – 2008. - № 2. – С. 276 - 280.
127. Дегтярев А. А. Политическая власть как регулятивный механизм социального общения / А. А. Дегтярев // Политические исследования. – 1996. - № 3. – С. 78 – 93.
128. Дегтярев А. А. Основы политической теории / А. А. Дегтярев. – М. : Высшая школа, 1998. – 238 с.

129. Делягин М. Г. Мир 2010-2020: некоторые базовые тенденции и требования к России / М. Г. Делягин. – М. : Логос, 2002. – 374 с.
130. Денисов Ю. Д. Регіональний дискурс: сутність, еволюція, сучасні уявлення, перспективи розвитку / Ю. Д. Денисов, Л. А. Савельєв, Л. Т. Шевчук // Регіональна економіка. – 2003. - № 1. – С. 179 - 185.
131. Дергачев В. А. Регионоведение : учеб пособие [для студентов ВУЗов] / В. А. Дергачев, Л. Б. Вардомский. – М. : ЮНИТИ-Дана, 2004. – 463 с.
132. Дергачев В. А. Геополітика / В. А. Дергачев. – К. : ВИРА–Р, 2000. – 448 с.
133. Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна ; [за ред. А.Ф. Мельник]. – К. : Знання, 2009. – 582 с.
134. Державне управління: Слов.-довід. / [за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка]. — К. : Вид-во УАДУ, 2002. — 228 с.
135. Державне управління та державна служба : словник-довідник / [уклад. О. Ю. Оболенський]. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.
136. Децентралізація державного управління: досягнення влад / [відп. ред. Ю. В. Наврузов]. – Дніпропетровськ : Центр економічної освіти, 1998. – 178 с.
137. Джангужин Р. Постсоветское пространство и этнокультурная самоидентификация [Электор. ресурс] / Р. Джангужин. – Режим доступа: // <http://www.dialog.kz>.
138. Динелло Н. Глобализация и справедливость. Международная конференция в Каире / Н. Динелло // Политические исследования. – 2003. - № 3. – С. 180 - 188.
139. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі / М. С. Дністрянський. – Львів : Видавництво ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. - 312 с.
140. Довбенко М. Криза економіки – не криза науки : [монографія] / Михайло Довбенко. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 304 с.

141. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ – ХХІ століть : нові пріоритети / М. І. Долішній. – К. : Наук. думка, 2006. – 511 с.
142. Дорошко М. С. Вплив політики «перезавантаження» відносин США з Російською Федерацією на переструктурування пострадянського геополітичного простору [Електор. ресурс] / М. С. Дорошко. - Режим доступу: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/p01/08%20doroshko.pdf/>
143. Дорошко М. С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору : навч. посіб. / М. С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2011. - 228 с.
144. Друкер Питер Ф. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества / Питер Ф. Друкер ; [пер. с англ.]. – М. : ООО «И. Д. Вильямс», 2007. – 336 с.
145. Дубовой Г. Эпитафия украинскому среднему классу [Электронный ресурс] / Геннадий Дубовой. - Режим доступа: <http://www.ukrbiznes.com/analitic/society/4804.html>.
146. Дугин А. Г. Геополитика постсоветского пространства: доклад на семинаре Центра консервативных исследований. 23.03.2011 г. [Электор. ресурс] / А. Г. Дугин. – Режим доступа : // <http://www.konservatizm.org>.
147. Дунаева Л. М. Влада і самоврядування: еволюція діалогу : [Монографія] / Лариса Миколаївна Дунаева / Одеський нац. університет ім. І. І. Мечникова. – О. : Поліграф, 2009. – 356 с.
148. Дурман М. О. Аналіз досвіду реформування адміністративної системи управління зарубіжних країн при переході до нового публічного менеджменту / М. О. Дурман // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології : зб. наук. пр. ХНТУ / [голова ред. кол. В. Г. Бутенко]. - Херсон, 2010. - Вип. 2 (3). - С. 53 - 59.
149. Евразийская идея и перспективы СНГ // Свободная мысль. – 2011. - № 12 (1628). – С. 23 – 45.

150. Європейське врядування: досвід реформи : наук. розробка / Л. Л. Прокопенко, О. М. Рудік, І. Д. Шумляєва, Н. М. Рудік. - К. : НАДУ, 2009. - 334 с.
151. Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні : [Монографія] / [За заг. ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева]. - К. : НАДУ, 2005. - 171 с.
152. Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації: [збірка наукових праць]. – Чернівці : Букрек, 2004. – 256 с.
153. Егоров В. Постсоветское пространство как предмет научного осмысления / Владимир Егоров // Обозреватель. – 2011. – № 9. – С. 48 - 59.
154. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна / [під заг. ред. А. П. Гальчинського, С. В. Львовчкіна, В. П. Семиноженка]. – К. : Вид-во НІСД, 2004. – 261 с.
155. Економічні, соціальні та адміністративні зміни в країнах Центральної та Східної Європи. - Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2009. – 206 с.
156. Економічний розвиток і державна політика: Навч. посібник / Ю. Бажал, О. Кілієвич, О. Мертенс та ін.; [За заг. ред. Ю. Єханурова, І. Розпутенка]. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - 480 с.
157. Ерлангер С., Беннхольд К. Нові ініціативи Саркозі. Французький президент збирається запропонувати Москві нову угоду / Стівен Ерлангер, Катрін Беннхольд // День. – 2010. – 5 жовтня.
158. Жиро Т. Политология / Томаш Жиро ; [пер. с польск. К.Н. Крупский]. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2006. – 428 с.
159. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія / В. П. Заблоцький. – Донецьк : Янтра, 2001. – 368 с.
160. Заблоцький В. П. Соціальні функції ідеології (аспект суспільних трансформацій) / В. П. Заблоцький // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Наукові доповіді і повідомлення першої Всеукраїнської

соціологічної конференції / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України; М. О. Шульга (наук. ред.) та ін. – К., 2001. – С. 128 - 132.

161. Задихайло Д. Сучасні функції держави в контексті модернізації конституційно-правового регулювання [Електор. ресурс] / Д. Задихайло. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10080.html>.
162. Зайцева Л. Оцінка сталості розвитку економіки регіону / Л. Зайцева // Управління сучасним містом. — 2001. — № 1 — 3(1). — С. 31 — 36.
163. Зверяков М. И. Либеральная идея и модернизация экономики Украины / М. И. Зверяков // Материалы круглого стола на тему «Развитие предпринимательства, малого и среднего бизнеса : ответственность перед обществом» 8-12 сентября 2010 г. – Одесса, ОНЕУ, 2010. – С. 3 - 16.
164. Зверяков М. И. Теоретические проблемы формирования национальной экономической системы : [Монография] / М. И. Зверяков. – Одесса : Астропринт, 2012. – 423 с.
165. Зверяков М. И. Реализация либерально-демократической теории в украинской экономике / М. И. Зверяков // Материалы круглого стола на тему «Экономика устойчивого развития в странах СНГ» 12-16 сентября 2012 г. – Одесса, ОНЕУ, 2012. – С. 3 - 16.
166. Зверяков М. И., Ковалев А. И., Сментына Н. В. Особенности разработки стратегии экономического и социального развития региона (на примере Одесской области)/ М. И. Зверяков, А. И. Ковалев, Н. В.Сментына // Економист. - 2012. - № 3. – С. 15 - 18.
167. Зевін Л. Пострадянський простір в глобалізованому світі. Проблеми модернізації / Леон Зевін. – Львів : Алетейя, 2008. – 312 с.
168. Злупко С. М. Наукові основи моделювання розвитку регіональних суспільно-економічних систем / С. М. Злупко // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональні суспільні системи [зб.

- наук. праць]. - Вип. 3 (XLVII) / НАН України, Ін-т регіональних досліджень / Редкол. : від. ред. Акад. НАН України М. І. Долішній. – Ч. 1. – Львів, 2004. – С. 15 - 31.
169. Иванов И. Д. Европа регионов / Игорь Дмитриевич Иванов. – М. : Международные отношения, 1998. – 192 с.
170. Иерархия региональных систем и территориальная организация управления : [сб. научных трудов / под ред. М. Олкотт, В. Тишкова, А. Малашенко]. – Новосибирск : ИЭ ИОПП, 1988. – 171 с.
171. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах / У. Изард. – М. : Прогресс, 1966. – 660 с.
172. Ильин М. Двойственность идейной ситуации в России / М. Ильин // Полис. – 1997. – № 3. – С. 35 - 36.
173. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества / Владислав Леонидович Иноземцев. – М. : Логос, 1998. – 257 с.
174. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : [учеб. пособие для студентов вузов] / Владислав Леонидович Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 304 с.
175. Ільчук П. І. Концепція соціальної держави (проект) [Електр. ресурс] / П. І. Ільчук, А. В. Сивак, А. П. Супруненко. – Режим доступу до статті: <http://www.cpsr.org.ua/?pr=9&id=131>.
176. Ірхін О. А. Конкуренція центрів сили в контексті формування сфер впливу на пострадянському просторі / Олександр Анатолійович Ірхін [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusprostranstvo.com/article/view/13>.
177. Ірхін О. А. Пострадянський простір в геостратегії великих держав: механізми інтеграції в контексті національних інтересів України / Олександр Анатолійович Ірхін [Електр. ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/Gileya44/P12_doc.pdf.

178. Каганский В. Л. Советское пространство: конструкция и деструкция / В. Л. Каганский // Иное. – М., 1995. – С. 27 - 38.
179. Каляев А. О. Досвід адміністративних реформ країн Європейського союзу в контексті адміністративної реформи в Україні / А. О. Каляев // Вісник УАДУ - 2001. - № 6. - С. 24 - 37.
180. Карлін М. Інноваційні підходи до проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні та областях Західного Полісся / М. Карлін // Економіст. - 2011. - № 1. - С. 6 - 9.
181. Карлова І. О. Глобалізація: сутність, наслідки та вплив на соціально-політичний розвиток України / І. О. Карлова // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 11. – С. 41 - 52.
182. Карпенко В. Антиукраїнські тенденції в українській державі / Віталій Карпенко. – К. : Асоціація Української Національно-демократичної Преси, 2001. – 112 с.
183. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология / под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Прогресс, 1999. – С. 494 - 505.
184. Качан Л. Президент дав старт адміністративній реформі / Л. Качан // Соціальний захист. - 2010. - № 12. - С. 3 - 5.
185. Керецман В. Ю. Державне регулювання регіонального розвитку: теор. аспекти: [Монографія] / В. Ю. Керецман.— К. : Вид-во УАДУ, 2002. — 188 с.
186. Кернз В. Вступ до права Європейського союзу : навч. посіб. / В. Кернз. – К. : Т-во «Знання», 2002. – 381 с.
187. Кинг А. Первая глобальная революция: Доклад Римского клуба / А. Кинг, Б. Шнайдер. – М. : Наука, 1991. – 285 с.
188. Кілієвич О. Англо-український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки / О. Кілієвич. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 510 с.

189. Князєв В. Кадрове забезпечення регіонального розвитку (співдоповідь) / В. Князєв // Вісник УАДУ. – 2001. – № 2. – Ч. 1. – С. 25 – 26.
190. Ковтун О. Ю. Еволюція багатостороннього співробітництва держав пострадянського простору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем» / О. Ю. Ковтун. – Київ, 2008. – 20 с.
191. Козловець М. А. Ідеологія як фактор консолідації суспільства [Електронний ресурс] / М. А. Козловець. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=policy&id=166.
192. Колбеч Г. К. Політика: Основні концепції в суспільних науках / Г. К. Колбеч ; [пер. з англ. О. Дем'янчука]. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 127 с.
193. Колодко Гж. Від ідеології неолібералізму до нового прагматизму / Гж. Колодко // Економіка України. – 2010. – № 9. – С. 4 - 14.
194. Колодко-Гжегож В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / В. Колодко-Гжегож. – К. : Основні цінності, 2002. – 385 с.
195. Коляда Т. А., Музиченко Г. В. Соціально-економічні передумови побудови ефективної моделі держави для сучасної України / Т. А. Коляда, Г. В. Музиченко // Науковий вісник. – 2007. - № 1(38). – С. 20 - 27.
196. Концепція адміністративної реформи в Україні [Електронний ресурс] // Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні: Указ Президента України : за станом на 22 лип. 1998 р. № 810/98. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/810/98>.
197. Концепція державної регіональної політики : затверджена Указом Президента України : за станом на 25 трав. 2001 р. № 341/2001 // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 22. – 15 лип.

198. Концепція Програми законодавчого забезпечення розвитку місцевого самоврядування : схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 416-р від 25 серп. 2002 р. // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 28.
199. Корженко В. В. Система влади та самовладдя в контексті соціального пізнання / В. В. Корженко // Актуальні проблеми державного управління : наук. зб. – Х. : УАДУ ХФ, 1999. – № 3. – С. 37 – 43.
200. Корженко В. В. Інноваційний підхід до впорядкування складних соціально-економічних об'єктів / В. В. Корженко, А. О. Кузнєцов // Структурно-функціональне забезпечення діяльності територіальних органів влади: [Монографія] / За заг. ред. Н. М. Мельтюхової. — Х. : Вид-во ХарРІНАДУ «Магістр», 2007. — 158 — 166 с.
201. Коротич О. Б. Структурування регіональної політики / О. Б. Коротич // Теорія та практика державного управління. – Вип. 1(13). – Х. : Вид-во ХарРІНАДУ «Магістр». – 2006. – С. 95 - 101.
202. Кравченко С. О. Роль державно-управлінських реформ у процесах суспільного розвитку / С. О. Кравченко // Науково-інформ. вісн. з держ. упр. - 2010. - Вип. 4. - С. 5 - 9.
203. Кравченко С. О. Світові тенденції розвитку міст і зарубіжних досвід вирішення проблем міського соціально-економічного розвитку / С. О. Кравченко // Держава та регіони. - 2011. – С. 135 - 141.
204. Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы / Барбара Крауз-Мозер ; [пер. с польск.] – Х. : Изд-во Гуманитарный центр, 2008. – 256 с.
205. Красин Ю. Гражданско-нравственное возрождение общества / Ю. Красин // Полис. – 1997. – № 3. – С. 27 - 29.
206. Кузьмин Н. Государственная идеология как фактор национального единства [Электр. ресурс] / Николай Кузьмин. – Режим доступа: <http://www.nomad.su/?a=3-201205230031>.
207. Кукарцев О. В. Регіональна політика України: відносини «центр – регіони» як фактор забезпечення територіальної цілісності держави:

- автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. В. Кукарцев. – Л., 2008. – 20 с.
208. Куліш І. М. Державне управління регіональним розвитком України в контексті європейської інтеграції : монографія / І. М. Куліш. - Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. - 252 с.
209. Кучеренко О. «Держава» і «політика» - органічний синтез чи постійне протистояння? / О. Кучеренко // Вісник УАДУ. - 1997. - № 2. – С. 287-295.
210. Лактионова Н. Я. Постсоветское пространство: реалии и перспективы (Обзор материалов «круглого стола») / Н. Я. Лактионова // Власть. - 2008. - № 10. – С. 124 - 138.
211. Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології / О. Лановенко // Віче. – 2000. – № 3. – С. 45 -55.
212. Лафонтен О. Общество будущего: Политика реформ в изменившемся мире / О. Лафонтен. – М. : Международные отношения, 1990. – 168 с.
213. Лексин В. Н. Государство и регионы: теория и практика государственного регулирования территориального развития / В. Н. Лексин, А. Н. Швецов. – М. : УРСС, 1997. – 366 с.
214. Лексин И. В. Территориальное устройство государства: попытка реализации системной методологии анализа / И. В. Лексин // Российский экономический журнал. – 2003. - № 1. – С. 55 - 74.
215. Лендеел М. Інституційний механізм реалізації регіональної політики в країнах Центрально-Східної Європи / М. Лендъел // Регіональна політика в країнах Європи : уроки для України / Центр Ін-ту Схід-Захід ; [за ред. С. Максименка]. – К. : Логос, 2000. – С. 62 – 97.
216. Лендъел М. О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: Монографія [Текст] / Мирослава Олександрівна Лендъел. Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.

217. Лендьел М. О. Правове оформлення місцевої представницької та безпосередньої демократії у регіоні Центральної і Східної Європи [Текст] / М. О. Лендьел. // Сучасна Українська політика. Випуск 22. - Київ, 2011. – С. 332 - 334.
218. Лендьел М.О. Інтереси України та Словаччини у контексті Східного партнерства [Текст] / М.О. Лендьел // Визначення пріоритетів для Східного партнерства: можливості для словацько-українського співробітництва та відносини ЄС-Україна : зб. матеріалів конференції. - Пряшів, 2011. – С. 53 - 58.
219. Лендьел М. Політичні конфігурації місцевих органів влади у країнах Центральної Європи після виборів осені 2010 року / М. Лендьел // Стратегічні пріоритети. – № 3 (2011). – Київ, 2011. – С. 181 - 189.
220. Лендьел М. Регіональні та місцеві аспекти політики / М. Лендьел, М. Токар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 15. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. – С. 204 - 210.
221. Лендьел М. Вибори як механізм циркуляції локальних еліт та лідерів у постсоціалістичних країнах Європи / Мирослава Лендьел // Політологічні та соціологічні студії: збірник наукових праць. – Чернівці : «Букрек», 2011. – Т. X : Тематичний випуск «Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах». – С. 248 - 263.
222. Лендьел М. Динаміка і форми інституалізації місцевого самоврядування у країнах Центрально-Східної Європи у постсоціалістичний період: загальні тенденції та практика Румунії / Мирослава Лендьел // Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність: збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність»; 30 червня – 1 липня 2009 р., м. Сату-Маре (Румунія) [Ред.кол.: І. І.Вовканич (голова), І.-Л. Горват, В. Чубота та ін.]. – Ужгород – Сату-Маре, 2011. – С. 378 - 394.

223. Лесечко М. Д. Адміністративна реформа: досвід Польщі та українські реалії / М. Д. Лесечко, А. О. Чемерис // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Вип. 4. – Одеса : ОФ УАДУ, 2001. – С. 91 – 105.
224. Лужков Ю. М. Путь к эффективному государству: План преобразования системы государственной власти и управления в Российской Федерации / Юрий Михайлович Лужков. – [2-е изд.; доп.] – М. : Изд-во МГУ, 2002. – 228 с.
225. Луман Н. Власть / Н. Луман ; [пер. с нем. А. Ю. Антоновського]. – М. : Праксис, 2001. – 460 с.
226. Луньков С. М. Геоінформаційні технології на підтримку регіонального розвитку [Електронний ресурс] / С. М. Луньков. – Режим доступу до статті : // <http://www.gris.com.ua/?id=57&lan=ua>.
227. Луцишин П. Територіальна організація суспільства (основи теорії) : Навч. посібник / П. Луцишин, Д. Клімонт, Н. Луцишин. – Луцьк : Вежа, 2004. – 334 с.
228. Лясота Л. І. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільствах / Людмила Іванівна Лясота // Політичний менеджмент. – 2006. - № 4 (19). – С. 56 - 71.
229. Максимова Т. С. Регіональний розвиток (аналіз і прогнозування): [Монографія] / Т. С. Максимова. — Луганськ : Вид-во СНУ ім В. Даля, 2003. — 304 с.
230. Малинова О. Ю. Концепт идеологии в современных политических исследованиях / О. Ю. Малинова // Политическая идеология в современном мире [Ред. О. Ю. Малинова]. – М.: РАН ИНИОН, 2004. – С. 6 - 24.
231. Малиновський В. Я. Трансформація територіальної організації влади України в контексті світового досвіду [Електронний ресурс] / В. Я. Малиновський. – Режим доступу до статті : <http://democracy.kiev.ua/publications/Malinovsky.pdf#search=%D1>.

232. Мамонова В. В. Методологія управління територіальним розвитком: [Монографія] / В. В. Мамонова. — Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. — 196 с.
233. Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм Диагноз нашего времени. — М. : Юрист, 1994. — 276 с.
234. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология: Критика новейшей немецкой философии в лице ее представителей Л. Фейербаха, Б. Бауэра, И. Штернера и немецкого социализма в лице ее различных пророков / К. Маркс, Ф. Энгельс.- Соч. — М, 1955. - Т. 3. — С. 7 — 544.
235. Мартен Д. Метаморфози світу : Соціологія глобалізації / Домінік Мартен, Жан-Люк Мецжер, Філіп П'єр [пер. з фр. Є. Марічева]. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2005. — 302 с.
236. Матвеев С. А., Музыченко А. В., Барановская М. И. Институциональная насыщенность и ее роль в формировании региональных компетенц-центров // Науковий вісник. — 2007. - №15 (52). — С. 103 - 112.
237. Матвеев С. А., Музыченко А. В. Создание региональных компетенц-центров и их роль в развитии региона // Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції 31 жовтня 2007 року. «Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації». — Т. 1. — О. : Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2007. — С. 179 - 182.
238. Матвеев С. А., Буланенко Л. С. Музыченко А. В. Идентификация кластеров и её роль в формировании социально — экономической политики региона // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. - Науки: економіка, політологія, історія. — 2010. - № 18 (119). — С. 101 - 111.
239. Матвієнко А. С. Реформа адміністративно-територіального устрою в Латвії / А. С. Матвієнко // Держава і право : зб. наук. пр. : Юридичні і політичні науки / [голова редкол. Ю. С. Шемшученко]. - К., 2011. - Вип. 54. - С. 645 - 651.

240. Маслов О. Ю. Конкуренция глобальных проектов : «Вашингтонский консенсус» vs «Пекинский консенсус» [Электронный ресурс] / Олег Юрьевич Маслов. – Режим доступа: <http://www.polit.nnov.ru/2009/01/06/gistpewashproj2/>.
241. Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес ; [пер. с 3-го испр. англ. изд. А. В. Куряева]. – Челябинск : Социум, 2008. – 878 с.
242. Миколюк О. Пять заданий для Украины [Электр. ресурс] / Оксана Миколюк. – Режим доступа: http://www.ukrrudprom.ua/digest/Pyat_zadaniy_dlya_Ukraini.html.
243. Мир вокруг России: 2017 год контуры недалекого будущего / Под ред. С. А. Караганова – М. : «СПОП – ГУ ВШЭ-РИО Центр», 2007. - 160 с.
244. Михальченко Н. И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Н. И. Михальченко. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с.
245. Михеев С. Постсоветское пространство: элиты против интеграции [Электр. ресурс] / С. Михеев. – Режим доступа : <http://www.panarin.com/comment/16380/>.
246. Михненко А. М. Управління якістю суспільних реформ : навч. посіб. / А. М. Михненко, Е. М. Макаренко, С. О. Кравченко. - К. : НАДУ, 2009. - 190 с.
247. Міста та громади в адміністративно-територіальній реформі в Україні. Міжнародний досвід та практичні пропозиції / М. В. Пітцик, Ю. І. Ганущак, Д. Шиманке, Х. Циммерманн. - К. : ПП «Поліграфінтех», 2008. - 202 с.
248. Мегатренды мирового развития : сборник научных статей / [под ред. М. В. Ильина, В. Л. Иноземцева]. – М. : Экономика, 2001. – 795 с.
249. Межевич М. Н. Социальное развитие и город. Философские и социологические аспекты / М. Н. Межевич. – Л. : Наука, 1979. - 175 с.

250. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
251. Мінченко Р. М. Теоретико-правові проблеми організації та функціонування державної влади в умовах модернізації механізму української державності : [Монографія] / Раїса Миколаївна Мінченко. – О. : Фенікс, 2008. – 320 с. – (Ін-т законодавства Верховної Ради України).
252. Місцеве та регіональне самоврядування в Україні : збірник статей. — [Випуск 1]. — К., 1992. — 237 с.
253. Моделі ефективності державного управління : [Монографія] / В. С. Загорський, М. Д. Лесечко, І. І. Артим, Р. М. Рудницька. - Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2010. - 99 с.
254. Музиченко Г. В. Вплив сучасних світових соціально-економічних процесів на зміст соціальної політики держави / Г. В. Музиченко // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки : економіка, політологія, історія. – 2011. - № 9 (134). – С. 181 - 189.
255. Музиченко Г. В. Визначення державної політики в сучасній політичній науці / Г. В. Музиченко. – Наукові праці : науково-методичний журнал. – Т. Вип. Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 143. Т.155 . Політологія. 116 с. – С. 104 - 108.
256. Музиченко Г. В. Концепт «державна політика» в сучасній науці / Г. В. Музиченко // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 52. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – С. 616 - 623.
257. Музиченко Г. В. Державна політика просторового розвитку: можливості застосування кластерного підходу в регіональній політиці // Перспективи. Соціально-політичний журнал. - Філософія, політологія, соціологія. – Одеса, 2011. – Вип. 2 (48). – С. 116 - 121.

258. Музиченко Г. В. Методологічні основи дослідження та аналізу державної політики / Г. В. Музиченко // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. Ред. В. М. Вашкевич. - К. : ВІР УАН, 2011. - Випуск 48 (№ 6). – С. 530 - 536.
259. Музиченко Г. В. Державна політика як уособлення функцій держави в сучасних країнах пострадянського простору / Г. В. Музиченко // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К. : «ІНТАС», 2011. – Вип. 55. – С. 391 - 399.
260. Музиченко Г. В. Третя хвиля демократизації та її вплив на процес здійснення державної політики в країнах пострадянського простору / Г. В. Музиченко // Науковий вісник. Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців . – Науки : економіка, політологія, історія. – 2012. - № 8 (160). – С. 47 - 55.
261. Музиченко Г. В. Ідеологічне підґрунтя державної політики країн пострадянського простору / Г. В. Музиченко // Сучасна українська політика. – К. : Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. – Вип. 25.- С. 317 - 326.
262. Музиченко Г. В. Політико-правові та соціально-економічні чинники формування та здійснення державної політики у країнах пострадянського простору / Г. В. Музиченко // Політологічні записки : Збірник наукових праць. Вип. 4. – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – С. 124 – 133.
263. Музиченко Г. В. Вплив глобалізаційних процесів на зміст державної політики сучасних країн пострадянського простору / Г. В. Музиченко // Вісник СевНТУ : зб. наук. праць. – Вип. 123/2011. Серія : Політологія. – Севастополь, 2011. – С. 263 - 266.
264. Музыченко А. В. Справедливость как основная категория анализа и построения современной политики // Науковий вісник. – 2006. - №1 (21). – С. 135 - 143. – 0,5 д.а.

265. Музиченко Г. В. Соціально-політична стабільність регіону: можливості встановлення та критерії вимірювання // Науковий вісник. – 2006. - №5 (25). – С. 102 - 112. - 0,5 д.а.
266. Музиченко Г. В. Сучасна українська демократія: відповідність науковим концепціям та реаліям українського буття // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 40, Вип. 27. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – С. 24 - 28. – 0,5 д. а.
267. Музиченко Г. В. Студентське самоврядування як суспільно-політичне явище: політологічний аспект // Науковий вісник. – 2006. - №14 (34). – С. 128 - 133
268. Музиченко Г. В. Студентське самоврядування в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Питання політології». – 2007. - № 760. – С.164 - 170. - 0,5 д. а.
269. Музиченко Г. В. Сучасне місцеве самоврядування в Україні : стан наукової розробки та перспективи подальшого дослідження // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – Вип. 11. – 174 - 184. – 0,5 д. а.
270. Музиченко Г. В. Політичне управління сучасним суспільством : зміст та принципи здійснення // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2009. – Вип. 15. – 74 - 84. – 0,5 д. а.
271. Музиченко Г. В. Принципи та механізми здійснення влади в сучасних політичних системах / Г. В. Музиченко. – Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 110. Вип. 97. Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 192 с. – С. 62 - 66.
272. Музиченко Г. В. Місце та роль ідеологічного чинника у формуванні змісту державної політики сучасних країн пострадянського простору / Г. В. Музиченко // Політологічні записки : Збірник наукових праць. Вип. 1 (5). – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 193 – 199.

273. Музиченко Г. В. Функціональний вимір державної політики сучасних держав в умовах глобалізації / Г. В. Музиченко // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації. – 2012. - № 1. – С. 168-162. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/публікація/744_Функціональний%20вимір%20державної%20політики%20сучасних%20держав%20в%20умовах%20глобалізації.
274. Музыченко А. В. Современное звучание концепции устойчивого развития: саммит РИО+20 и Украина / А. В. Музыкаченко // Материалы круглого стола на тему «Экономика устойчивого развития в странах СНГ» 12-16 сентября 2012 . – Одесса, ОНЕУ, 2012. – С. 93 - 104.
275. Музиченко Г. В. Демократичний процес на регіональному рівні: [Монографія] / Під ред. д. е. н., проф. С.О. Матвеева. – О.: ОДЕУ, 2007. – 192 с.
276. Мунтян М. А. Социально-политические процессы в постсоветском пространстве и судьбы российской цивилизации (теоретические аспекты) / М. А. Мунтян // Куда идет Россия? Социальная трансформация постсоветского пространства ; [Под общ. ред. Т. И. Заславской]. – М. : Аспект Пресс. – 325 с.
277. Муранивский Т. В. «Вашингтонский консенсус» / Т. В. Муранивский // Экономическая газета. – 1999. - № 50.
278. Мухаев Р. Т. Теория политики : учебник для студентов вузов, обучающихся по гуманитарно-социальным дисциплинам (020000) и специальности «Международные отношения» (350200) / Р. Т. Мухаев. – М. : ЮНИТИ_ДАНА, 2005. – 623 с. – (Серия «Cogito ergo sum»).
279. Нагорний С. Адміністративно-територіальна реформа в країнах Вишеградської групи: висновки для України / С. Нагорний // Зовнішні справи. - 2011. - № 5 - 6. - С. 24 - 27.
280. Нагоша О. Державне управління в умовах переходу до сталого розвитку : аналіз сучасних дослідницьких підходів / Олег Нагоша // Вісник НАДУ при Президентіві України. – 2011. - № 4. – С. 48 - 55.

281. Нагоша О. Вплив сталого розвитку на систему державного управління / Олег Нагоша // Економіка і держава. – 2012. - № 1. – С. 108 - 111.
282. Назарбаєв Н. Идеология единства народа поможет Казахстану преодолеть все трудности [Электр. ресурс] / Нурсултан Назарбаев. – Режим доступа: <http://www.newskaz.ru/society/20120501/3064640.html>.
283. Назарова Н. В. Вызовы XXI века: [Монография] / Н. В. Назарова. – Одесса : ОГЕУ, 2011. – 272 с.
284. Нарочницкая Н. Постсоветское пространство в мировой мозаике и стратегии США [Электр. ресурс] / Н. Нарочницкая // Перспективы. Фонд исторической перспективы. – Режим доступа: <http://www.perspektivy.info>.
285. Невмержицький Є. Перспективи адміністративної реформи в контексті проблеми легітимізації виконавчої влади / Є. Невмержицький, Ф. Шульженко // Віче. - 2011. - № 11. - С. 35 - 39.
286. Негода В. Концепція (концептуальні засади) реформи адміністративно-територіального устрою України / Віктор Негода. – К. : Асоціація місцевих та регіональних влад, 2005. – 36 с.
287. Нижник Н. Державне управління в регіонах України / Н. Нижник // Вісник УАДУ. – 2001. – № 2. – Ч. 1. – С. 425 – 434.
288. Никитин Е. П. От идеологии к методологии / Е. П. Никитин // Вопросы философии. - 1998. - № 10. - С. 77 - 87.
289. Никитина Ю. А. Пост советское пространство: проблемы регионального сотрудничества в сфере безопасности [Электр ресурс] / Ю. А. Никитина. – Режим доступа: <http://www.mgimo/news>.
290. Нова державна регіональна політика в Україні : (зб. наук.-аналіт. матеріалів, нормат.-правових актів та навч.-метод. док. у галузі регіон. розв.) / [під заг. ред. В. С. Куйбіди]. - К. : Вид-во «Крамар», 2009. - 232 с.
291. Новікова Т. Адміністративна реформа в Україні та Польщі / Т. Новікова // Вісник УАДУ - 2002. - № 3. - С. 17 - 27.

292. Нові незалежні пострадянські держави: проблеми, досягнення, перспективи [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://elise.com.ua/content/novi-nezalezhni-postradyanski-derzhavi-problemi-dosyagnennya-perspektivi>.
293. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / О. Норгаард ; [пер. з англ. М. Козуба, А. Галушки]. - К. : Ніка-Центр, 2007. - 417 с.
294. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К. : Гайдарики, 2000. – 385 с.
295. Оболенський О. Ю. Провісники нового публічного управління / О. Ю. Оболенський // Розвиток публічного адміністрування на засадах менеджменту: європейський контекст: матеріали наук. - практ. конф., Дніпропетровськ, 15-16 травня 2009 р. - за заг. ред. С.М.Серьогіна. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2009. – С. 3 - 8.
296. Олійник Д. Реформування системи державного управління: вітчизняний досвід/ Д. Олійник // Економіст. - 2011. - № 1. - С. 28 - 30.
297. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних та капіталістичних диктатур / М. Ослон ; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 174 с.
298. Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку : [навчальний посібник / за заг. ред. Н. Р. Нижник та ін.]. – К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003. – 288 с.
299. Оніщук М. В. Правові засади місцевого самоврядування в Україні / М. В. Оніщук, В. М. Кампо ; [за заг. ред. В. М. Кампо]. – К. : Освіта і культура, 1998. – 58 с.
300. Оришева О. Пост марксизм и гендер : новые теоретические подходы [Электронный ресурс] / Ольга Оришева. – Режим доступа: <http://www.gender.univer.kharkov.ua/gurnal/20-21/17.pdf>.
301. Орлатий М. К. Механізми реалізації державної регіональної політики в контексті проведення адміністративної та політичної реформ : наук.

- розробка / М. К. Орлатий, В. М. Вакуленко, О. В. Головач. - К. : НАДУ, 2008. - 22 с.
302. Основные реформы, проведенные в Грузии в 2004-2011 годах // Ukrainian Business in Georgia . – 2012. – С. 40 - 43.
303. Основи політичної науки : курс лекцій в 3 т. / [за ред. Б. Кухти]. – Львів : Кальварія, 1997. - Ч. 2 : Політичні процеси, системи та інститути. – 1997. – 336 с.
304. Остапенко М. Ідеологічний плюралізм: проблема необхідності розвитку і збереження цілісності демократичного суспільства [Електронний ресурс] / Марина Остапенко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/PORTAL/soc_gum/Sup/2010_21/Rozdil_1/01_Ostapenko.pdf.
305. Павлов В. І. Концептуальні засади управління сталим просторовим розвитком / В. І. Павлов, Н. В. Павліха // Вісник економічної науки України. Науковий журнал. — Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. — № 1 (11)— С. 119 - 124.
306. Паламарчук В. М. Регіональні пріоритети державної політики / В. М. Паламарчук // Стратегічна панорама. – 1999. - № 1 - 2. – С. 65 - 69.
307. Парадиз А. Л. О современной трактовке понятия местного самоуправления / А. Л. Парадиз // Проблемы политологии и политической истории: Меж вуз. сб. науч. тр. – Вып. 5. – Саратов : Изд-во Саратовск. ун-та, 1995. – 346 с.
308. Панкевич О. З. Соціальна держава : поняття та загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. З. Панкевич. – Львів, 2003. – 19 с.
309. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / Вейн Парсонс ; [пер. з англ. О. Дем'янчука]. - В. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.

310. Парсонс Т. О понятии «политическая власть» // Антология мировой политической мысли в 5 т. / [Отв. ред. Т.А. Алексеева] / Толкот Парсонс. – Т.2. – М. : Мысль, 1997. – 863 с.
311. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкот Парсонс. – М. : Мысль, 1998. – 543 с.
312. Парцхаладзе Л. Перспективы для городской власти / Л. Парцхаладзе // Зеркало недели. – 2003. - № 18 (17 мая). – С. 4.
313. Пеглер Т. І. Роль соціально-правової держави Німеччини у стабілізації суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / Т. І. Пеглер. – К., 1998. – 19 с.
314. Перегуда Є. В. Про сучасний етап становлення системи регіонального управління / Є. В. Перегуда // Держава і право: [зб. наук. праць]. – (Юрид. і політ. науки). – Вип. 32. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – С. 588 - 593.
315. Пейфтіев В. Развивающийся мир: глобализация или регионализация? / В. Пейфтіев, В. Черновская // Международная экономика и международные отношения. – 2000. - № 7. – С. 39 - 47.
316. Пирожков С. И., Парахонский Б. А. Формирование модели регионального сотрудничества в системе ГУУАМ [Электронный ресурс] / С. И. Пирожков, Б. А. Парахонский. – Режим доступа : http://www.niurr.gov.ua/ru/conference/sevastopol_conf/pirozhkov_parahonsky.htm.
317. Повестка дня Хабитат II. Принята конференцией ХАБИТАТ II (г. Стамбул, Турция, 3-14 июня 1996 г.) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.un.org/russian/conferen/habitat/habagend.htm>.
318. Політологія: Навчально - методичний комплекс: [За ред. Ф. М. Кирилюка]. – К. : Основи, 2005. – 345 с.
319. Политический словарь / под ред. проф. Б. Н. Пономарева. – М. : Госуд. изд-во Полит. Лит-ры, 1958. – 700 с.

320. Політична реформа в Україні: ключові питання і суперечності: Матер. «круглого столу». - К. : НІСД, 2003. - 62 с.
321. Полтерович В. М., Попов В. В. Демократизация и экономический рост / В. М. Полтерович, В. В. Попов // *Общественные науки и современность*. – 2007. - № 2. – С. 12 - 24.
322. Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают / И. М. Попова. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.
323. Почепцов Г. Постсоветское пространство как объект информационных воздействий [Электр. ресурс] / Георгий Почепцов. – Режим доступа : <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent.php3?y=4&p=41>.
324. Пребіш Р. Периферійний капіталізм: чи є йому альтернатива? / Р. Пребіш. - М. : Прогрес, 1992. – 320 с.
325. Про Генеральну схему планування території України: Закон України // *Офіційний вісник України* [Текст]. — 2002. — № 10. — С. 146 - 466.
326. Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон; Закон України // *Відомості Верховної Ради України* [Текст]. — 1992. — № 50. — С. 312 - 676.
327. Про інноваційну діяльність: Закон України// *Офіційний вісник України* [Текст]. — 2002. — № 31. — С. 145 - 247.
328. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України // *Офіційний вісник України* [Текст].—1997. — № 25. — С. 20 - 178.
329. Про місцеві державні адміністрації : Закон України // *Офіційний вісник України* [Текст]. — 1999. — № 18. — С. 3 - 125.
330. Про планування і забудову територій : Закон України// *Офіційний вісник України* [Текст]. — 2000. — № 20. — С. 8 - 113.
331. Про приєднання України до Базельської конвенції про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх видаленням: Закон України № 803-XIV від 01.07.1999 р. // *Офіційний вісник України* [Текст]. — 1999. — № 27. — С. 3 - 201.

332. Про ратифікацію Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті : Закон України № 534-XIV від 19.03.1999 р. // Офіційний вісник України [Текст]. — 1999. — № 17. — С. 11 - 13.
333. Про ратифікацію Протоколу про воду та здоров'я до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 року : Закон України № 1066-IV від 09.07.2003 р. // Офіційний вісник України [Текст]. — 2003. — № 32. — С. 10 - 18.
334. Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами : Закон України // Відомості Верховної Ради України [Текст]. — 1994. — № 46. — С. 134 - 415.
335. Про ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами // Відомості Верховної Ради України [Текст]. — 1994. — № 48. — С. 234 - 415.
336. Програма дій «Порядок денний на 21 століття» ; [Переклад з англійської] : ВГО «Україна. Порядок денний на 21 століття». — К. : Інтелсфера, 2000. — 360 с.
337. Програма дій з подальшого впровадження Порядку денного на 21 століття ; [Переклад з англійської] : ВГО «Україна. Порядок денний на 21 століття». — К. : Інтелсфера, 2000. — 58 с.
338. Проект Концепції реформування системи територіальної організації влади в Україні / [авт. кол. : М. О. Пухтинський (кер. проекту), В. М. Кампо, С. О. Клебан, В. В. Кравченко, В. І. Кравченко, М. В. Пітцик]. — К., 2006. — 70 с.
339. Протас В. Економічні та соціальні чинники міського розвитку / В. Протас // Держава та регіони. Серія: Державне управління. - 2010. - № 1. - С. 102 - 107.
340. Процесс конституционно-политической реформы в Грузии, Армении и Азербайджане. - Тбилиси, 2005. - 258 с.

341. Публічна політика та управління : наук. розробка / авт. кол. : С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, С. В. Ситник, С. І. Вировий. - К. : НАДУ, 2010. - 34 с.
342. Публичная политика: от теории к практике / [сост. и науч. ред. Н. Ю. Данилова, О. Ю. Гурова, Н. Г. Жидкова]. – СПб. : Алетейя, 2008. – 356 с.
343. Радзієвський І. Мегатренди світового розвитку: глобалізація і регіоналізація / І. Радзієвський // Теорія і методологія управління. – 2005. - № 1 – 2 / 1-6 (17-18). – С. 87 - 93.
344. Радинський О., Брюховецька О. Фундамент і надбудови. Пострадянський урбанізм: як зберегти унікальні принади міста [Електронний ресурс] / О. Радинський, О. Брюховецька // Дзеркало тижня. – 2008. - № 45. – Режим доступу : http://dt.ua/CULTURE/fundament_i_nadbudovi_postradyanskiy_urbanizm_yak_zberegti_unikalni_prinadi_mista-55585.html.
345. Регіональна політика сталого розвитку: сучасний стан та перспективи впровадження : наук.-практ. семінар (11 червня 2010 р.). - Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2010. - 84 с.
346. Регіональні суспільні системи / [відп. ред. П. К. Семів]. – Львів, 2007. – 497 с. – (НАН України, Ін-т регіон. досліджень).
347. Регіональна політика : Методологія, методи, практика / [упоряд. М. І. Долішній, П. Ю. Беленький, В. Я. Бідак та ін.]. – Л. : НАН України, Ін-т регіональних досліджень, 2001. – 188 с.
348. Регіональне управління і місцеве самоврядування. Основи формування регіональної соціально-економічної політики / [ред. М. Долішній]. – Львів, 2000. - Вип. 14. – 378 с. – (НАН України, Ін-т регіональних досліджень).
349. Реформа для людини: Зб. матер. про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. - К. : ПЦ «Геопринт», 2005. - 238 с.

350. Реформа публічного управління в Україні : виклики, стратегії, майбутнє / відп. ред. І. А. Грицяк. - К. : НАДУ, 2009. - 239 с.
351. Реформування адміністративно-територіального устрою в Україні : європейський вибір : наукова розробка ; [за заг. ред. О. Я. Лазора]. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. - 55 с.
352. Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика : матер. наук.-практ. конф. за міжнар. участю 8 квітня 2011 р. Ч. 1 ; [за наук. ред. : В.С. Загорського, А.В. Ліпенцева]. - Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. - 422 с.
353. Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика : матер. наук.-практ. конф. за міжнар. участю 8 квітня 2011 р. Ч. 2 ; [за наук. ред. : В. С. Загорського, А. В.Ліпенцева]. - Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. - 429 с.
354. Рікер П. Ідеологія і утопія / Поль Рікер ; [пер. с англ. Шерлока В.]. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 386 с.
355. Риженко Є. С. Інтегративна ідеологія як мобілізаційний фактор процесів державотворення / Є. С. Риженко // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія «Політологія» – 2006. – № 76. – С. 62 - 64.
356. Риженко Є. С. Сучасні дослідження феномену ідеології / Є. С. Риженко // Політологічний вісник. – 2005. – № 18. – С. 110 - 118.
357. Розвиток людського ресурсу адміністративної реформи в Україні стан і перспективи / М. І. Мельник (керівник авт. кол.), Ю. В. Бакаєв, Т. Е. Василевська та ін. – К. : Нора-прінт, 2002. – 160 с.
358. Розвиток України в регіональній перспективі : політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. – К.: «Стилос», 2002. – 409 с.
359. Розвиток громад і регіонів України ; [за ред. С. Максименка]. – К. : Логос, 1999. – 162 с. – (Київський центр Ін-ту Схід-Захід).
360. Розумний М. Концептуальні засади політики ідентичності в Україні / Максим Розумний // Стратегічні пріоритети. – 2011. - № 2. – С. 21 - 26.

361. Розумний М. Національно-державні ідеології на пострадянському просторі (досвід Росії та Білорусі) / Максим Розумний // Політичний менеджмент. – 2009. - № 4. – С. 99 - 106.
362. Розумний М. М. Політика ідентичності : основні завдання та механізми реалізації : наукова доповідь / М. Розумний. – К. : Ін-т стратегічних досліджень, 2011. – 23 с.
363. Розумний М. Формування національної ідентичності як пріоритет політики безпеки / Максим Розумний // Політичний менеджмент. – 2010. - № 3. – С. 116 - 123.
364. Романов В. Є. Вступ до аналізу державної політики : [навч. посіб. / В. Романов, О. Рудік, Т. Брус]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 238 с.
365. Росія не проти почати відносини з США з чистого аркуша [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/world/08feb2009/ro_novomu.html.
366. Росія розмістить в Абхазії свою авіабазу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/world/30yan2009/abhazia.html>.
367. Роулз Дж. Політичний лібералізм [Текст] ; [пер. с англ. В. В. Маколовецького]. – К. : Основи, 2002. – 386 с.
368. Руденко О. М. Логіка суспільної стабільності в теорії і практиці державного управління / О. М. Руденко // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 8 квіт. 2011 р. : [у 2 ч.] ; [за наук. ред. В. С. Загорського, А. В. Ліпенцева]. - Львів, 2011. - Ч. 2. - С. 143 - 148.
369. Руководящие принципы устойчивого пространственного развития европейского континента (г. Ганновер, 7-8 сентября 2000 г.) // Городское управление. - 2002. - № 10 (74). – Октябрь. - С. 37 - 49.

370. Рутар С. М. Україна в контексті посткомуністичних трансформацій / С. М. Рутар. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vlca_Gum/2011_10/53.pdf.
371. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки / Жаклін Рюс. – К. : Генеза, 1998. – 778 с.
372. Рябов А. Постсоветское пространство : распадающаяся общность или целостный регион? [Электр. ресурс] / Андрей Рябов. – Режим доступа: <http://www.bigyalta.com.ua/story/40686>.
373. Савельев А. Суверенитет и конфедеративные модели на постсоветском пространстве / А. Савельев [Электр. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.savelev.ru>.
374. Саган О. Православна ідеологія: нові аспекти ХХІ століття / Олександр Саган // Наука. Релігія. Суспільство. — 2010. — № 4. — С. 138 - 145.
375. Сакс Дж. Економіка перехідного періоду: Уроки для України / Сакс Дж., Пивоварський О. ; [пер. з англ. О. Пивоварський]. – К. : Основи, 1996. – 345 с.
376. Саламаткин А. С. Административно-территориальное устройство Российской Федерации (вопросы теории и практики) / А. С. Саламаткин. - М. : Манускрипт, 1995. - 422 с.
377. Самуэльсон П. О чем думают экономисты: Беседы с нобелевскими лауреатами ; [Под ред. П. Самуэльсона и У. Барнетта ; Пер. с англ., 2-е изд.]. – М. : ООО «Юнайтед Пресс», 2010. – 490 с.
378. Сенюшкіна Т. О. Досвід децентралізації державного управління в багатоетнічних країнах Центральної та Східної Європи / Т. О. Сенюшкіна // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 8 квіт. 2011 р. : [у 2 ч.] ; [за наук. ред. В. С. Загорського, А. В. Ліпенцева]. - Львів, 2011. - Ч. 1. - С. 396 - 399.
379. Сенктон Е. Системи міського управління / Ентоні Сенктон ; [пер. з англ. С. Куц]. – Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 96 с.

380. Сергеев В. М. Демократия как переговорный процесс / Виктор Михайлович Сергеев. – М. : АспектПресс, 1999. – 236 с.
381. Сергеев В. М. Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети / В. М. Сергеев, К. В. Сергеев // Политические исследования. – 2003. - № 3. – С. 6 - 13.
382. Сергеев В. М. Доверие и пространственное взаимодействие социальных сетей / В. М. Сергеев, А. С. Кузьмин, В. Д. Нечаев, Е. С. Алексеенкова // Политические исследования. – 2007. - № 4. – С. 8 - 17.
383. Сергеев В. М. Сетевая динамика глобализации и типология «глобальных ворот» / В. М. Сергеев, А. А. Казанцев // Политические исследования. – 2007. - № 4. – С. 18 - 30.
384. Сергеев В. М. Москва и Санкт-Петербург как центры притяжения социальных сетей / В. М. Сергеев, А. С. Кузьмин, Е. С. Алексеенкова // Политические исследования. – 2007. - № 4. – С. 31 - 43.
385. Симоненко В. Адміністративне регулювання – найважливіший фактор реформ / Валентин Симоненко // Економіка України. – 2010. - № 10. – С. 4-14.
386. Симоненко В. Реформа публічної адміністрації в Україні : фальстарт тривалістю в 15 років / Валентин Симоненко // Економіка України. – 2010. - № 11. – С. 4 - 13.
387. Сіденко В. Модифікація світової економіки під впливом новітніх факторів глобальної трансформаційної кризи / В. Сіденко // Економіка України. – 2012. - № 5. – С. 18 - 31.
388. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун ; [пер. з рос]. — Харків : Консум, 2001. — 656 с.
389. Скрипник О. Принципи соціальної держави в контексті концепції «державного мінімалізму» / О. Скрипник // Право України. – 2000. - № 11. – С. 17 - 20.
390. Служити Європі. Популярно про установи Європейського Союзу ; [пер. з англ.]. - К. : К.І.С., 2000. - 40 с.

391. Смагина Л. Регион как проект политической практики современного государства / Людмила Смагина // Власть. – 2007. - № 2. – С. 23 - 28.
392. Смагін І. І. Інтегративна ідеологія та її роль в системі адміністративного реформування / Смагін Ігор Іванович – автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня кандидата наук з державного управління за спец. 25.00.01 – теорія та історія державного управління. – Київ, УАДУ, 2002. – 20 с.
393. Смагін І. І. Проблеми ідеології в контексті адміністративної реформи / І. І. Смагін // Вісник УАДУ. – 2001. – № 1. – С. 276 - 284.
394. Смирнов С. Н. Региональные аспекты социальной политики / С. Н. Смирнов. – М. : Гелиос АРВ, 1999. – 320 с.
395. Сморгунов Л. Сетевая методология исследования политики [Электронный ресурс] / Леонид Сморгунов. - Режим доступа к статье: <http://politanalysis.narod.ru/smorgunov2.html>.
396. Сморгунов Л. В. Сетевой подход к политике и управлению / Леонид Васильевич Сморгунов // Политические исследования. – 2001. - № 3. – С. 103 – 113.
397. Соболев Ю. Пострадянська Україна [Електор. ресурс] / Юрій Соболев: Дзеркало тижня. Україна . - 2011. - № 28 . – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/posstradyanska_ukrayina-86019.html.
398. Современная западная политология посткоммунизма : Обзоры Геворга Карапетяна. – К., 2008. – 176 с.
399. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А. И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 559 с.
400. Сорока М. П. Уточнення переліків суб'єктів і об'єктів регіональної політики держави / М. П. Сорока // Економіка і держава. – 2012. - № 1. – С. 114 - 115.

401. Сорока М. П. Розвиток великих соціально-економічних територіальних систем / М. П. Сорока // Економіка і держава. – 2012. - № 2. – С. 114 - 115.
402. Социальная Хартия городов-членов Союза Балтийских городов, принята на IV Генеральной конференции СБГ (г. Росток, 13 октября 2001г.) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.ubc.net/commissions/Social_charters/SC_Russian.doc.
403. Степанов В. Неустойчивое развитие страны как проблема национальной и всеобщей безопасности / В'ячеслав Степанов // Економист. – 2012. – № 3. - С. 12 - 14.
404. Стиглиц Дж. Е. Крутое пике : Америка и новый экономический порядок после глобального кризиса / Стиглиц Джозеф ; [пер. с англ. В. Лопатка]. – М. : Эксмо, 2011. – 512 с.
405. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Стігліц Дж. [пер. з англ.]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – 252 с.
406. Стойка Б. М. Полісемія англійського слова public та його можливі варіанти перекладу на українську мову / Б. М. Стойка // Реформування системи державного управління та державної служби: теорія і практика : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 8 квіт. 2011 р. : [у 2 ч.] 4 [за наук. ред. В. С. Загорського, А. В. Ліпенцева]. - Львів, 2011. - Ч. 2. - С. 392 - 396.
407. Страны и регионы на пути к сбалансированному развитию : [сб. науч. трудов ; ред. Л. Г. Руденко и др.]. – К. : Академперіодика, 2003. – 194 с.
408. Стратегія економічного розвитку Співдружності Незалежних держав на період до 2020 року [Елек. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_k27.
409. Средний класс в Украине не появится [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.business.ua/articles/companies>.

410. Сурмін Ю. Співвідношення політичної та адміністративної реформи в Україні / Ю. Сурмін // Адміністративна реформа в Україні : шлях до Європейської інтеграції : зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 181 – 183.
411. Суспільні реформи: управління та якість : метод. рекомендації для слухачів дистанційного курсу «Управління якістю суспільних реформ» / уклад. : А. М. Михненко, Е. М. Макаренко, С. О. Кравченко. - К. : НАДУ, 2009. - 31 с.
412. Сьомін С. Процеси глобалізації в контексті адміністративної реформи в Україні / С. Сьомін, М. Ситник // Вісник НАДУ. – 2005. – № 2. – С. 61 – 67.
413. Татаренко Т. М. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти): монографія / Тетяна Михайлівна Титаренко. – Луганск: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 416 с. – (НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень).
414. Таран В. О. Ідеології перехідного суспільства: (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні). [Монографія] / В. О. Таран. – Запоріжжя: ЗЮІ, МВС України, 2000. – 316 с.
415. Таран В. О. Концепція ідеології перехідного суспільства в контексті соціокультурного аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. О. Таран. — К., 2001. — 40 с.
416. Тарасевич В. Ідеологічні доктрини : цивілізаційні аспекти і національний колорит / В. Тарасевич // Економіка України : 2011. - № 3. – С. 4 - 12.
417. Тварковська Л. До питання про концептуальні підходи у реформуванні системи адміністративно-територіального устрою в Україні / Л. Тварковська // Віче. - 2011. - № 8. - С. 27 - 29.
418. Теория и методы в современной политической науке : Первая попытка теоретического синтеза / под ред. С. У. Ларсена ; [пер. с англ.

- Е. А. Жуковой]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 751 с.
419. Территориальная производственно-финансовая интеграция / [В. И. Артемов, С. Г. Галуза, Д. В. Торопов, И. В. Чернобровка]. — Х. : Вид-во ХНУ им. В. Н. Каразина, 2000. — 134 с.
420. Территориальные системы: проблемы трансформации и перспективы развития / [упор. О. А. Крот и др.]. – Донецк : Юго-Восток, 2003. – 306 с.
421. Тертичка В. К. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні / В. К. Тертичка. – К.: Вид-во С. Павличко «Основи», 2002. – 750 с.
422. Тертичка В. Аналіз державної політики і політологія / В. Тертичка // Політичний менеджмент. - 2004. - № 6 (9). - С. 3 - 22.
423. Токар Л., Гонціяж Я. Адміністративна реформа - досвід Польщі для України / Л. Токар, Я. Гонціяж. - К. : Генеза, 2000. - 70 с.
424. Токвіль Алексіс де. Про демократію в Америці / Алексіс де Токвіль. — К. : Видавничий дім «Всесвіт» 1999. — 590 с.
425. Толстоухов А. В. Глобалізація. Влада. Еко-майбутнє / А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во ПАРАПАН, 2003. – 308 с.
426. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – М. : Логос, 1997. – 567 с.
427. Україна. Адміністративно-територіальний устрій [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7502/a002>.
428. Україна : на шляху до соціального залучення : Національна доповідь про людський розвиток 2011. [Електор. ресурс]. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf.
429. Україна в 2009 році: конституційний процес і перспективи країни. Біла книга державної політики / [за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. -К. : НІСД, 2009. - 224 с.
430. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994 – 2003 / [За ред. Н. В. Паніної] /. – К. : Ін-тут соціології НАН України, 2003. – 145 с.

431. Федулова Л. І. Проблемність регіонів: особливості регіональної політики в умовах нової економіки / Л. І. Федулова, Н. Ю. Буга // Регіональна економіка. – 2008. - № 3. – С. 31 - 42.
432. Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Вивід прав України. – Львів: Слово, 1991. – С. 59 - 77.
433. Фридман Д. Следующие 100 лет : прогноз событий XXI века / Джордж Фридман ; [пер. с англ. А. Калинина, В. Наричи, М. Мацковской]. – М. : Эксмо, 2010. – 336 с.
434. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 221 с.
435. Хартия «Города Европы на пути к устойчивому развитию» (Ольборгская хартия), одобрена участниками Европейской конференции по устойчивому развитию больших и малых городов Европы (г. Ольборг, Дания, 27 мая 1994 г.) [Электронный ресурс]. - Режим доступа : www.sustainable-cities.eu/upload/pdf_files/ac_russian.pdf.
436. Хвесик М. , Бистряков І. Парадигмальний погляд на концепт сталого розвитку України / М. Хвесик, І. Бистряков // Економіка України. – 2012. - № 6. – С. 4 - 12.
437. Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава / М. Ходаківський // Віче. – 1998. - № 9. – С. 40 - 53.
438. Холлис Г., Плоккер К. На пути к демократической децентрализации. Перестройка региональных и местных органов власти в новой Европе / Г. Холлис, К. Плоккер. – Tacis services DG IA, European Commission, 1995. – 305 с.
439. Цветков В. В., Горбатенко В. П. Демократія — Управління — Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : [Монографія] / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. - К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.

440. Цветков В. В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні. Політико-правові детермінанти : [Монографія] / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко. – К. : «Ін Юре», 2003. – 496 с.
441. Чемерис А. О. Системний підхід до прийняття управлінських рішень / А. О. Чемерис, М. Д. Лесечко // Вісник УАДУ. – 2001. – № 4. – С. 224 – 233.
442. Четверікова Л. О., Привалов Ю. О. Сучасна парадигма метасоціального інституту : історико-теоретичні виміри соціальної держави / Л. О. Четверікова, Ю. О. Привалов. – Львів : Астролябія, 2007. – 152 с.
443. Чужиков В. І. Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія: [Монографія] / В. І. Чужиков. – К : КНЕУ, 2008. – 272 с.
444. Чужиков В. І. Регіональні інтеграційні стратегії постсоціалістичних країн Європи / В. І. Чужиков. – К. : ТОВ «Кадри», 2003. – 297 с.
445. Чухно А. А. Інституціонально-інформаційна економіка : підручник // А. А. Чухно, П. М. Леоненко, П. І. Юхименко ; [за ред. акад. НАН України А. А. Чухна]. – К. : Знання, 2010. – 687 с.
446. Шайхутдинов Р. Современный политик: охота на власть / Руслан Шайхутдинов. – М. : Європа, 2006. – 616 с.
447. Шамборовський Г.О. Регіональна політика Європейського Союзу : навч. посіб. / Г. О. Шамборовський. – К. : Знання, 2011. – 187 с.
448. Шаповал В. М. Категорія «Орган державної влади» в конституційній теорії і практиці // Ідеологія державотворення: Історія і сучасність: матеріали наук. - практ. конф. 22-23 листопада 1996 р. – К.: Генеза, 1997. – 178 с.
449. Шаповал Л. Ми – один із лідерів у регіоні за кількістю міжнародних екологічних угод [Електронний ресурс] / Леся Шаповал // День. – 2012. - № 106 (21 червня). – С. 3. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/230333/>.

450. Шаров Ю. П. Методологічні засади стратегічного планування в муніципальному менеджменті: дис. доктора наук з державного управління: 25.00.04 / Ю. П. Шаров. – Д., 2002. – 389 с.
451. Шахид Ю. Глобализация и локализация: изменение форм развития / Ю. Шахид // Трансформация. – 1999. - № 4. – С. 1 - 2.
452. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Джон Шварцмантель ; [пер. с англ. Пызина Е.В.]. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. – 312 с.
453. Шпортюк Н. Л. Особливості утворення територіальної організації самоврядування посткомуністичних держав (на прикладі Польщі) / Н. Л. Шпортюк // Держава та регіони. сер. : Державне управління. - 2011. - № 4. - С. 147 - 151.
454. Щербак Ю. Американський маршрут. Як спектакль під назвою «перезавантаження» вплине на ситуацію у Східноєвропейському регіоні / Юрій Щербак // День. – 2010. – 6 липня.
455. Штайнер Ю. Європейська демократія і федералізм / Ю. Штайнер // Часопис Ї. – 2001. - № 23. – С. 18 - 38.
456. Шульц С. Л. Методологічні підходи до типології регіональних суспільних систем / С. Л. Шульц // Регіональна економіка. – 2007. - № 1. – С. 18 - 27.
457. Этциони А. От империи к сообществу : новый поход к международным отношениям / Амитай Этциони. – М. : Научно-издат. центр «Ладомир», 2004. – 342 с.
458. Яковлев М. В. Идеология: (Противоположность марксистско-ленинской и буржуазных концепций) / М. В. Яковлев. – М.: Мысль, 1979. – 271 с.
459. Яковюк І. В. Про обсяг поняття «соціальна держава» (на основі порівняння ФРН і України) / І. В. Яковюк // Право України. – 1998. – С. 26-38.
460. Яремко Л. Науковий супровід – необхідна умова успішності постсоціалістичних перетворень в Україні / Лариса Яремко // Економіст. – 2012. - № 4. – С. 40 - 41.

461. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс. – М. : Наука, 1994. – 562 с.
462. Ackerman Bruce. We the People. 1. Foundations. Cambridge (Ma); London (England): The Belknap Press of the Harvard University Press. – 1995. – x, 369 p.
463. Appadurai A. Modernity at Large Cultural Dimensions of Globalization / A. Appadurai. – Minneapolis, 1996. – 462 p.
464. Arendt H. On Revolution / Hannah Arendt. - New York: Penguin, 1987. – 356 p.
465. Azmanova A. The Mobilisation of the European Left in the Early 21-th Century / Albena Azmanova // European Journal of Sociology . – 2004. – № XLV (2). – P. 273-306.
466. Beck U. Was ist Globalisierung? / U. Beck. – Frankfurt a. M., 1998.
467. Burns D. The Politics of Decentralisation. Revitalising Local Democracy / Burns D., Hambleton R., Hoggett P. – L.: Macmillan, 1994. – 304 p.
468. Carlos L. Economic Reforms in New Democracies: A Social-Democratic Approach / Luiz Carlos Bresser Pereira, Josy Maria Maravall and Adam Przeworski. - New York: Cambridge University Press, 1993. – 199 p.
469. Castells M. The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process / Manuel Castells. - Oxford: Blackwell, 1989. – 475 p.
470. Castells M. The Power of Identity/ Manuel Castells. - Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2004. – 538 p.
471. Castells M. The Rise of the Network Society/ Manuel Castells. - Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2005. – 595 p.
472. Castells M. End of Millenium / Manuel Castells. - Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2000. – 534 p.
473. European Regional Planning Strategy, CEMAT, Strasburg, 1988 [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://www.coe.int/t/e/cultural_co-operation/environment/cemat/Presentation//.

474. Fisher W., Ponniah T. Another World is Possible. Popular Alternatives to Globalization at the World Social Forum / William F. Fisher, Thomas Ponniah (eds). – London : Zed Books, 2003. – 346 p.
475. Gill S. Toward a postmodern prince? The battle in Seattle as a moment in the new politics of globalization / Stephen Gill // Millennium. – 2000. - № 29 (1). – P. 131-140.
476. Gray J. False Dawn: The Delusions of Global Capitalism / John Gray. - London: Granta Publications, 1998. - 234 p.
477. Haggard S., Robert R. Kaufman The Politics of Economic Adjustment: International Constraints, Distributive Conflicts and the State Stephan Haggard & Robert R. Kaufman. - Princeton University Press and copyrighted, 1996. - 376 p.
478. Haggard S, Kaufman K. The Political Economy of Democratic Transitions / Haggard, Kaufman. - Princeton University Press and copyrighted, 1996. – 345 p.
479. Hayek F. The Fatal Conceit. The Errors of Socialism / Friedrich Hayek. – London : Routledge, 1988. – 234 p.
480. Interview: Moscow Indicates It Won't Be Ignored In The «Near Abroad» [Electronic Resource] // http://www.nutimes.com/cfr/world/slot2_20090211.html.
481. Implementation - the Missing Link in Public Administration Reform in Central and Eastern Europe. – Budapest : OSI, 2006. - 214 p.
482. Lijphart A. Parliamentary versus Presidential Government / Arend Lijphart. - Cambridge: MIT Press, 1992. - 234 p.
483. Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies. - Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1994. – 345 p.
484. Lijphart A. Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries/ Arend Lijphart. - Cambridge: MIT Press, 1999. – 315 p.

485. Lemberg Eugen, *Ideologie und Gesellschaft*. – Stuttgart: Verbesserte Auflage, 1974. – 350 p. 22. Sargent Lyman Tower. *Contemporary political ideologies*. 13th edition. – Belmont: Wadsworth Publishing Co., 2006. – 312 p.
486. McFaul M. *Advancing Democracy Abroad: What We Should and What We Can* / M. McFaul. - New York: Cambridge University Press, 1994. – 432 p.
487. Nielsen K. *Institutional approaches in social science: typology, dialogue and future challenges* / K. Nielsen // *Journal of Economic Issues*. – 2001. - № XXXV (2). - P.505-516.
488. Nielsen K., Jessop B. and Hausner J. *Strategic Choice and Path Dependency in Post Socialism* / Nielsen, K., Jessop, B. and Hausner, J. - Aldershot: Edward Elgar, 1995. – 344 p.
489. O'Donnell G.. *Delegative Democracy?* / Guillermo O'Donnell // *Journal of Democracy*. – 1994. - № 5 (January). – P. 55-69.
490. *Politico-Administrative Relations at the Centre-Actors, Structures and Processes supporting the Core Executive*. – Bratislava: NISPAcee Press, 2008. - 328 p.
491. Peters B. Guy. *American Public Policy: Promise and Performance* / Peters B. Guy. - Oxford University Press, 1997. – 346 p.
492. Pereira L.C.B., Maravall J.M., Przeworski A. *Economic Reforms in New Democracies. A social-democratic approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993- 346 p.
493. Przeworski A. , Maravall J.M. *NetLibrary Democracy and the Rule of Law* /A Przeworski, J.M Maravall. - New York: Cambridge University Press, 2003. - 223 p.
494. Przeworski A. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 457 p.
495. *Public Management Reforms in Central and Eastern Europe*. – Bratislava : NISPAcee, 2008. - 375 p.

496. Public Policy and Administration: Challenges and Synergies. - Bratislava : NISPAcee, 2009. - 302 p.
497. Punnet R. M. British Government and Politics / R. M. Punnet. - Aldershot, 1994. - 478 p.
498. Reformers and politicians. - Warsaw : ELIPSA, 2002. - 247 p.
499. Robertson R. Globalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity / R. Robertson // Global Maternities / [Ed. by M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson]. - London, 1995.
500. Robertson R. Mapping the Global Condition: Globalization as the Central Concept / R. Robertson // Global Culture / [Ed. by M. Featherstone]. - London, 1990.
501. Rose R., Mishler W. T. E. Mass Reaction to Regime Change in Eastern Europe: Polarization of Leaders and Laggards? / R. Rose, W. T. E. Mishler // British Journal of Political Science. -1994. - №24.
502. Sachs Jeffrey D. Life in the Economic Emergency Room / Jeffrey D. Sachs // The Political Economy of Policy Reform. - Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1993. - P. 501-524.
503. Scully V. Hall of Fame Inductee / Vin Scully. - Washington, D.C.: Institute for International Economics, 1992. - 127 p.
504. Singer M., Wildavsky A. The Real World Order: Zones of Peace/Zones of Turmoil / M. Singer, A. Wildavsky. - Chatham, N. J.: Chatham House, 1993. - 345 p.
505. Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World / Theda Skocpol. - Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1994. - 320 p.
506. Skocpol T., Somers M. The uses of comparative history in macrosocial inquiry // T. Skocpol. Social Revolutions in the Modern World. - Cambridge: Cambridge University Press, ed. 1997. - P. 72-95.
507. Slepun A., Skach C. Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarism versus Presidentialism / A. Slepun, C. Skach // World Politics. - 1993. - № 46.

508. Staniszki I. The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience / I. Staniszki. - Berkeley: University of California Press. 1991. – 342 p.
509. Steger R. Ideologies of Globalisation / Manfred B. Steger // Journal of Political Ideologies. – 2005. - № 10 (1). – P. 11 - 30.
510. Taylor L. Varieties of Stabilization Experience: Toward Sensible Macroeconomics in the Third World / Lance Taylor. – Oxford : Oxford University Press, 1988. – 234 p.
511. Taylor L. The Rocky Road to Reform / Lance Taylor. - Cambridge: MIT Press, 1993. - 321 p.
512. Tarrow S. Between Center and periphery. Grassroots Politicians in Italy and France / S. Tarrow. - London : New Haven & London, 1977. – 461 p.
513. Therborn G. Globalization: Dimensions, Historical Waves, Regional Effects, Normative Governance / G. Therborn // International Sociology. – 2000. - № 2.
514. Wallerstein I. The Modern World System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European world-economy in the Sixteenth Century / I. Wallerstein. – New York, 1974.
515. Wheare K. C. Modern Constitutions / K. C. Wheare. - L., 1951. – 307 p.

ДОДАТКИ

Додаток 1

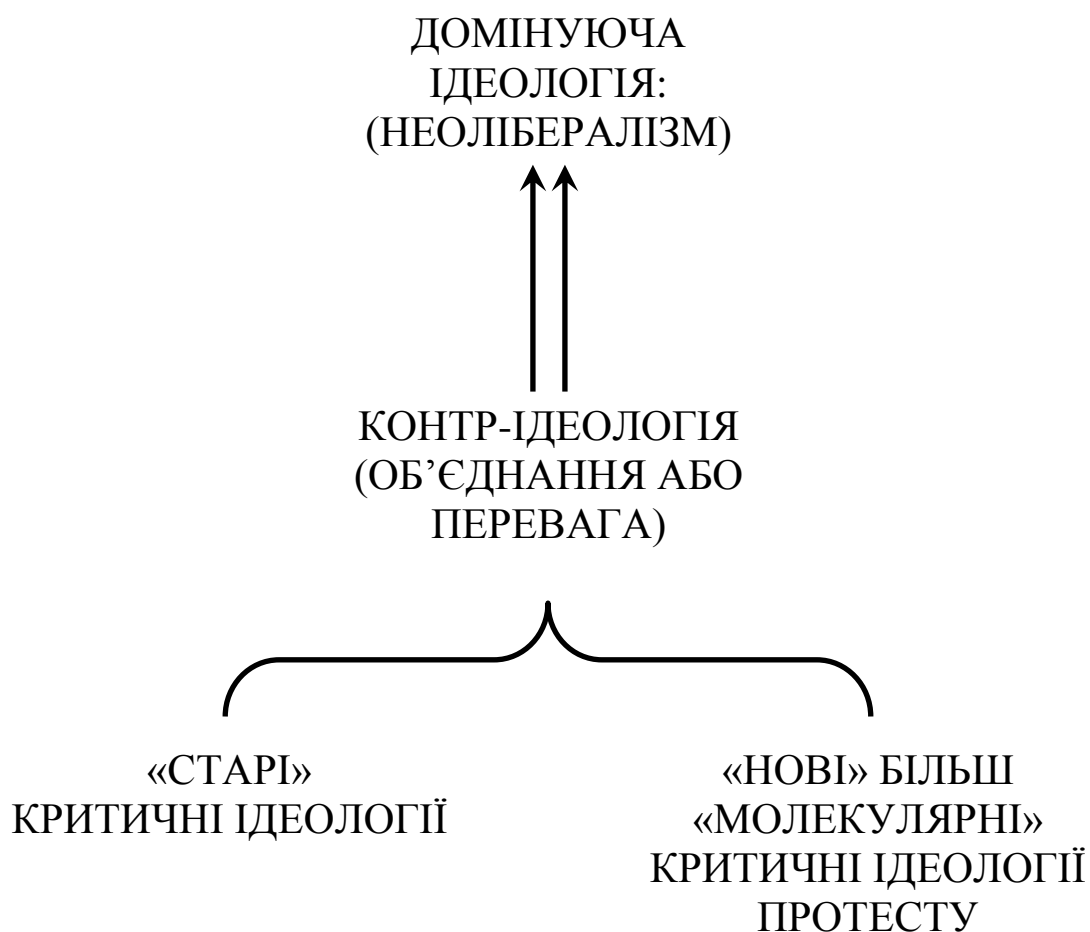
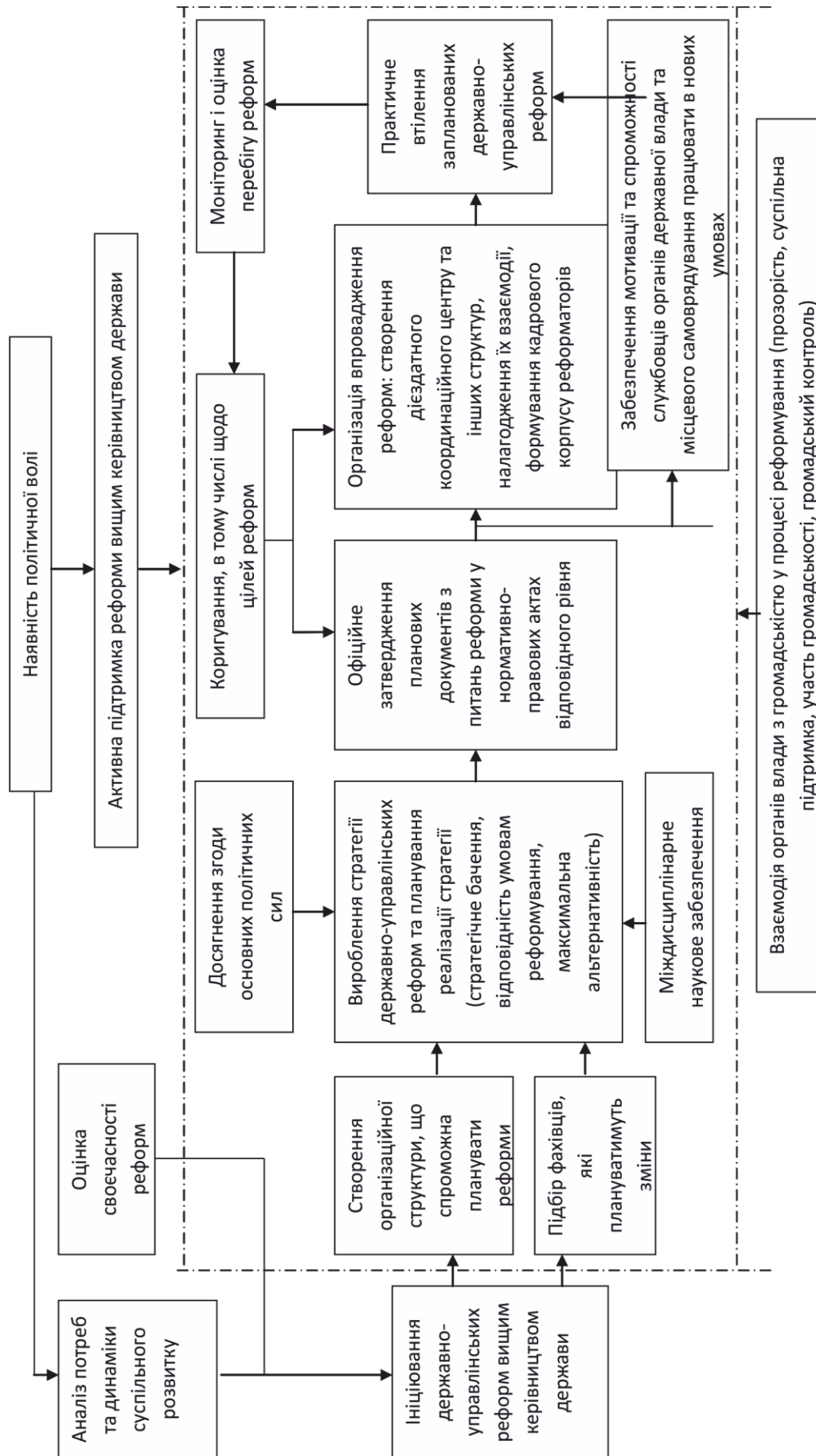

Рис. Структура «поля» ідеологій [452, 288]

Аналіз релевантних теорій глобалізації світових тенденцій, [147]

№ п/п	Глобалізаційні тенденції	Характеристика
1.	Інтенсифікація товарних і фінансових потоків, які рухаються через кордони національних держав	Болісний перелом, спричинений двома світовими війнами та міжвоєнною депресією, призвів до виникнення інтенсивної й стійкої тенденції формування в розвинутих країнах транснаціональної економіки, а також “революції” міжнародної торгівлі та зростання ролі ТНК. Це призвело до поглиблення міжнародного поділу праці, бурхливого росту кількості та розмірів ТНК, виникненню світових ринків сировини, капіталу, робочої сили, тобто до економічної глобалізації.
2.	Формування сфери транснаціональної політики	Слідом за кризою – сплеском ксенофобії, крахом встановленої версальськими (1919 р.) та вашингтонськими угодами (1921-1922 рр.) системи міжнародних відносин, другою світовою та “холодною” війнами сталася “революція” міжнародної бюрократії, яка спричинила безпрецедентне зростання кількості як міжурядових, так і неурядових міжнародних організацій та переорієнтацію їх на нові напрямки діяльності. Так, якщо раніше акценти робилися на рішенні державних проблем (самовизначення націй, суверенітет), то тепер – на вирішенні гуманітарних проблем (права людини, етнокультурні меншини, глобальні катастрофи тощо).
3.	Комунікаційна “революція”	Формування транснаціональної масової культури, яка характеризується розповсюдженням стандартних символів, естетичних та поведінкових зразків, призвела до ескалації ідеологічної конфронтації та націоналізму. Зіткнення ідеологій призвело до конфронтаційної взаємодії і розчистило шлях для масштабної експансії цінностей, символів і поведінкових зразків домінуючої культури Північної Америки та Західної Європи. Унаслідок цієї експансії виникли культурні гібриди – парадоксальні поєднання цінностей західної масової культури й етнічних та регіональних традиційних культур.
4.	Концептуалізація суспільних змін	Ще однією тенденцією зрушення початку та всередині ХХ ст. стало виникнення дискурсу розрізнення між старою, замкненою в межах національної держави соціальною організацією, та новою, яка поширюється на групи країн або навіть увесь світ.

Модель механізму здійснення державно-управлінських реформ, [246, 38]

Трансформація адміністративно-територіального устрою в країнах пострадянського простору, [77, 13]

Держава	Устрій на час розпаду СРСР	Рік реформи	Зміни в устрої після проголошення незалежності
Азербайджан	Нахичеванська автономна республіка, Нагорно-Карабахський автономний округ; 61 район	Не було	Ліквідовано Нагорно-Карабахський автономний округ, створено 3 нових райони
Білорусь	6 областей, 117 районів; 1 місто з особливим статусом - Мінськ	Не було	Незначні зміни на середньому та низовому рівні
Вірменія	37 районів	1995	Створено 10 марзів (областей), статус окремого марзу має столиця - Єреван
Грузія	2 автономні республіки; Південно-Осетинська автономна область; 65 районів	1993- 1995	Створено 9 областей, 65 районів, 5 міст республіканського підпорядкування
Естонія	15 районів; 6 міст республіканського підпорядкування	Не було	Змінено назви адміністративно-територіальних одиниць із районів на маакунди (повіти), які поділяються на муніципалітети
Казахстан	19 областей; 222 райони; 1 місто з особливим статусом - Алма-Ата	1997	Перенесено столицю (спочатку - м. Алма-Ата, тепер - м. Астана), зменшено кількість областей до 14; 2 міста з окремим статусом
Киргизстан	4 області; 40 районів; зокрема 9 - республіканського підпорядкування	Не було	Створено три нові області; загальна кількість областей на початку XXI ст. - 7
Латвія	26 районів; 7 міст республіканського підпорядкування	2004	Заплановано до 2009 р. створити 102 округи
Литва	44 райони; 11 міст республіканського підпорядкування	Не було	Створено 10 повітів, що поділяються на 60 самоуправств (43 райони, 7 міст, 2 курортні території, 8 нових самоуправств)
Молдова	40 районів; 4 міста республіканського підпорядкування	2001	Автономія Гагаузія; 32 райони; 5 муніципалітетів
Росія	16 автономних республік; 6 країв; 49 областей; 5 автономних областей; 10 автономних округів	Не було	Відбулися численні зміни устрою, проте комплексної реформи не було. Нині до складу федерації належать 86 суб'єктів: 21 республіка, 7 країв, 48 областей, 2 федеральних міста, 1 автономна область, 7 автономних округів
Таджикистан	1 автономна область; 3 області; 5 міст республіканського підпорядкування; зокрема 8 - республіканського підпорядкування	Не було	1 автономна область; 2 області; 11 районів республіканського підпорядкування, 5 міст республіканського підпорядкування
Туркменістан	5 областей; 46 районів	Не було	Змінено назви адміністративних одиниць, області - перейменовано на вілаяти, райони - на етрапи
Узбекистан	1 автономна республіка; 11 областей; 115 районів; 1 місто з особливим статусом - Ташкент	Не було	У 1992 р. створено 12-у область - Навойську; змінено назву адміністративних одиниць, області - перейменовано на вілаяти